

Közép-Európai Közlemények

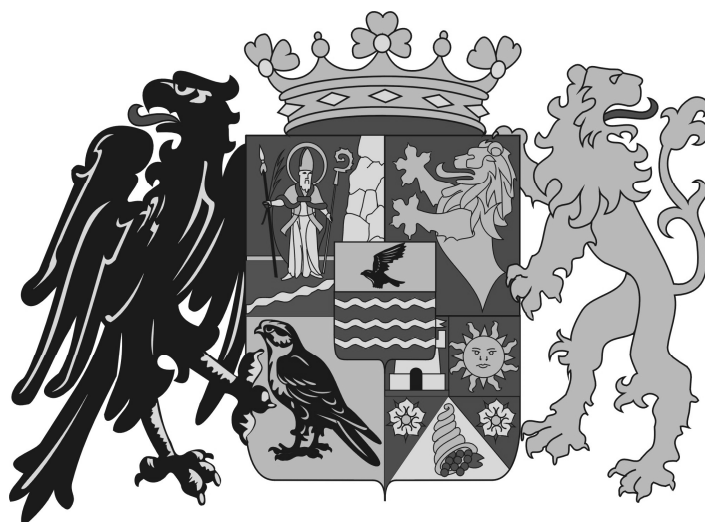
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

X. évfolyam 1. szám, 2017/1. No. 36.

Folyóiratunk ezen számának megjelenését

Kakas Béla,

*a Csongrád Megyei Közgyűlés elnöke közreműködésével
a Csongrád Megyei Önkormányzat támogatja.*



KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

Prof. Dr. Baranyi Béla, Debreceni Egyetem a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Gál Zoltán, KE, és MTA KRTK a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Veres Lajos, Dunaújvárosi Egyetem a „**Fiatalkorúak rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc, NKE, Budapest a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc, MTA KRTK a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella, SZTE a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője
Dr. PhD Miklós Péter, SZTE az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás, Kodolányi János Főiskola a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna – PTE FEEK

Határon túli tagjaink

Dr. PhD. Andrej Tóth, Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD. Tonk Márton, Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására
Elnök: Prof. Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:
Kádas Gabriella

Nyomda:
Innovariant Kft, Szeged

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. vaklektorálás, azaz titkosan történik!

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.

2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.hu**
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**

TARTALOMJEGYZÉK

Főszerkesztői előszó a X. évfolyam első számához	7
REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT	
A következő generáció, avagy a 60-as években születettek	
Rechnitzer János: Bevezetés, avagy a megmozdult harmadik generáció.....	9
Fábián Attila–Koloszár László: Tudáshálózat, avagy a szürreális kooperáció lehetősége a felsőoktatásban	11
Gál Zoltán: A magyar bankrendszer fejlődésének két évszázada: helyi bankoktól a globálisan függő bankrendszerig	23
Gulyás László: A rendszer változik a módszer marad? A közigazgatási terefelosztás és a nemzeti kérdés kapcsolatának összehasonlító elemzése	36
G. Fekete Éva: A társadalmi gazdaság posztoszocialista sajátosságai Kelet- Közép-Európában	59
Lőrinczné Bencze Edit: Politikai stratégiák, avagy a horvát választási rendszer változásai	75
Nagy Henrietta–Káposzta József: A magyarországi régiók humán erőforrás potenciáljának vizsgálata az Európa 2020 stratégia tükrében	86
GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT	
Haffner Tamás: A megújuló energiaforrások alkalmazása a villamosenergia- és hőtermelésre I. Napenergia, szélenergia, vízenergia.....	99
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE ROVAT	
Gyarmati Enikő: A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. Friedrich Naumann „Középeurópa”-ja száz év távlatából	115
ÚJDRAGONDOLT NEGYEGSZÁZAD – a Horthy-korszak – ROVAT	
Orosz László: A kollektív bűnösség jegyében. Magyarország és a „németkérdés” – hetven évvel ezelőtt	129
POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT	
Nagy Miklós Mihály: Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a Nagy Háború előestéjén	140
Varga Beáta: „Két Ukrajna”? Ukrajna megosztottságának történeti gyökerei	155
Suba János: A csehszlovák erőrendszer magyar határmenti szakasza.....	168
GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT	
Zachar Péter Krisztián: Úton a rendszerváltoztatás felé: A gazdasági kamarák narratívái az államszocializmus utolsó éveiben	178
GEOPOLITIKA ROVAT	
Hídvégi Balázs: Geopolitikai változások a Balkánon	191
ESEMÉNYEK-KONFERENCIÁK	
Beszámoló a IX. Régiótörténeti Kutatások konferenciáról (2016. december 9.).....	200

FŐSZERKESZTŐI ELŐSZÓ A X. ÉVFOLYAM ELSŐ SZÁMÁHOZ

Amikor 2008 tavaszán körülbelül egy éves időtartamú tervezgetés és előkészítő munka után útjára indítottuk a Közép-Európai Közlemények No1-es számát mindössze egy dologban voltunk biztosak nevezetesen a jövőképben.

A No. 1-es szám előszavában alapító főszerkesztőként az alábbiakat írtam: „*Mit is képzelt el most induló folyóiratunk szerkesztősége? A válasz – mely tulajdonképpen a szerkesztőség jövő képe több elemből épül fel:*

- *Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, mely Közép-Európa történetével, földrajzával, gazdaságával és regionális folyamataival foglalkozik.*
- *Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, melyben történészek, geográfusok, regionalisták és közgazdászok a multidiszciplinaritás jegyében közölnek tanulmányokat a nagyközös témáról, Közép-Európáról.”*

Ez a két elemből álló jövőkép már a következő – azaz a No. 2-es számban – egy harmadik, de nagyon fontos elemmel bővült, idézzük: „*Szintén fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon...*”

Ezen célkitűzések megfogalmazása óta 35 darab KEK-számot szerkesztettünk és adtunk ki, azon olvasó, aki ezen sorokat olvassa immár a No36-os számot tartja a kezében. Ezen szám borítójára pedig az alábbi jelzett került: **X. évfolyam 1. szám.**

Azt gondoljuk, hogy bármely folyóirat életében a 10 év – különösen az utóbbi évek gazdasági és tudományos viszonyai között – nagy idő, és feltétlenül alkalmas a mérlegkésztésre. Ezért joggal merül fel a kérdés: Megvalósítottuk-e a 10 évvel magunk elé tűzött jövőképet?

Alapító-főszerkesztőként – némi elfogultsággal – úgy gondolom, hogy a válasz **IGEN!** Nézzük a tényeket:

- Eddig megjelent számaiban a KEK számos magas színvonalú tanulmányt közölt Közép-Európa történetéről, gazdaságáról, geográfiájáról (különösen politikai- és történeti földrajz témaköreiből) és további olyan témákról (HR, munkaerőpiac, vezetéstudomány), melyek a közgazdaságtudomány területéhez tartoznak.
- Az eddig megjelent számokban a történelemtudomány, a geográfia, a regionális tudomány és közgazdaságtudomány számos jeles képviselője publikált. Hosszasan lehetne sorolni az MTA doktorait, a professzorokat, a habil. és/vagy PhD-fokozattal rendelkezőket, és természetesen a tehetséges PhD-hallgatókat, akik az ország – sőt a Kárpát-medence egész területéről – kutatási eredmények közlésével megtisztelték folyóiratunkat.
- Végül nézzük, azt az elismerést, melyre különösen büszkék vagyunk: Néhány évvel ezelőtt Prof. Dr. Horváth Gyula javaslatára az MTA 9. osztálya folyóiratunkat C-kategóriás folyóiratnak minősítette. Most – 2017 januárjában – jött az újabb elismerés: Rechnitzer János javaslatára a 9. osztályon folyóiratunk megkapta a B-kategóriás minősítést! **Azt gondolom ennél szebb, és komolyabb elismerést nem is kaphattunk volna a X. évfolyam indítására.**

Összegezve gondolataimat: Azt gondolom, hogy az elmúlt 10 évben hosszú utat tettünk meg és messzire jutottunk a tudomány mezején. Köszönöm mindazoknak az áldozatos munkáját, akik előadóként részt vettek konferenciáinkon, akik szerzőként tanulmányt írtak, akik lektorként ezeket elbírálták, akik segítettek egy-egy lapszám szerkesztésében, vagy tanácsot adtak arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne jobbra tenni folyóiratunkat.

Bízom abban, hogy ez a baráti, és szakmai hálózat a következő években is töretlen lendülettel folytatja a KEK megjelentetésének nehéz munkáját.

Szeged, 2017 márciusa

Gulyás László alapító főszerkesztő

RECHNITZER JÁNOS*

BEVEZETÉS, AVAGY A MEGMOZDULT HARMADIK GENERÁCIÓ

„Dialógus a regionális tudományról” (Rechnitzer–Rácz 2012) könyvünk bevezető tanulmányában szerzőtársammal arról elméltünk, hogy négy generációja ismerhető fel a hazai regionális tudományoknak. A harmadik csoportot, a 40–50 éves kutatókat, oktatókat a „nyüzsgő mozdulatlanság” ellentmondásos jelzőjével illetünk. Hiszen ők azok, akik igazán jó mesterektől tanulhattak, más és más szakterületekről érkeztek, már elfogadottá válik számukra a térbeliség, annak multidiszciplináris megközelítése, s egyre több eredményt produkálnak, mind kutatási programok szervezésében, mind a publikációkban, mind az intézmények irányításában.

Ők azok, akiknek le kell vezényelni a nagy generációváltás, mert a szakma első és második korosztálya között a váltás elég zökkenőmentesen zajlott. Akkor, valamikor a kilencvenes évek közepén, végén még állt a zászló, hiszen a hazai politikai világban igény volt a területiségre, még hittek a decentralizációban a szereplők széles tömegei. A regionális tudományok intézményei ezekben az években formálódtak, jöttek létre az oktatási bázisok, az akadémiai kutatási törzsintézet erős volt és befolyásos, a szakmai intézmények és infrastruktúra érdemleges eredményeket produkált. Ebben a korban könnyű volt jó és sikeresen regionalistának lenni, futott a szekér, csak rá kellett ülni.

A 2008-as válság megtörte az ívet, mind a politikában, mind a kutatási-tudományos bázisokban változások indultak, bár éppen ekkortól vált lehetővé a regionális tudományokból tudományos fokozatot elnyerni (PhD). A múlt lendülete még tartott egypár évig, még megvoltak azok a szakmai bázisok, amik felhasználták, de ki is kényszerítették a tudományos eredményeket, a regionalitásnak volt rangja, elismertsége.

A 2010-es évektől aztán minden átalakult. Megingott az akadémiai bázis a kutatóközponti önállóság értelmetlen megszüntetésével, új kormányzati és piaci szereplők jelentek meg, akiket a hatalom kimondottan, vagy rejtetten kedvelt, s megbízásokkal halmozta el intézményeiket. Aztán néhányan közülük – főleg a kormányzati rendszer formálódása miatt – csak tiszavirág életűek lettek. Az önkormányzatok funkciókat vesztek, vagy a kormánynak hódoltak be, így aztán megbízásaikat átirányították a „kedveltekhez”. Az EU-s projektek akadoztak, a nemzetközi kapcsolatokban kellő rutinnal nem rendelkező szervezetek, kutatóhelyek vegetáltak, egyre több kollégánk ment át az egyetemekhez, vagy más piaci szektorokba. Az akadémiai kutatóbázis nem tudott az önállóság elvesztése után magára találni, lassan sorvadt, napjainkban generációváltással küszködik, nehezen talál magára, egyre többen elfordulnak a regionális tudományoktól, csendesen visszasompolynak az alapdiszciplínájukba.

Három akadémiai ciklus alatt nem sikerült egyetlen MTA doktora pályázatot beadni, így ezt a címet közel tíz évig regionális tudományokból nem adta ki az akadémia. Az okok a fentiekén túl abban is keresendők, hogy átalakultak a cím pályázatának feltételei, új publikációs minősítő rendszer lépett életbe, s ebben a nemzetközi aktivitás vált a meghatározóvá. Nem ismertük fel – s kemény kritikával kell illetni a tudományterületek vezetőit, de befolyásos alakítóit, többek között magamat is –, hogy egy olyan publikációs követel-

* Prof. Dr. Rechnitzer János, az MTA Regionális Tudományi Bizottság elnöke.

ményrendszert erőltettünk a szakmára, amivel nem támogattunk, hanem éppen fordítva lefojtottuk az ambíciókat.

A hazai visszás, ellentmondásos tudományos, s oktatói karrierrendszerben, így az egyetemi tanári cím megszerzésének nem alapkövetelménye az MTA doktora cím megléte. A harmadik generációból többen az egyetemi intézményekben találták meg a boldogulásukat, s nem törekedtek az akadémiai grádics meglépésére, mondván nem lehet, vagy nehezen lehet teljesíteni a kemény publikációs követelményeket. Sajnálatos tény ebben a rendszerben – ami az egyre ellentmondásosabb nemzetközi tudományos publikációs piac leképezése is –, hogy a monográfiák, a nagyobb összefoglaló jellegű egyéni művek, feldolgozások, vagy éppen eligazítást adó szakkönyvek háttérbe szorulnak. Többet ér náluk a minősítési rendszerben egy-egy elemző cikk megjelentetése a kiemelt kategóriás nemzetközi folyóiratban.

Kelet-Közép-Európa országaiban érdekes módon egyre látványosabban bővültek regionális tudomány szakmai műhelyei, ám azok produktumai nem, vagy körülményes módon kerültek be a nagy nemzetközi kiadók által fenntartott kiemelt folyóiratokba. Talán Európa ezen nagyrégiója már nem annyira érdekes, talán nem képesek a szerzők a „main stream” irányzatokhoz kapcsolódni, talán több a policy jellegű kutatás, s publikáció, talán háttérbe szorultak a modellek, a bravúros módszertanokra épülő feldolgozások, nem tudni. Ennek a következménye, hogy egyre több angol nyelven megjelenő folyóirat, periodika (on-line és papíralapú) kerül kiadásra a nagyrégió országainak egyetemeinek, kutatóintézeteinek, vagy éppen szakmai szervezeteinek gondozásában. Ezek a kiadványok követik a nemzetközi sztenderdeket, erős szerkesztői bizottsággal rendelkeznek, kettős lektorálást működtetnek, s többek közülük a folyóiratok nemzetközi minősítési rendszerében már bekerült.

Sajnálatos tény, hogy a hazai piacon lévő regionális tudományt favorizáló folyóiratok többsége magyar nyelven jelenik meg. A Tér és Társadalom évek óta kínálódik angol nyelvű megjelenéssel, nem sikerült számtalan ok miatt ebben a témában elfogadható megoldást találni, hasonlóan eredménytelen volt a folyóirat nemzetközi minősítése is, így aztán a 2017-ben 30 éves kiadvány csak a hazai vizeken maradt meghatározó.

Lemaradunk tehát a kelet-közép-európai irányoktól, miközben a kilencvenes években, de még az ezredforduló után is a magyar regionális tudományok eredményeit irigykedve figyelték az idelátogató kollégák, vagy a nemzetközi konferenciák hallgatói. Fontos feladatok a szakmának, hogy gyorsan megoldást találjon az angol nyelvű folyóiratok ügyére, mert a hátrányunk ennek hiányában csak növekedni fog.

Nem folytatom a regionális tudományok helyzetének elemzését, írhatnék a kutatási megbízások tartós hiányáról, a szakmai érdeklődések átrendeződéséről, az oktatás – főleg a mesterképzés – válságos helyzetéről, vagy éppen a doktori programok még megtartó egyetemek nem éppen üdvös körülményeiről, a nemzetközi programokban való nem mindig alkotói részvételről, vagy éppen az kiutazások egyre bürokratikusabb intézéséről. Nem teszem!

Az MTA Regionális Tudományok Bizottsága az elmúlt évben felkért kollégákat, akinek a munkásságát nagyra értékeltük, hogy adjanak áttekintést kutatási céljaikról, s vázoljanak fel programot arra, miként indíthatnák el az MTA doktora pályázaton. Az előadások, majd beszélgetések jó hangulatban teltek, a jelen kötetben publikáló kollégák közül többek elképzeléseit már megismerhettük, így örömmel olvassuk elemző tanulmányaikat.

Üdvözlöm a X. évfolyamába lépő Közép-Európai Közlemények folyóirat kezdeményezését, hogy vállalta hét harmadik generációs regionális tudományi kutató bemutatkozását.

A regionális tudományok voltak, vannak és lesznek! Rajtunk múlik, hogy a szakma kertjének művelése milyen eredménnyel jár. *Az idő a harmadik generációnak kedvez, a mi feladatunk, hogy segítsünk, teremtsünk lehetőségeket az eredményes és sikeres kutatásokhoz, oktatáshoz, tudós képzéshez. Dolgozzunk, s az idő sok mindent megold!*

FÁBIÁN ATTILA*–KOLOSZÁR LÁSZLÓ**

TUDÁSHÁLÓZAT, AVAGY A SZÜRREALIS KOOPERÁCIÓ LEHETŐSÉGE A FELSŐOKTATÁSBAN

THE KNOWLEDGE NETWORK, OR SURREALISTIC COOPERATION POSSIBILITY IN THE HIGHER EDUCATION

ABSTRACT

Among the companies it is already well known that their long term competitiveness is mostly specified by developing their basic and possibly exclusive knowledge. Nowadays this is more and more valid in the competition of higher educations. Only the biggest universities have resources to create and maintain the competitive knowledge and expertise in the whole dimension of the educational services. The smaller universities have to decide, how to develop their core competence. An option is to create an educational and research network with other similar-sized universities so that they shape themselves to become big university by avoiding unnecessary integration with other institutions. Core competence means when an institution or a faculty has such a special knowledge, which is typical for its operation and is the only owner of it. Because of this the core competence is the main guarantee for competitiveness. Every university and faculty management should aim to find the „fundamental competence”, which is also the basis for long-run competitiveness. In the European education system, the good chosen „competence” of universities has strengthened their identity and has increased the efficiency of their performance quality. The article also deals with the so often mentioned significance of the corporate and entrepreneurial background.

1. Bevezetés

Lehet-e a magyar felsőoktatás a közép-európai tudásközpontú társadalmak vezető szereplője vagy csupán vágyálom mindez? Rendelkezésre áll-e még a szellemi tőke komparatív előnye avagy szép lassan elszivárgott az országból? A kósza (többnyire önös helyi érdeken nyugvó) ötlet helyett, érdemes lenne Magyarország felsőoktatásának „újragondolása” előtt két szempontot mindenképpen figyelembe venni: azt, hogy milyen előnyös tulajdonságokat látnak bennünk a versenytársaink az egységes európai felsőoktatási térben, azaz mik az erősségeink és azt, hogy mi lesz a jövőben a nemzetközi versenyképességünk alapvető feltétele?

Rubik Ernő világraszóló bűvös kockájának „találékony trükkje”, furfangos innovációja, közel áll a magyar karakterhez. (Ilyen „trükkre” utal a sokszor idézett angolszász szólásmondás is: „Arról ismered meg a magyart, hogy mögötted jön be a forgóajtón, de már előtted megy ki”.) Ezt bizonyítja számos magyar feltaláló nemzetközi innovációs díja is. Az egy másik történet, hogy miért csökkent az utóbbi években a magyar szabadalmak száma. Ez a másokat sokszor mehökkentő kreativitás óriási nemzetközi versenyelőny lehetne.

* Dr. habil. Fábián Attila, egyetemi docens, intézetigazgató, dékán, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar.

** Dr. Koloszar László, egyetemi docens, oktatási rektorhelyettes, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar.

Mind kevesebb a tere azonban annak, hogy a sikeres innovációk – a bűvös kockához hasonlóan – pusztán egy hirtelen, „heuréka-jellegű” megvilágosodás ötletéből jöjjenek létre. Az igazi innovációk létrejötte és eredményei, napjainkban már mind több belső és külső feltételtől függnék.¹

Be kell látnunk, hogy az egyén, az egyetem, a jövőbeni társadalom kreativitásának alapja a mélyreható és egyúttal átfogó szellemi felkészültség és a kooperatív versenystratégia. Az innováció feltételezi a széles körű és akár pályaváltásokat is megkönnyítő szakmai képzettséget, valós rugalmasságot. E lehetőség csak folyamatos tanulással érhető el az egyén számára, vagyis a jövőben a hatékony és a társadalom mind nagyobb részét átfogó „tudásmenedzselés” lesz az innováció alapú felsőoktatási nemzetközi versenyképesség alapja és döntő feltétele.

2. A tudásmenedzsmet korunk „szent tehene”

A tudásmenedzsmet lehetővé teszi az egyének, csoportok számára, hogy a tudást kollektíven és rendszerezetten létrehozzák, megosszák és alkalmazzák céljaik elérése érdekében. A kifejezésben a menedzsmet szó lényegében gazdálkodást jelent.

A tudásmenedzsmet megkívánja a közösségen belüli hatékony tudásáramlást, ami ellenkezik a hierarchikus hatalom vagy szerepkultúra alapelveivel (a magyar felsőoktatásban e két kultúra valamilyen keveréke a domináns). Nem azoké a biztos hely, akik sokat tudnak (ma), hanem azoké, akik gyorsan és hatékonyan fejlesztik a maguk és mások tudását. Amennyiben tehát a szervezeti és a tudáshierarchia (és kompetencia) nem illeszkedik egymásra (egyszerűen fogalmazva: csekélyebb képességű a felettes), könnyen érdekütközések alakulhatnak ki, amelyet az autokratikus vezetés nem visel el, ezért a tudás menedzselésében ellenérdekelt lesz. A tudásalapú szervezet – amennyiben teret engednek neki – a funkcionális és formális szervezetből virtuális, keresztfunkciós és informális jellegű közösséget kovácsol.

A tudás nemcsak gyorsan avul, hanem (kevés kivétellel) egyre nagyobb forrásokat igényel az újabb és újabb tudás létrehozása.² Ezért az **éppen korszerű tudás**³ az egyetemeken versenyképességének alapvető feltétele lett. Az egyetemeken vezetésének ezért nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a tudás menedzselésére:

- fel kell mérniük a rendelkezésre álló „tudáspotenciált”; stratégiákat és programokat kell kialakítaniuk a tudásalkalmazás és -bővítés irányának és feladatainak meghatározására;
- meg kell teremteniük a célok eléréséhez szükséges eszközöket és infrastruktúrákat;
- gondoskodniuk kell az elért tudás vagyónként való megőrzéséről;
- be kell építeniük a folyamatosan megújuló tudás igényét az egyetemi kultúrába;
- végül szüntelenül értékelniük kell az elért tudás eredményességét a gyakorlatban.

Ennek során pedig hasznos megkülönböztetniük az operatív működés rövid időtávjára szóló tudásmenedzselést, valamint a stratégia hosszú távú céljait szolgáló szellemi tőke menedzselést.⁴ Egy egyetem versenyképességét azonban nem csupán az új tudás generálása, hanem a máshol már létrehozott tudás megismerése és alkalmazása is növelheti. Az „úttörő tudással” szemben az ilyen, „követő tudás” azonban csak akkor lehet eredményes, ha a fejlődés trendjében érzékelt követési távolsága nem éri el a leszakadás határértékét és végső eredménye – vagyis a segítségével létrehozott oktatási, kutatási tevékenység – pontosan felmért piaci igényt elégít ki.⁵

Új feladatként jelentkezik az egymáshoz illeszkedő tudásgenerálás és a tudástranszfer hálózati rendszerének kimunkálása. A hálózatok kiépülésének sajátos formája és alapfelté-

tele a vállalatok, vállalkozások, a kutató intézmények, az egyetemek, a gazdasági kamarák és a gazdálkodókat tömörítő klaszterek együttműködése.⁶

A vállalati–egyetemi együttműködés keretében – amelyet napjainkban már erre szakosodott „tudásbrókerek” szerveznek – másutt közös kutatási célokat tűznek ki és valósítanak meg, amivel mindkét fél csökkentheti a kutatási költségeket és lerövidítheti a kutatások időtartamát. Ennek eredményeként az egyetemek hozzáigazíthatják oktatási programjaikat a fejlődés sorsdöntő feladataihoz, és számottevő szponzori összegekhez juthatnak hozzá vállalati partnereiktől, ami megnyitja az utat a vállalatok számára, hogy tudásigényes feladataikra jól felkészített munkatársakat választhassanak ki a végzős hallgatók közül, és ami lehetővé teszi az egyetemek hallgatói számára, hogy a diploma megszerzése után könnyen helyezkedhessenek el a szaktudásuknak megfelelő területen.

A tudás felértékelődése már sajátos tudáspart is létrehozott. Ezt a tudomány képviselői, a feltalálók, a tanácsadó cégek szakértői, az új tudást közvetítő oktatók, sőt, egyesek szerint az újító marketing szakemberek és a médiumok kreatív munkatársai alkotják.⁷ A tudásipar kialakulása is hozzájárul ahhoz, hogy létrejöjjenek a társadalmakban, az információban, kreativitásban gazdag és ezért tartósan sikeres és rugalmas, valamint az információban szegény, uniformizálódó és ezért a gazdasági élet bizonytalanságainak, valamint a társadalmi konfliktusoknak jobban kiszolgáltatott országok. Így válik a nemzetgazdaságok versenyképességének és a társadalmak fejlődésének is mind meghatározóbb tényezőjévé az új tudás létrehozása, átvétele, szétsugárzása és gyors alkalmazása a gyakorlatban. A tudás végül megtestesül, abban a sajátos értékben, amit a kizárólagos hozzáértés jelent a vállalatok, az egyetemek, a nemzetgazdaságok és a társadalmak számára a globálissá tágult versenyben.⁸

Ezért válik alapvető versenyképesség-növelési feladattá a társadalom- és a gazdaságpolitika számára a „tudás társadalmának” létrehozása. Ennek tevékeny részese a felsőoktatás, mely identitását – többek között – a tudásmenedzselésén keresztül őrizheti meg.

A tudás társadalma koncepció önmagában még kevés azonban a nemzetközi versenyképesség növeléséhez. Még akkor is kevés, ha a létrehozott szaktudásnak a többfajta specializációra való nyitottsága számottevő. A nemzetközi versenyképességhez ugyanis még arra is szükség van, hogy létrejöjjön a tudás társadalmának három alapvető feltétele:

- a társadalom etikai és kulturális alapjainak a megszilárdítása,
- a társadalom tagjainak tanulási készsége és bizalma a tudásmenedzserekben,
- a társadalom tagjainak a kreativitása, ami a szorosan vett tudást meghaladó személyiségjegy.

A tudás társadalmának ezek a kérdései – úgy tűnik – igencsak időszerűek Magyarországon. Vagyis először fel kellene ismerni, hogy az ország „kitalálásának”, nemzetközi versenyképességet adó lényegi képességének igazi területe nem egy-egy kósza ötlet, parciális javaslat megvalósítása önmagában, hanem a tudás társadalmának átfogó megteremtése. E felismerést követően, pedig arra is rá kellene döbbedni, hogy a tudás társadalmának létrehozásához hosszú távú társadalom-, gazdaság- és oktatáspolitikai célkitűzésekre, valamint ezek következetes, tehát kormányzati ciklusokon átnyúló megvalósítására van szükség.

Ha létrejönnek Magyarországon a tudás társadalmának ezek a feltételei, akkor ez akár közvetlenül is hozzájárulhat majd az ország „hozzaértésének” kialakulásához: segítheti például számos „hozzaértés/képesség háromszög” megvalósulását.⁹ Ezek egyik fontos célja egyrészt a külföldi működő tőke fokozott vonzása és tovább vándorlásának megakadályozása, másrészt pedig a hazai kis- és középvállalkozások tudásorientálttá formálása lenne azzal, hogy megteremtjük a Magyarországon folyó közös kutatás-fejlesztési tevékenység keretét. Egy-egy „hozzaértés/képesség háromszögének” kiépüléséhez a kormány-

zat, mint az első szereplő, venné fel a kapcsolatot a K + F + I kihelyezése iránt érdeklődő és a Magyarországra való betelepülést mérlegelő külföldi vállalatokkal, mint második szereplőkkel. Ezután megismertetné ezek képviselőit a hazai egyetemek (nem csak Budapest és a tradicionális vidéki nagyvárosok) és más kutató szervezetek vezetőivel, tehát a harmadik szereplőkkel, az együttműködés feltételeinek tisztázására, s végül kötelezettséget vállalna, hogy a betelepülő vállalat által meghatározott területeken kiemelten fogja támogatni a magyar egyetemeken és kutató szervezetekben megindított kutatásokat.

3. Az infokommunikációs generáció térnyerése

A tudás forradalma egy időben párhuzamosan zajlik egyéni, regionális, nemzeti és globális szinteken is. Színtere családunk, iskolánk, munkahelyünk, közigazgatási hivatalaink, nemzetközi intézményeink, multinacionális vállalataink, az egész világ. Ez az, amely újraértelmezi az információ, a tudás és a tudatosság definícióit, méghozzá az ezekhez kapcsolódó technika: az infokommunikációs háttér oldaláról tekintve.

A magyar felsőoktatás hatósugara a rendszerváltást követő évtizedben lélegzetelállító módon kibővült. Ma már az egyetemista korosztályok 50–60%-a számít arra, hogy nappali felsőfokú képzésben vesz részt, s az élethosszig tartó tanulás újra és újra visszaüzi a már végzeteket az egyetemi padosorokba. Az egyszer megszerzett tudás négy-ötévente elavul. A felsőoktatás minőségi expanziója felkészületlenül érte a változásokra amúgy sem igen rugalmasan reagáló, magyar felsőoktatási intézményeket. Az információs társadalom adta lehetőségek kihasználása távolról sem csodaszer, de az expanzió által létrehozott problémák megoldásának egyik módja. Az információs társadalom eszköztára, filozófiája és antropológiája át kell, hogy hassa a magyarországi felsőoktatási rendszer egészét.

Az oktatás ma még közlekedés intenzív, mert a diáknak, hallgatónak oda kell mennie, ahol a fő tudásforrás-rendszerek vannak. Minthogy az utazás, a kollégium drága, a továbbtanulók többségének be kell érnie a lakóhelyéhez közeli egyetemmel. Ezt a térségbeli kiszolgáltatottságot az új információs korszak megszünteti. De ezzel versenyhelyzetbe kényszeríti azokat az oktatókat, intézményeket, amelyeknek egyetlen előnyük az, hogy a szomszédban vannak. Az új oktatási formák esetében előtérbe kerül a sugárzó személyiségű tanár sokszorosíthatósága, (internet letöltés-hozzáférés). Sok intenzív és alternatív oktatási forma jött létre, amely megkérdőjelezi az egyetemek és főiskolák presztízsét, de nem feltétlenül az ott oktató tanárokét. Ami biztos: előtérbe kerül a high-tech oktatás, amely nem közlekedés intenzív.

A Fokozatváltás a felsőoktatásban: A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai, kormányzati koncepció¹⁰ a hazai felsőoktatás módszertani gyakorlatának jellegzetes problémájaként azonosítja a kontaktóra központúságot, mely során az arányai-ban magasabb oktatói óraszám csak alacsonyabb önálló hallgatói munkavégzést indukál.

Ez a módszertani szűkösség problémát jelent, mivel

- A hallgató megreked Bloom-taxonómia¹¹ „ismeri/emlékezik” és „érti/értelmezi” tudásszintjein, miközben számos készség esetén az „alkalmazza/felhasználja” biztosít a munkaerőpiac által is elismert tudást, melyet „learning by doing” alapon lehet elsajátítani.
- Az utolsó pillanatra összpontosított tanulással megszerzett érdemjegyek mögött lévő tudás nem kapcsolódik más ismeretanyagokhoz, illetve gyorsan devalválódik. Elmarad vagy nem kellő hangsúlyt a Bloom-taxonómia „elemzés”, „értékelés”, valamint „alkotás” szintjének fejlesztése, mely a tudás hosszú távú internalizálását, más tudásblokkokkal történő cselekvő összekötését szolgálná.
- A hallgatói tanulás időben igen hektikus energiabefektetés mellett zajlik.

A feladat- és projektközpontú tanulás során történő gyakorlati készségelsajátítás nagyobb tanulási élményt kínál, miközben közelebb áll a munkaerőpiac által elvárt szemlélethez is. Ez azonban megköveteli a „tantárgy-” és „kurzusközpontú” oktatásszervezés felülvizsgálatát is.

Az oktatásmódszertan és az oktatástechnika területén robbanásszerű fejlődés ment végbe a világon az utóbbi két évtizedben, és különösen az elmúlt néhány évben. A tanulás folyamatában egyre kevésbé számít a térhez kötöttség. Ez nem pusztán a digitális vagy online elérhető tartalmak bővülését jelenti, egyre elterjedtebbek az online képzési formák, kurzusok (MOOC), amelyek tudásblokkok vagy speciális ismeretek és készségek elsajátítását teszik lehetővé. Szintén a képzés és a kutatás helyhez kötöttségét váltják fel a virtuális kollaborációs platformok, ahol a virtuális tér és a valós infrastruktúra megosztásával online gyakorlat és kutatás végezhető.

Ahhoz, hogy a felsőoktatás hiteles és vezető szerepet tölthessen be az új típusú társadalmi tudásmegosztásban, integrált fejlesztésekre van szükség.

Ez a folyamat a hatalmat a regionális oktatói kartól részben a diákok, részben a nemzeti oktatói piac szereplőire (a legkiválóbbak piaca) csoportosítja át. Az egyetem (a nagyon speciális tudományágak kivételével) egyre inkább vagy elsősorban tudáshitelesítő hely lesz. Regionális, nemzeti és európai tudáspiácokon kell megmaradni, helytállni már a köz-eljövőben is.

Az e-learning (illetve az egyetemi kontaktórákat kiegészítő blended learning) megoldások segítségével a hierarchikus offline tudáselosztást egy állandó interakciót biztosító, uniformizálás helyett akár kisebb csoportonként vagy hallgatónként is tesztre szabható elektronikus platform egészíti ki. A virtuális tanulókörnyezetet létrehozó eszközök az oktatási tananyagok megújítása mellett az oktatásmódszertan megújításának lehetőségét is magukban hordozzák. A pedagógia és technológiai megújulás igénye tehát nem választható el egymástól. Mindez azt is jelenti, hogy az e-learning megoldások felsőoktatási bevezetése komplex kérdés. Nem csak szoftverbe, hanem a humán erőforrásba, valamint a kapcsolódó szervezetfejlesztésbe is be kell fektetni a valós sikerhez.

4. A szükséges pedagógiai háttérrel

Az új technológiai lehetőségek csak didaktikai, módszertani megújulással együtt eredményezhetnek számottevő előrelépést.¹² A pedagógiai változtatásokkal érhető el, hogy az e-learning rendszerek a hagyományos tananyagok, pl. jegyzetek, könyvek, órai segédletek online hozzáférését biztosító „tananyagraktár” funkcióból, kommunikatív alapokra épülő, egyéni és csoportmunkát támogató, alkotóközösséget kialakító, új oktatói szerepeket előhívó e-learning felületté váljanak.

Számos pedagógiai módszer előkerülhet. A konstruktivista pedagógia nézete szerint a tanulás belső konstrukciós folyamat, így kialakításában a hallgatónak is kulcsszerepe van, a már meglévő ismeretekre építhető aktív tevékenységek adhatják a tanulási folyamat sikerét.¹³ A tükrözött osztályterem tanulásszervezési megoldásának lényege, hogy a hallgatók az osztálytermen kívül olvassák el a tananyagot, nézik meg a kiegészítő anyagokat, videókat, kisebb feladatokat, az oktató tanórán pedig a megértésre, valamint komplex problémák megoldására helyezheti a hangsúlyt (lásd Bloom-féle taxonómia magasabb szintjei).¹⁴ A web 2.0 megjelenése után nagy lendületet kapott a konnektivizmus, hálózati tanulás kutatása.¹⁵ A virtuális osztálytermek kialakítása időtől és tértől független felületek létrehozásával segíti a tanítást.¹⁶ Ez kialakítható már ismert, népszerű portálok (pl. facebook) segítségével is,¹⁷ így nem szükséges új rendszer megismerése, továbbá a rendszerhez kötődő,

meglévő pozitív attitűd a tanulási folyamat sikerét is megalapozhatja. A technológiai fejlesztések lehetővé tették a személyes információszerzési felületek kialakítását is. Jól alkalmazható az elmúlt években felfutó gamification, mely a játékkedvre építve teszi élvezetté a máskor nyűgös tanulást. Az online környezet számos eszközt biztosít ennek kialakítására és menedzselésére. A learning by teaching és learning by doing tanulás a Bloom-taxonómia „magasabb szintjeinek fejlesztését célozza meg, mellyel segíthető a kritikai gondolkodás és a vállalkozó szellem fejlesztése is. E-learning keretek között szélesebb támogatást kaphat a projektmunka,¹⁸ a munkaerő-piaci elvárások között is előkelő helyen szereplő csoportmunka, a számítógépes háttér jól támogatja a szimulációs feladatok, valamint esettanulmányok lebonyolítását, megoldását és mentorálását.

Fel kell készülni a befogadói kör változására is. A „digitális bennszülött” hallgatók már multimédia-forrásból tájékozódnak, szívesen dolgoznak kép-, hang- és videó-jellegű információkkal. Kedvelik a multitasking-ot (több feladat párhuzamos megoldását), a hálózati kapcsolatok létesítését, a kölcsönhatásokat, szívesen ugrálnak véletlenszerűen, hiperlinkek segítségével az információmorzsák között, továbbá igénylik az azonnali megerősítést, jutalmat, valamint a tartalmak szórakoztató közreadását. Ez a többnyire „digitális bevándorló” oktatók számára jelentős kulturális különbséget is jelent.¹⁹

Lássuk mi az, ami mindezt elősegítheti egy nyugat-dunántúli együttműködés példáján keresztül.

5. Hálózatfejlesztés a Nyugat-Dunántúlon

A Nyugat-Dunántúli Régió felsőoktatási intézményei hosszú éveken át tartó – főként egymással szembeni – pozícióharc eredményeként ma egymással inkább versengenek, mint együttműködnek. Az intézmények közötti kommunikáció nem kielégítő. A képzési kapacitások egyre romló kihasználtsága és a környezetből érkező változás-kényszerek, az EU pályázati források elérhetősége magában hordozta, hogy a régió képzési igényeit még a jelenleginél is nagyobb mértékben akarják kielégíteni a régió kívüli intézmények.

A Nyugat-Dunántúl felsőoktatását:

- lokálisan, szervezetileg, képzési kínálat szempontjából dezintegrált, befelé forduló intézmények alkotják;
- az intézmények és az állami-önkormányzati szervezetek, kamarák, gazdálkodók és a civil szervezetek közötti nem megfelelő együttműködés jellemző, ahol a munkaerő-piac igénye és a képzés kínálata nincs összhangban, azaz a felsőoktatás kibocsátási szerkezete nem követi kielégítően a munkaerő-piaci kereslet szerkezeti változásait;
- a kooperáció helyett a lokális érdekek érvényesülnek, újabb inhatékonytságot generálva.

A regionális felsőoktatás vonatozásában még mindig viszonylag merev, alapvetően hierarchikus kapcsolati hálók rendszere jellemzi a Nyugat-dunántúli régiót. Még nem jöttek létre új típusú, partnerségen alapuló, a régiót egybefűző felsőfokú intézményi együttműködési hálózatok. A régió nagyobb városai között erőteljes a rivalizálás, amely egyben egyfajta „befelé fordulást” is jelent. A régiós és ágazati érdekek gyakran – sok esetben emberi tényezők miatt – ütköznek, összefogás szinte kizárólag a külső források megszerzésének érdekében jön létre. Rendkívül fontos tehát a régió felsőoktatási homogenitását biztosító közös elemek erősítése, annak speciális értékeinek beépítése a régióképbe, illetve megismertetése a régió kívüli élő magyar és külföldi diákokkal, valamint a munkaerő-piacca. A régió felsőfokú képzést lebonyolító városai intenzív összekapcsolódásának másik nagy akadály a egymással összekötő közlekedési infrastruktúra viszonylagos hiánya.

A régió a felsőoktatási fejlesztések tekintetében elmarad az ország innovációban erősnek számító régióitól. A diplomás szakemberek aránya pedig csak a felsőoktatási centrumokban mondható magasnak. Nincs jól működő aktív koordináció és információáramlás a kutatás-fejlesztési és felsőoktatási intézmények, illetve a K + F + I szektor és a gazdasági szereplők között, amely a szellemi erőforrások integrációjához alapvetően szükséges. Nyugat-Dunántúl fejlődésében is kardinális szerepet játszik felsőoktatásának szerkezete és színvonala. A statisztikai, munkaerő-piaci és demográfiai adatok alapján már kijelenthető, hogy felerősödtek azok a folyamatok, amelyek a régió felsőoktatási intézményeit az extenzív képzéstől az intenzív képzés felé kényszerítik.

A hálózati együttműködés megteremti a lehetőséget arra, hogy a régió felsőoktatási intézményei:

- a képzési kínálatukat a munkaerő-piaci igényekhez igazítva fejlesszék,
- munkaerő-piaci és oktatási együttműködést segítő, nemzetközi szinten versenyképes felsőoktatási intézményi hálózatot hozzanak létre,
- a gazdasági szereplőket fejlesztéseik finanszírozásába bevonják,
- erősítsék a képzés gyakorlat-orientáltságát és valódi piaci igényekhez történő adaptációját,
- optimálisan osszák meg forrásaikat és kapacitásaikat,
- egységes, a hálózati koncepcióhoz illeszkedő fejlesztési programmal jelenjenek meg a „Fokozatváltás a felsőoktatásban” program regionális leképeződéseként.

Az intézményi autonómia tiszteletben tartása mellett szükség van egy regionális, felsőoktatási intézményeken kívüli közvetítő szerveződésre is, a munkaerőpiac szakemberigényeihez legjobban igazodó képzési irányok és formák megtalálása, valamint a hallgatókért folyó versenyben a régió felsőoktatási intézményei között keletkező konfliktusok megoldása érdekében. A régió felsőoktatási potenciálja alkalmas a térségfejlesztés diverzifikációjára, pl. a munkaerőpiac folyamatosan és dinamikusan alkalmazkodni képes képzési formák (felsőoktatási szakképzés, távoktatás) fejlesztése, elősegítése révén.

A régió felsőoktatási intézményei versenyképességének fejlesztéséhez a komoly keresleti hatással rendelkező ágazatokkal való kooperációra, illetve elsősorban a régiós, illetve a hazai és európai képzési-kutatási intézményrendszerbe történő beintegrálására van szükség.

5.1. Szürreális vagy lehetséges a Nyugat-dunántúli régió felsőoktatásának intézményhálózati koncepciója

A kölcsönös érdekek érvényesítése hierarchikus rendben nem elképzelhető. Fentiekből következik, hogy a régió fejlesztéséhez elengedhetetlenül szükséges térségi szemlélet megköveteli, hogy a felsőoktatás régiókban meglévő intézményrendszerét ne csupán autonóm szervezetek egymással versenyben fejlődő halmazaként tekintsük, hanem egymással partneri viszonyt kialakítani, újabb és újabb képzési igényeket közös erőfeszítéssel kielégíteni képes és kész, egymással egyenrangú képzőhelyek hálózataként.

A hálózat demokratikusan, a szubszidiaritás elvén működik, szemben a hierarchikus rendszerekkel. Ez azt jelenti, hogy a külső – esetünkben a társadalmi-gazdasági – térből megfogalmazódó igényeknek úgy felel meg, hogy feltérképezi, hogy hol, melyik rendszerében mennyiben képes kielégíteni azokat, majd a hálózat szintjén meghatározott rendező elvek mentén kiválasztásra kerülnek a leginkább életképes megoldások, végül a működtetés és a fenntarthatóság elveire tekintettel „új integráció” jön létre a résztvevők meg egyezése alapján. Ha mindez projektenként, külön megfontolások alapján történik, valószínűsíthető, hogy hálózati szinten nem lesznek abszolút győztesei, illetve vesztesei a háló-

zatelvű integrációnak. Elengedhetetlen azonban a normatív finanszírozási rendszer fokozatos, nem sokkoló hatású átalakítása. A meglévő értékek amortizációját és újabb párhuzamosságok kiépítését el kell kerülni.

Egy regionális hálózat elemeként működő felsőoktatási intézmény számára mind szakmai, mind pedig földrajzi értelemben kitágul a tér. Míg egy autonóm intézmény a saját környezetében, az általa közvetlenül művelt szakterületeken képes szakmai, képzési kapcsolatokot létesíteni, ápolni, addig egy regionális hálózat elemeként működő szervezet az általa művelt szakterületeken az egész térség specialistájává nőheti ki magát. Ez lehetővé teszi, hogy egy-egy képzőhely tudatosan törekedjék arra, hogy szűkebb szakterületén minél mélyebbre ásson, hiszen a kitáguló földrajzi tér a szűkebb szakterületen is elegendő képzési, sőt kutatás-fejlesztési feladattal láthatja el.

A projektszerű működés új típusú finanszírozási logika megalapozását segíti elő. Egy „projekt-költségvetés” eleve több finanszírozó együttes felelősségvállalására épül. Egy ilyen projekt tartalmazhat képzési program-fejlesztést, képzés-szervezést, de akár kapcsolódhat hozzá kutatás-fejlesztési feladat is.

Finanszírozásában részt vállalhatnak az egyes képzőhelyek saját költségvetési forrásaikkal, de megjelenhetnek benne a gazdasági partnerek forrásai támogatásként, megrendelés ellenszolgáltatásaként, fejlesztésként, vagy befektetésként is. Az ilyen típusú működés anyagilag is megalapozza a partneri viszonyt. A gazdasági szereplő még a támogatásként átadott forrásáért is kap ellenszolgáltatást, szemben a korábbi költségvetési logika alapján létrejött együttműködésekkel, amikor nem igazán tudta elvárásait érvényre juttatni a partneri viszonyban.

A hálózatalvű együttműködés leginkább a fejlesztés területén mutatja meg előnyeit, hiszen segítségével mód nyílik integrált fejlesztési projektek megfogalmazására. Ez pedig lehetővé teszi, hogy a pályázatok útján történő fejlesztés veszteségeit kiiktassuk a rendszerből. Egy összehangolt fejlesztési projekt már a megfogalmazása során kezeli azokat az érdekelletéteket, amelyek a pályázati logikában sokszor eleve kudarcra ítélnék egyes kezdeményezéseket.

A hálózatalvű intézményrendszerben egyértelműen külön választható, hogy mi intézményi és mi hálózati szintű felelősség. Minden, a napi működéssel kapcsolatos tevékenység szervezése, irányítása, a helyi standardok kimunkálása intézményi szintű feladat. A hálózat két vagy több elemének együttműködését feltételező szervezési, illetve minden fejlesztési feladat a hálózat szintjén nyer jóváhagyást. Hálózati szintű felelősség, hogy a munkaerő-piaci visszajelzések alapján összehangolt képzés-fejlesztési és kutatás-szervezési tevékenység működjön. Ehhez hálózati szinten kell ismerni a rendelkezésre álló képzési kapacitásokat, úgy az eszközrendszer, az akkreditált tananyagok, mint a humán erőforrás tekintetében. Ugyancsak ezen a szinten kell kimunkálni és jóváhagyni a projekt-szemléletű képzésszervezés elveit, gyakorlatát. Ez nem jelenti a tradicionális karok megszűnhetnének, hiszen ez az a szint, amely a legstabilabb szerveződési szintje az egyetemeknek. Ez a szint a felelős azért is, hogy a rendszer minden képzőhelye számára elérhetők legyenek a legkorszerűbb tananyagok és a legújabb módszertani eljárások. Itt kell kimunkálni a minőségirányítás egységes standardjait, gyűjteni és elterjeszteni a hálózaton belül és kívül elérhető ún. „jó gyakorlatokat”.

A hálózati együttműködés főbb elemei, a megvalósítás feltételei:

- A hálózatalvű integráció a munkaerőpiac felsőfokú képzéssel szembeni igényeiből indul ki;
- A térség intézményeinek adottságai és a szűkebb, ill. tágabb térség munkaerő-piaci igényei alapján, az értelmiségképző szerepkör követelményei szerint és az eredményes fejlesztéshez elengedhetetlen kreatív fantázia segítségével megegyezésre kell

jutniuk a régió felsőoktatási szakmai műhelyeinek, majd e megegyezésre alapozva a régió felsőoktatási centrumainak;

- Az intézmények integrációja nem egyetlen lépéssel létrehozott célja, hanem eredménye a folyamatnak, amely az egyes intézmények egyenként nyújtott képzési kínálatát kiegészítő, közösen fejlesztett, valódi integrációt megalapozó szakok fejlesztésével kezdődik, ilyen képzési rendszerek építésével folytatódik és a finanszírozás, valamint a szervezetek jogi kereteinek ésszerűsítésével zárul;
- A régió igényeinek megfelelő – munkaerő-piaci elvárásoknak az értelmiség-képzés kihívásainak, a felnőttképzés felsőoktatásra váró feladatainak, valamint a különböző felsőfokú képzettséggel rendelkezők továbbképzési rendszerének kialakítását (beleértve a doktori iskolákat is) jelentő – képzési szerkezet kialakítása mellett, leépülnek a régió belüli mobilitás korlátai, úgy hallgatói, mint oktatói körben;
- A széles körű szakmai és társadalmi egyeztetés eredményeképpen feltárulnak azok a kapcsolódási lehetőségek, amelyek alapján biztosítható a képzés gyakorlati irányultsága;
- A Nyugat-dunántúli régió sajátos helyzetét – négy EU tagállammal határos – leginkább a három főváros (Pozsony, Bécs, Zágráb) közti pozíciója, mint a tágabb értelmű régióban betöltött szerepe határozza meg és ebből következően a felsőoktatási együttműködés nemzetközi hálózattá is fejleszthető.

5.2. Nyugat-Pannon Virtuális Egyetemi Hálózat létrehozása

A virtuális egyetemi hálózat a modern technológia biztosította eszközökre (multimédia, internet alapú kommunikáció) épülve, földrajzi helytől, időponttól független, egyénre szabott tanulási lehetőséget biztosít. A rendszer magába foglalja egy egyetem összes funkcióját, beleértve a tananyagot, az egyetemi adminisztrációt, továbbá egy felhasználóbarát és hatékony kommunikációs környezetet, mint pl. csoportos tanulás lehetősége, videokonferenciára alapuló szemináriumok szervezése, könyvtárhasználat, „hirdetőtáblák” használata.

A Nyugat-Pannon hálózati együttműködés úgynevezett „0. szintje”/első szintje egy olyan informatikai háttérű, e-learning struktúrára épített távoktatási rendszer létrehozása, amelyben az internet sajátosságai révén közömbössé válik az a tényező, hogy adott szakértői vagy fejlesztő csoport a földrajzi térben hol helyezkedik el.

5.3. Regionális bázisvállalati rendszer kiépítése és működtetése

A régió felsőoktatása jelenleg nincs beágyazódva gazdasági és társadalmi környezetébe, nehezen alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez. A felsőoktatás fejlesztése, a gazdaság igényeihez történő illesztése érdekében a felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek és a gazdaság közötti kapcsolat fejlődését elősegítő projekteket kell végrehajtani. A régió kiegyensúlyozott társadalmi és gazdasági fejlődéséhez szükséges a felsőoktatási intézmények és vállalatok komplex, szerződésben is szabályozott együttműködése.

A regionális bázisvállalati rendszer keretében megvalósuló együttműködések tartalma a következő:

- a bázisvállalati rendszerben együttműködő cégek a felsőoktatási intézmények hallgatói részére szakmai gyakorlatot szerveznek;
- a felsőoktatási intézmény gyakorlati képzésének fejlesztését támogatják a bázisvállalati rendszert alkotó gazdasági szereplők;
- az együttműködések során a felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek részt vesznek a vállalatok kutatás-fejlesztési programjainak kidolgozásában és végrehajtásában, különösen a műszaki, informatikai területeken;

- a vállalatok gyakorlati szakemberei részt vesznek a felsőoktatási intézmények gyakorlati és duális képzésének tervezésében, kialakításában és lebonyolításában;
- a felsőoktatási intézmények oktatói meghatározott időtartamra részt vesznek a vállalatok tevékenységében;
- a felsőoktatási intézmények a vállalatok igényei szerinti, gyakorlatban hasznosítható továbbképzési programokat dolgoznak ki és indítanak különböző szinteken;
- az együttműködés keretében megvalósítják a folyamatos – piaci érdekeket nem sértő – információáramlást (a felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek képzési, kutatási és oktatói tevékenysége láthatóvá válik, hasonlóképpen a vállalatok műszaki gazdasági mutatói, eredmény-kimutatásai, kutatás-fejlesztési beruházások eredményei, jövőbeli tervei stb.);
- az intézmények között a humán és tárgyi erőforrások kölcsönösen és együttesen hasznosulnak közös projektek megvalósításának formájában (közös pályázatok, a pályázati kultúra közös kimunkálása, eszközök használata);
- az együttműködés hatékonysága érdekében a kialakuló regionális bázisvállalati rendszer kapcsolatát meg kell teremteni a Pannon Gazdasági Kezdeményezéssel, valamennyi térségi ipari parkkal és klaszterrel.

6. A nagy lehetőség kapujában

Összefoglalva. A gazdasági fejlődés, a gyorsan változó munkaerő-piaci követelmények nyomán csaknem minden foglalkozási csoporttal szemben megfogalmazódik az igény, hogy 5–10 évente képes legyen megújítani a tudását. Ezért mindinkább általánossá válik a többszöri pályamódosítás, előtérbe kerül az egész életen át tartó tanulás, a tudásmenedzsment, felértékelődnek a felnőttképzés iskolai és iskolán kívüli formái.

A piacot a következő 2-3 évben meghatározóan befolyásolja, hogy a nagyvállalati szektor mellett a középvállalatok és az állami oktatási szféra (felsőoktatás, szakképzés, közoktatás) milyen igényekkel lépnek fel. Ugyanakkor elmondható, hogy látható körvonalai és jelei vannak egy újabb századfordulós magyar esélynek, hogy újra elfoglalhassuk megfelelő helyünket a világban: a kormányzati – oktatási – kutatói – piaci szereplők összefogása esetén élenjáró regionális szerepkört alakíthatunk ki a tudásipar e speciális szegmensében regionális tudás innovációs központokkal.

Minden adottságunk megvan ehhez: az akadémiai tudás, a kutatói innovativitás, a vállalkozói kreativitás, az új technológiák gyors adoptálása és továbbfejlesztése (kihagyva jó néhány evolúciós lépcsőfokot és zsákutcát) – persze, ha sikerül fogást találnunk a meglévő széthúzáson és bizalmatlanságon, valamint a bürokratikus megközelítésen.

A képzés, mint a tudástranszfer folyamat lényeges eleme, fontos aktív eszközrendszerét jelenti a tudástársadalom kialakításának. A „megtanítom” elméleti megközelítése helyett, a „megtanítom tanulni” típusú alkalmazás-centrikus, az önképzést hatványozottan kezelő képzési metodikát kell a középpontba helyezni és támogatni az internet alapú tudásmegosztó technológiákkal. Ehhez a képzési területek teljes vertikumára kitérő széles együttműködés szükséges a gazdasági, akadémiai, köz- és felsőoktatási, szakképzési, kormányzati szereplők, a vállalatok, gazdasági kamarák között.

JEGYZETEK

1. Hoványi, G. (2005): Tudásmenedzsment, versenyképesség és a magyar „core competence” Európában. Európai tükrök, 10(7–8), pp. 47–63.
2. Drucker, P. F. (1999): Management Challenges for the 21st Century. New York Harper/Collins Publications.
3. Sveiby, K. E. (1997): The New Organizational Wealth. Berrett-Koehler Publications, San Francisco.
4. Wiing, K. M. (1997): Integrating Intellectual Capital and Knowledge Management. Long Range Planning, 30(3).
5. Hoványi, G. (1999): A vállalat mint tanulórendszer. Egy nyugati Vállalatkonceptió kritikája, Közgazdasági Szemle, Január.
6. Anderson, J. C.–Hakansson, H.–Hohanson, J. (1994): Dyadic Business Relationships within a Business Network Context. Journal of Marketing, Oct.
7. Rifkin, J. (1995): The End of Work. The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-market Era. Putnam’s Sons Publications, New York.
8. Hamel, G.–Prahalad, C. K. (1994): Competing for the Future. Harvard Business School Press, Boston.; Friedman, T. L. (2000): The Lexus and the Olive Tree. Anchor Books, New York.
9. Hoványi, G. (2005): Tudásmenedzsment, versenyképesség és a magyar „core competence” Európában. Európai tükrök, 10(7–8), pp. 47–63.
10. Fokozatváltás a felsőoktatásban: A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai, kormányzati stratégia. pp. 53–54, <http://www.kormany.hu/download/d/90/30000/fels%C5%91oktat%C3%A1si%20koncept%C3%B3.pdf> (elérés: 2017. január 7.)
11. Krathwohl, D. R. (2002): A Revision of Bloom’s Taxonomy: An Overview. Theory Into Practice, 41(4), pp. 212–218.; Huitt, W. (2011): Bloom et al.’s taxonomy of the cognitive domain. Educational Psychology Interactive, Valdosta State University, (elérés: 2017. január 7.) <http://www.edpsycinteractive.org/topics/cogsys/bloom.html>
12. Ollé, J. (2012): A tudás alapú társadalom iskolája. A társadalom iskolája. Információs társadalom, 12(3), pp. 7–14.
13. Richardson, V. (2003): Constructivist Pedagogy. Teachers College Record, Vol 105(9), (pp. 1623–1640), <http://dx.doi.org/10.1046/j.1467-9620.2003.00303.x>
14. Tóth, R. (2014): Tükrözött osztályterem, az Információs társadalom pedagógusának egyik innovatív tanulásszervezési módszere. Fluentum, 1(3), pp. 1–14, http://www.fluentum.hu/fluentum_I_3_tothrenata.pdf (elérés: 2017. január 7.)
15. Bessenyei, I.–Tóth, Zs. (2008): E-learning: a NETIS-projektben szerzett tapasztalatok. Információs társadalom, 8(3), pp. 31–40.; Bessenyei, I. (2007): Tanulás és tanítás az információs társadalomban – Az E-learning 2.0 és a konnektivizmus. In: Pintér, R. (2007): Az információs társadalom. Gondolat – Új Mandátum, Budapest, pp. 201–211.
16. Frank-Voutsas, G. (2012): The Virtual Course-Room as a Complement to Face-to-Face Tuition. In: *1st Moodle Research Conference (MRC2012)*, 13–15 September, 2012, Heraklion, Crete, <http://research.moodle.net/42/1/29%20-%20Frank-Voutsas%20-%20The%20Virtual%20Course-Room%20as%20a%20Complement%20to%20Face-to-.pdf> (elérés: 2017. január 7.)
17. Kárpáti, A.–Szálasi, T.–Kuttner, Á. (2012): Közösségi média az oktatásban – Facebook-esettanulmányok. Iskolakultúra, 2012(10), pp. 11–42.
18. Hülber, L. (2012): Az online projektmunka és megvalósításának eszközei. Az oktatási célú közösségi hálózatok használatának praktikus kérdései. Információs társadalom, 12(3), pp. 78–91.
19. Bessenyei, I. (2007): Tanulás és tanítás az információs társadalomban – Az E-learning 2.0 és a konnektivizmus. In: Pintér, R. (2007): Az információs társadalom. Gondolat – Új Mandátum, Budapest, pp. 201–211.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, J. C.–Hakansson, H.–Hohanson, J. (1994): Dyadic Business Relationships within a Business Network Context. *Journal of Marketing*, Oct.
- Bessenyei, I.–Tóth, Zs. (2008): E-learning: a NETIS-projektben szerzett tapasztalatok. *Információs társadalom*, 8(3), pp. 31–40.
- Bessenyei, I. (2007): Tanulás és tanítás az információs társadalomban – Az E-learning 2.0 és a konnektivizmus. In: Pintér Róbert (2007): *Az információs társadalom*. Gondolat – Új Mandátum, Budapest, pp. 201–211.
- Drucker, P. F. (1999): *Management Challenges for the 21st Century*. New York Harper/Collins Publications.
- Frank-Voutsas, G. (2012): The Virtual Course-Room as a Complement to Face-to-Face Tuition. In: 1st Moodle Research Conference (MRC2012), 13–15 September, 2012, Heraklion, Crete, <http://research.moodle.net/42/1/29%20-%20Frank-Voutsas%20-%20The%20Virtual%20Course-Room%20as%20a%20Complement%20to%20Face-to-.pdf> (elérés: 2017. január 7.)
- Friedman, T. L. (2000): *The Lexus and the Olive Tree*. Anchor Books, New York.
- Fokozatváltás a felsőoktatásban: A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai, kormányzati stratégia. pp. 53–54, <http://www.kormany.hu/download/d/90/30000/fels%C5%91oktat%C3%A1si%20koncept%C3%B3.pdf> (elérés: 2017. január 7.)
- Hamel, G.–Prahalad, C. K. (1994): *Competing for the Future*. Harvard Business School Press, Boston.
- Hoványi, G. (1999): A vállalat mint tanulórendszer. Egy nyugati Vállalatkonceptió kritikája, *Közgazdasági Szemle*, Január.
- Hoványi, G. (2001): *Globális kihívások – menedzsmentválaszok*. Budapest. KJK Kerszöv Kft.
- Hoványi, G. (2005): Tudásmenedzsment, versenyképesség és a magyar „core competence” Európában. *Európai tükrök*, 10(7–8), pp. 47–63.
- Huitt, W. (2011): Bloom et al.’s taxonomy of the cognitive domain. *Educational Psychology Interactive*, Valdosta State University, (elérés: 2017. január 7.) <http://www.edpsycinteractive.org/topics/cogsys/bloom.html>
- Hülber, L. (2012): Az online projektmunka és megvalósításának eszközei. Az oktatási célú közösségi hálózatok használatának praktikus kérdései. *Információs társadalom*, 12(3), pp. 78–91.
- Kárpáti, A.–Szálasi, T.–Kuttner, A. (2012): Közösségi média az oktatásban – Facebook-esettanulmányok. *Iskolakultúra*, 2012(10), pp. 11–42.
- Krathwohl, D. R. (2002): A Revision of Bloom’s Taxonomy: An Overview. *Theory Into Practice*, 41(4), pp. 212–218.
- Ollé, J. (2012): A tudás alapú társadalom iskolája. A társadalom iskolája. *Információs társadalom*, 12(3), pp. 7–14.
- Richardson, V. (2003): Constructivist Pedagogy. *Teachers College Record*, Vol 105(9), (pp. 1623–1640), <http://dx.doi.org/10.1046/j.1467-9620.2003.00303.x>
- Rifkin, J. (1995): *The End of Work. The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-market Era*. Putnam’s Sons Publications, New York.
- Sveiby, K. E. (1997): *The New Organizational Wealth*. Berrett-Koehler Publications, San Francisco
- Tóth, R. (2014): Tükrözött osztályterem, az Információs társadalom pedagógusának egyik innovatív tanulószervezési módszere. *Fluentum*, 1(3), pp. 1–14, http://www.fluentum.hu/fluentum_I_3_tothrenata.pdf (elérés: 2017. január 7.)
- Tóth, Zs.–Bessenyei, I. (2008): A konstruktivista oktatás környezete és a Moodle. *Információs társadalom*, 8(3), pp. 41–50.
- Wiing, K. M. (1997): *Integrating Intellectual Capital and Knowledge Management*. Long Range Planning, 30(3).

GÁL ZOLTÁN*

A MAGYAR BANKRENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK KÉT ÉVSZÁZADA: HELYI BANKOKTÓL A GLOBÁLISAN FÜGGŐ BANKRENDSZERIG

DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN BANKING SYSTEM IN THE LAST TWO CENTURIES: FROM THE LOCALLY EMBEDDED TO THE GLOBALLY DEPENDENT BANKING SYSTEM

ABSTRACT

In this paper we examine the Hungarian banking system in two distinct periods, namely at the turns of the 19/20th and the 20/21st centuries comparing three aspects. We discuss to what extent the development of the banking system followed the international trends and how significant the role of foreign capital was. We also overview the geographical aspects of banking system discussing the changes from the decentralized local banking towards the nation-wide branch banking and recently to the globally dependent monocentric banking system. We argue that the role of banking in economic development was much more direct and important hundred years ago than recently. Concerning the role of foreign capital the paper argues that the Hungarian banking system was more dependent on internal savings in the early 20th century while hundred years later the predominant position of foreign capital and the underlying foreign ownership is the clear sign of dependency on external financing.

1. Bevezetés

A pénzügyi rendszerek alaptípusai a pénzügyi közvetítő rendszer történetileg és földrajzilag kialakult különbségein alapulnak, illetve a pénzügyi rendszer egészét átszövő egyéb (szervezeti és finanszírozási) sajátosságokkal jellemezhetők.

A pénzügyi közvetítőrendszer fejlődési szakaszainak kialakulásában, a pénzügyi rendszerek evolúciójában és térbeli kiterjedésében meghatározó szerepe van a történeti és pénzügyi földrajzi aspektusoknak is. Rövid tanulmányban a magyarországi bankrendszer fejlődését vizsgáljuk meg a 19 és 20., illetve a 20 és 21. század fordulóján három szempontból. Kitérünk arra, hogy a bankrendszer fejlődése mennyire követte a nemzetközi trendeket, milyen volt nemzetközi beágyazottsága és mennyire jelentős a külföldi tőke szerepe, illetve hogyan változott a bankhálózat területi koncentráltsága, s ezek a változások mennyire segítettek vagy akadályozták a banki közvetítés gazdaságfejlesztési funkcióját.

Ez a rövid tanulmány kapcsolódik korábbi kutatásaimhoz, amelyben a magyarországi bankrendszer közel két évszázados fejlődéstörténeti (evolúciós) és területi/városfejlesztő sajátosságait vizsgáltam, azt nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődésének szakaszaiba illesztve.

* Prof. Dr. Gál Zoltán egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdasági és Regionális Kutatóközpont.

2. A magyar bankrendszer fejlődési szakaszai nemzetközi kitekintéssel

A kelet-közép-európai, így a magyarországi gazdasági modernizációban a bankok közvetítő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, mint az ezredfordulón. Egyfelől, a megkésett fejlődés következtében a gazdasági modernizációhoz szükséges tőkeforrások biztosítása és átcsoportosítása nagyobb részben bonyolódott a pénzügyi rendszeren keresztül, mint az ezredfordulón, amikor is a beruházások finanszírozása döntően a külföldi közvetlentőke (FDI) beruházásokra épült. Alexander Gerschenkron nézete szerint összefüggés áll fenn a gazdasági elmaradottságból fakadó tőkehiány és a bankfinanszírozás nagyobb súlya között. Nézete szerint összefüggés áll fenn a gazdasági elmaradottságból fakadó tőkehiány és a bankfinanszírozás súlya között.¹ Amíg a korábban iparosodó és fejlettebb Angliában a gazdaság finanszírozása saját vállalkozói forrásból, illetve a tőkepiacról történt (piacorientált rendszer), addig a tőkehiányos kontinentális országokban az új iparágak megjelenésével egyre tőkeigényesebb ipari (és infrastrukturális) fejlesztések hosszú távú finanszírozója a befektetési banki és kiskereskedelmi banki profilt ötvöző univerzális bank lett. A részvénytársasági formában működő univerzális bankok nemcsak finanszírozták az iparvállalatokat, de részvények birtoklásán keresztül részt vettek a vállalatirányításban is.

Másfelől, nemcsak a bankszektor és a gazdaság, de a bankszektor és a település-, illetve a területi fejlődés között is szorosabb volt a kapcsolatrendszer, s a banki szerepkör meghatározó volt városfejlődésében. A Verdier² szerint a bankdominanciával jellemzett kvázi-decentralizált pénzügyi rendszerek (Németország, Svájc, Ausztria-Magyarország) a perifériák jobb hitelezhetőségét szolgálják, de egyben kevésbé liberalizáltak, s így nemzetközi szerepük is kisebb. Ellentétben Gerschenkronnal, aki a hitelkeresletre, tehát az eszközoldalra, addig az új elmélet a forrásoldalra koncentrál, és a betétpiac szegmentáltságát emeli ki. Az alternatív betétgyűjtő intézmények, így a helyi takarékpénztárak és hitelszövetkezetek sűrű hálózata miatt a nagybankok a Magyarországon is a betétpiacról kiszorulva saját tőkéjükre és a vállalatfinanszírozásból megszerzett profitjukra támaszkodhatnak. A hosszú lejáratú hitelezés kockázataiból fakadóan ezeknek a bankoknak szükségük van a végső hitelező funkcióját ellátó jegybankra.

Univerzális bankrendszer kialakulásának tehát három feltétele volt: a szegmentált, nem tisztán profitorientált helyi bankhálózatok megléte, a központi bank intézményesültsége, illetve az államszervezet relatív decentralizáltsága, ami nemcsak a helyi-regionális önkormányzatoknak, de a hozzájuk kötődő helyi pénzügyi intézeteknek is nagyobb mozgásteret biztosított.³ Az univerzális bankrendszer tehát az államszervezet közepes decentralizáltságánál, illetve a betétpiac közepes mértékű szegmentáltságánál jön létre. Verdier szerint a kvázi-decentralizált pénzügyi rendszerek (Németország, Svájc, Ausztria-Magyarország) a perifériák jobb hitelezhetőségét szolgálják, de egyben kevésbé liberalizáltak, s így nemzetközi szerepük is kisebb.⁴ Ezzel szemben a döntően a tőkepiaci finanszírozásra építő centralizált országokban (Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Kanada) specializált bankrendszer jött létre. A centralizált országokban a régiók rovására megerősödő pénzügyi központok integrált tőkepiac központjai, ahol az országos fiókhálózatú bankok forrásai is ide koncentrálnak, ami jelentős likviditási koncentrációt eredményez a központban a periférikus régiók rovására. A bankrendszert erősebb liberalizáció és nemzetközi orientáció jellemzi.⁵

A magyarországi bankrendszer fejlődési szakaszai időbeli késéssel leképezték a nemzetközi trendeket. A bankrendszer is mélyreható szerkezeti átalakuláson ment keresztül az elmúlt két évszázadban – amíg a kezdeti fejlődési szakasz klasszikus banki közvetítő szerepköréből napjainkra az értékpapír dominanciájú globális pénzügyi rendszer kialakult.

Magyarország is átment a pénzügyi rendszerek fejlődésének alábbi fázisain, bár az időbeli fáziskésések és szerkezeti eltérések megfigyelhetők. A bankrendszerek térbeli fejlődési szakaszai a helyi (egyfiókos) és regionális bankrendszerektől (Magyarországon a 19. század közepe és a 20. sz. eleje között), az integrált nemzeti bankpiacra épülő fiókhálózati bankrendszer korszaka (a két világháború között az 1947-es államosításokig, illetve 1987 és 1997 között).

Ezt a fejlődést szakította meg a bankok 1947-es államosításával létrejött monobanki rendszer megteremtése kiszakította az országot a nemzetközi pénzügyi fejlődés folyamatából. Az erőforrások területi átcsoportosításában a gyenge és alárendelt bank- és hitelrendszer nem játszott döntő szerepet.

Napjaink transznacionális, illetve értékpapír dominanciájú pénzügyi rendszerére a globalizáció területileg erősen differenciált folyamatai hatnak. Magát a bankszektor is igen erős globalizációs verseny, dezintermediáció, illetve koncentrációs és centralizációs folyamatok jellemzik. A határokon átnyúló tőkemozgások intenzitásának növekedésével a nemzeti monetáris autonómiáknak meglehetősen komoly kihívásokkal kell szembe nézniük. Ebben a makrokörnyezetben született újjá Magyarországon a kétszintű bankrendszer 1987-ben.

A magyar rendszerváltás nemzetközi környezetét a 20. század végének három folyamata, a gazdasági és politikai rendszerváltás, a gazdasági és pénzügyi globalizáció és a az EU keleti bővítése határozta meg.⁶

A gazdasági és politikai rendszerváltás folyamatai⁷ nemcsak a szovjet-tömb bukását segítették elő és a tervgazdaságról a piacgazdaságra való visszatérést jelentették, de a nemzetközi piacgazdaságba visszaintegrálódó posztkommunista Magyarország számára is igen kemény és hosszú távon előnytelen gazdasági keretfeltételeket szabtak. Az állami tulajdon privatizációja döntően a külföldi tulajdon olyan domináns térnyerését hozta, amire a dekolonizáció óta a feltörekvő térségekben sem volt példa. A neoliberális piacosítási stratégia egy aszimmetrikus piaci liberalizációs környezetet teremtett, amelyben az EU fenntartotta vámhatárait, míg ezek leépítését követelte meg a Kelet-Közép-Európában. A külföldi multinacionális vállalatok piacszerző stratégiájukat a régió konkurens ipari kapacitásainak leépítésére, illetve új ipari kapacitások és a pénzügyi szolgáltatások feletti kizárólagos rendelkezés megszerzésére építették.⁸

Az átmeneti gazdaságok bankrendszerének sajátossága, hogy a bankpiac nem természetes fejlődés folytán alakult ki. A magyarországi kétszintű bankrendszer mesterségesen, felülről vezérelten jött létre, amelynek kialakításában és szabályozási kereteinek megteremtésében a nemzetközi szervezetek (IMF, WB, EBRD, EU, G7) befolyása meghatározó volt és ehhez a térség államai feltétel nélkül asszisztáltak.

A pénzügyi és gazdasági globalizáció kiteljesedésével a nyugati tőke új befektetési lehetőségeket keresett a poszt-szocialista átmenet országaiban, amelyek piacát a pénzügyi és üzleti szolgáltatások privatizációjával, a hazai saját ipari kapacitások egy részének leépítésével, valamint az új összeszerelő ipari kapacitások kihelyezésével alakított ki. Ez jelentős ágazati torzulásokat eredményezett, s az exportfüggőség elmélyítéséhez járult hozzá.

Az EU csatlakozás folyamata és a kapcsolódó szakpolitikák, mint a globális neoliberális projekt katalizátorai teljesen leképezték a külső tőkeforrásoktól függő befektetői- és piaci expanzió által vezérelt átalakulást. Az EU csatlakozás újabb lökést adott a térségben befektető külföldi nagyvállalatok expanziójához. Az FDI-vezérelt fejlődés azonban, rövid távú modernizációs hatásait nem vitatva, nagymértékben hozzájárult a függő piacgazdaságok szerkezeti és területi egyenlőtlenségeinek növekedéséhez. A pénzügyi FDI és a banktőke beáramlását sürgette az a tény is, hogy míg 2004-ben az EU-bővülésével a lakossága 20%-kal növekedett, addig a banki eszközállományok mindössze 2%-al lettek nagyobbak.⁹

3. A magyar bankrendszer nemzetközi beágyazottsága és a külföldi tőke szerepe

A modern magyar bankrendszer nemzetközi beágyazottságát néhány kedvező időszak-tól eltekintve meghatározza a félperiféria helyzetből adódó tőkehiány, valamint a külföldi pénz- és tőkepiacoktól való függőség. Ez a tőkefüggőség legerősebben az elmúlt 25 évet jellemzi, s a korábbi felzárkózási korszakokkal összehasonlítva az endogén tőkeakkumuláció feltételei a rendszerváltást követő évtizedben voltak a legkedvezőtlenebbek.

A magyar gazdaságot és a bankrendszert a dualizmus első felében is tőkehiány jellemezte. A külföldi tőke bevonása nélkül a szerényebb hazai források bázisán szerveződő, Budapest központú hazai pénzügyi piac pozíciói Bécs ellensúlyozására a korszakban mindvégig elégtelenek voltak. Teljesen önálló magyar bankrendszerről a 19. század második felében nem lehet beszélni, mivel az Ausztria-Magyarország bankpiacába integrálódott, s amelynek súlypontja Magyarországon kívül esett. A külföldi tőkebefektetők aktív szerepvállalása ellenére a korabeli bankrendszeren belül a külföldi tulajdonosi részarány nagysága eltörpült a magyar bankpiac egészéhez képest. A magyar hitelintézeti részvényeknek még az első világháború előtt is csak 11–12%-a volt külföldi tulajdonban.¹⁰ A külföldi banktőke szerepvállalása 20. század elején tehát nemcsak méreteiben volt korlátozott (az ezredfordulón ez az arány több, mint 80% volt), de szinte kizárólag Budapestre, s ott is csak a specializált ipari és közlekedési beruházásokat finanszírozó új alapítású budapesti pénzintézetekben játszott meghatározó szerepet. A külföldi tőke legalább fele osztrák forrásból származott, azaz vámbelföldi tőkebefektetésnek tekinthető, illetve a német tőke részesedése nőtt a 20. század első felében.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a századforduló táján megerősödő bankrendszerünk döntően a helyi tőkeforrások bázisán erősödött meg, s a hazai tulajdon részaránya mindvégig meghatározó volt. A dualista gazdaság fejlődésének kulcskéréseként kezelt tőkeimport és belső felhalmozás vonatkozásában a magyar bankrendszer meghatározó szerepet kapott.¹¹ A budapesti központú bankpiac erősödésének egyértelmű velejárója volt, hogy a vidéki expanzió mellett a fővárosi nagybankok a hazai tőkekivitel szervezeti központjaivá váltak és megkezdték külföldi érdekeltségeik kiépítését és. A magyar leánybankok részben Ausztriában, döntően pedig a Balkánon jöttek létre.

A Monarchia vám- és monetáris unióján belül működő pénzügyi piacok döntően a belső piacról biztosították a modernizációhoz szükséges tőkeforrásokat. Ezzel szemben az átmeneti gazdaságokban megvalósult kapitalista modellt a szakirodalom kívülről-vezérelt kapitalizmusnak, valamint függő piacgazdaságnak is nevezi, arra utalva, hogy a tőkeszegény poszt-szocialista országok integrációja döntően külföldi tőkeforrásokra épült.¹² Az FDI szerepe jelentős volt a privatizációban, és az átalakulás első szakaszában, s a legfontosabb tőkeforrássá vált. Az FDI felgyorsította a privatizációt, és így hozzájárult az állami tulajdon lebontásához, segítette a szerkezetváltást és a piacgazdaság megteremtését. Ugyanakkor a vizsgált országok stratégiai ágazataiban mindez a külföldi tulajdon dominánssá válásához vezetett. A banki és biztosítási szolgáltatások, a kereskedelem, majd az üzleti szolgáltatások, illetve egyes kiemelt ipari ágazatok lettek a külföldi befektetők legfontosabb célpontjai. Jelentős FDI beáramlást eredményezett a pénzügyi szolgáltatásokba az állami kézben levő bankok és biztosítók külföldieknek történő privatizálása.

A banki és biztosítási szolgáltatásokban a visegrádi országokban 1994-ben még 80 százalékos volt az állami tulajdon aránya, azonban 2007-ben már a külföldi banktulajdon aránya volt hasonló mértékű, ami bármely más fejlett és a feltörekvő régióval való összevetésben is kiugróan magas részesedést jelentett. A külföldi banktőke aránya a magyar pénzintézeti szektorban az ezredfordulóra meghaladta a 80%-ot, s a külföldi bankok piaci részesedése meghaladta a kétharmadot. Ez az arány a válság hatására kivonuló külföldi bankok és az állam renacionalizációs politikája miatt csökkent 50%-ra.¹³

A külföldi banktulajdonnak a jóval magasabb aránya feltűnő nemcsak a fejlett gazdaságok 20%-os arányával, de a 20. század elejével összehasonlítva is. Ennek számos negatív következménye ma már kézzelfogható. A külföldi bankok hitelezési politikáját, termékeit soha sem a helyi gazdaság fejlesztésére irányuló preferenciák, hanem pusztán profitszemponatok motiválták. A nyugat-európai piacokon csökkenő profitabilitást pótolták a keleti piacok megszerzésével (Pl. az osztrák bankoknak a 2008-as válság előtt tőkearányos nyereségük háromnegyede a KKE-i régióból származott).¹⁴ A külföldi anyabankok az itt működő leánybankjaikat az egyenlőtlen hatalmi-hierarchikus irányítási pozícióból következően a leányok döntési autonómiája és mozgástere szűk volt, stratégiai jelentőségük profitközpont jellegükből fakadt.¹⁵ A anya és a leánybankok közötti hitelezési csatornákon keresztül bonyolódott a jelentős (30–35%-os) külföldi forrásbevonással megvalósuló (deviza) hitelezés a 2008-as válság előtt, ami jelentős egyensúlyi és fertőzési kockázatokat is generált.

A külföldi bankdominancia hozzájárult a bankszektor duális jellegének, illetve szervezeti és földrajzi szegmentáltságának kialakulásához. A bank- és biztosítási szektorban a transznacionális tulajdonosi dominanciájával jellemezhető nagybankok, biztosítók koncentrációjával szemben hazai szolgáltatók (pl. takarékszövetkezetek) nem képviselnek számottevő piaci erőt.¹⁶

4. A bankhálózat területi szerkezete és koncentráltsága

A 20. század első évtizedének végére Magyarország a „magas” sűrűségű európai országok kategóriájába került. Ugyanakkor a nagyszámú intézetalapítás és a korai bankfejlődést jellemző sűrűbb hálózat megfelel a formálódó modern pénzügyi rendszer bankorientált fejlődési szakaszának, amelyet a nagyfokú helyi-regionális autonómiát élvező ún. egyfiókos (unit) bankrendszer jellemez. A gazdaság finanszírozásában a klasszikus banki közvetítő szerepkörnek, illetve helyi alapítású hitelintézeteknek meghatározó szerepük volt. A bankhálózat struktúrájában elsődlegesen a helyi beágyazottságú pénzügyi intézetek domináltak. A regionális bankközpontként való funkcionálás, mint az egyik legjelentősebb városi szerepkör meghatározó volt a századforduló vidéki nagyvárosainak fejlődésében.¹⁷ Az országban tehát önálló pénzügyi intézetek sűrű hálózata létezett, s gyakorlatilag minden városban, nagyobb községben volt valamilyen hitelintézet,¹⁸ miközben a tőkeerő és a bankműveletek döntő hányada akkor is a 15 budapesti nagybankban koncentrálódott. Ebben az időszakban a bankrendszer térbeli fejlődésében két tendencia érvényesült.

Az egyik tendencia a pénzügyi intézeti hálózat térbeli kiterjedése volt.¹⁹ A helyi tőkeforrások bázisán alapított vidéki takarékpénztárak, bankok, hitelszövetkezetek gyors növekedése egy kiegyensúlyozott, térben egyenletesebb eloszlású vidéki hitelintézeti hálózat és a helyi bankpiacok kialakulását eredményezte. Ez a dekoncentrációs folyamatokat erősítette, kismértékben csökkentve Budapest pénzpiaci koncentrációját. Az intézményi dekoncentráció jeleként értékelhető, hogy amíg napjainkban valamennyi magyarországi bank székhelye Budapesten található, addig az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek alig 5%-a volt budapesti székhelyű volt. 1909-ben 3458 településen működött hitelintézet, s gyakorlatilag minden városban volt egy vagy több helyi alapítású pénzügyi intézet, miközben a tőkeerő és a bankműveletek nagyobb hányada akkor is a 15 budapesti nagybankban és a vidéki nagyvárosok pénzügyi intézeteiben koncentrálódott. Az 1890-es évektől a növekedés súlypontja és dinamikája vidéki központokra helyeződött át. A megerősödő vidéki regionális bankcentrumok maguk is tőkeibocsátóvá váltak, s vonzáskörzetükben újabb pénzügyi intézetek létesültek.²⁰ A magyar városok pénzügyi intézeti funkcióit feltáró vizsgálat 175 település, s ezen belül 13 regionális bankközpont központi szerepkörét igazolta 1910-ben.²¹ A keleti-délkeleti országrészek bankpiacai nagyobb fejlődési dinamikát mutattak, mint a hagyományosan

fejlettnek számító nyugat-magyarországi pénzügyi centrumok, így nem véletlen tehát, hogy az ország 10 legnagyobb pénzügyi vagyonnal és betétállománnyal rendelkező bankcentruma közül nyolc a keleti régiókban helyezkedett el. A pénzügyi intézetek helyi beágyazottságából fakadóan ebben az időszakban a bankok társadalmi szerepvállalása, város-építő és mecénási tevékenysége is sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban.

A másik fejlődési tendencia, a pénzügyi piacok szervezeti/intézményi és területi koncentrációja volt. Ezt az időszakot (Európában 19. század második felétől) a nemzeti piac orientált pénzügyi rendszer jellemezte. A helyi pénzügyi intézetek beolvadtak az országos hálózatos bankokba (branch banking). A regionális autonómia elvesztésével megerősödött az országos pénzügyi központok dominanciája. Budapest különleges szerepet játszott ebben a folyamatban, mivel a sikeres modernizáció feltétele a tőkék nagyarányú intézményi és térbeli koncentrációja volt. A bankhálózat koncentrációja már a 20. század elején megindult, bár ekkor még a bankrendszeren belül a kisebb méretű, elsősorban a helyi bankpiacokhoz kötődő pénzügyi intézetek domináltak. Annak ellenére, hogy a vidéki hitelintézetek száma gyorsan gyarapodott a pénzügyi intézetek sajáttőkeállomány felét, s a eszközállomány közel 60%-át koncentrálták a fővárosi hitelintézetek 1913-ban. A banktőke térbeli koncentrációja tovább folytatódott, s a bankcsoportok építése is megkezdődött. A fővárosi nagybankoknak a vidéki bankpiacokra történő behatolásával, az országos fiókhálózat kiépítésével a fiókosítás legtöbbször a már működő hitelintézetek felvásárlását, majd fiókká alakítását, vagy új bankfiók létesítését jelentette. Amíg 1894-ben csak 85 bank és takarékpénztári fiók volt az országban, addig 1909-re számuk 307-re (Horvátországgal együtt 416-ra) emelkedett, s ebből 134 fiókinstitut tartozott a budapesti bankcsoportokhoz, amivel a bankrendszer tőkeerejének 58%-t ellenőrizték.²² (Ennek ellenére a korszakban az önálló pénzügyi intézeteknek még 10%-át sem érte el a fiókok száma.) A fiókosítás mellett a nagyobb bankok a pénzügyi ellenőrzés más módszereivel affiliáltak már meglévő vidéki intézeteket is. Az érdekeltség-építés a pénzügyi intézetek részvénytöbbségének a megszerzését jelentette.

Amíg a dualizmus korának bankrendszere alapvetően a helyi, regionális beágyazottságú és jelentőségű bankok, az ún. „egyfiókos” pénzügyi intézetek rendszerén nyugodott, addig a két világháború közötti időszakban a korábban a helyi-regionális bázisú bankok dominanciáját mutató struktúrát fokozatosan felváltotta egy fővárosi központú és fiókhálózati formába szerveződő bankrendszer. Ebben az időszakban tovább folytatódott Budapest bankközponti szerepének megerősödése, de a folyamat gyökerei a századfordulóig visszanyúlhatnak.²³ Összegezve tehát elmondható, hogy a magyar pénzügyi rendszer – ha nem is a mai mértékben, de – kezdettől fogva fővárosi centrikus volt. A főváros és a vidék legnagyobb bankjainak tőkeerejében tízszeres különbségek mutatkoztak. A bankpiac természetes módon egyre inkább koncentráltabbá vált, amelynek következtében a vidéki pénzügyi intézetek egyre nagyobb hányada olvadt be a legnagyobb fővárosi intézményekbe. A bankrendszer konszolidációját az első világháborút és a nagy gazdasági világválságot követően megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette.²⁴

A területi koncentrációt nagymértékben tovább erősítette a trianoni határváltozás, aminek az egyik a legszembetűnőbb következménye Budapest gazdasági szerepének aránytalan megnövekedése volt. Mindez egyértelműen mutatja, hogy az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolásával tovább erősödött a bankrendszer budapesti eszközkoncentrációja, míg a vidéki központok szerepe és száma pedig lecsökkent. A hitelintézeteknek 66%-a az utódállamokhoz került, ugyanakkor a hitelintézetek eszközállományának csak 26%-a jutott az elcsatolt területek pénzügyi intézeteire. Budapest szerepének erősödését mutatja, hogy részesedése a hitelintézetek saját tőke állományon belül 1913-ban 50%-ról 1934-re 79,3%-ra, a hitelintézetek vagyonmérlegéből való részesedése 59,7%-ról 82%-ra nőtt.

A bankhálózaton belüli természetes koncentráció is ebben az időszakban erősödött fel. A kisbankok megszűnésével, fiókintézetté válásával a vidéki bankoknak csak 25–30%-a maradt meg önállóan. Az 1923-ban még 2574 önálló hitelintézetből 1928-ban már csak 1838 működött, ami azonban több volt, mint ezen az országrészen 1913-ban, de a koncentráció előrehaladásával, illetve a válságot követő csődök miatt 1938-ra 1619 hitelintézet maradt, de ezek fele is valamely nagybank többségi tulajdonába került. A pénzügyi koncentrációt a bankok és takarékpénztárak számának csökkenése kísérte. 1925 és 1934 között számuk 927-ről, közel 50%-os csökkenés következtében 551-re esett vissza, 1943-ra pedig – a zsidó tulajdonban lévő bankok bezárásával – számuk 200-ra csökkent.²⁵ A bankrendszer konszolidációját megerősödő állami beavatkozás a korszakban tovább erősítette.²⁶

Az egyfiókos bankrendszer helyébe pedig a *nemzeti piac orientált (főváros-központú), fiókhálózati bankok (branch banking)* nemzeti bankpiaci integrációja lépett. A bankpiaci koncentrációban azonban nem elsősorban Trianon, hanem a megváltozott makrogazdasági viszonyok (természetes koncentráció, inflációs konjunktúra vége, válságot követő kényszerfúziók) játszottak szerepet. Ebben az időszakban a –mindenekelőtt a nagy gazdasági világválságot követően – a vidéki bankok egyre nagyobb hányada vált a nagybankok affiliált intézetévé, illetve beolvadva azok fiókjává. A fővárosi pénzügyintézetek kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat. Budapest koncentrált a banki eszközállomány 76%-át, míg a vidéki városokra közel 18% esett 1925-ben, de 1934-re a fővárosi arány 87%-ra nőtt.²⁷

Az átalakuló posztszocialista gazdaságok bankrendszereinek sajátossága, hogy a bankpiac nem természetes fejlődés nyomán alakult ki. A magyarországi kétszintű bankrendszer mesterségesen, felülről vezérelten jött létre, s már az indulás évében eleve egy nagymértékű szervezeti centralizáltság, területi és települési koncentráció volt tapasztalható. Ez a területi koncentráció a nemzetközi trendekkel teljes összhangban állt, bár a kialakulása nem az 1970-es évek óta tartó pénzügyi globalizációs folyamat következménye.

A rendszerváltást követően Magyarországon egy alulbankosított piacon kellett a bankszektornak mind a mélységbeli (közvetítés mélysége), mind a területi (fiókosítás) expanzióját megteremteni. A magyar pénzügyi szektor vitathatatlanul elmaradottabb volt a fejlettebb országokénál az 1990-es években, ami a bankhálózat alacsony hálózati sűrűségében is megmutatkozott. Az 1996–1998 közötti, illetve a 2006–2008 közötti időszakot egyfajta fiókhálózatépítési „verseny” jellemezte. A 2008-as válság előtti két évben több új bankfiókot nyitottak, mint az azt megelőző 10 évben. A fiókhálózat térbeli kiterjesztésével javult a bankok elérhetősége, de a hálózati sűrűség tekintetében (3220 fő/fiók) hazánk lemaradása még szembetűnő, különösen az EU-15 átlagához mérten (1823fő/fiók). A hálózatépítésnek a bankok szempontjából elsősorban nem regionális preferenciái vannak, hanem a városhierarchiát követik. A bankhálózati expanzió már 2008-ban megállt, s azóta jelentős hálózati konszolidációs folyamatok zajlanak. Nemcsak az 5000 fő alatti településeken, de mind Budapesten, mind a nagyvárosokban csökkent a fiókok száma a jelentős fiókbezárások eredményeképp.²⁸

A pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés jelen helyzete e szolgáltatások erősödő fővárosi intézményi koncentrációjával írható le, szemben a vidéki térségekben (pl. falvakban) a kereskedelmi bankfiókok majdnem teljes hiányával. 2008-ban a kereskedelmi bankok fiókjai 268 településen működtek, ezek 90%-a város volt. Másképpen fogalmazva, a bankfiókok jelentős mértékben elkerülik a falvakat, azaz a településállomány 93%-át. A kétezer főnél kisebb lakossággal bíró településeken (ahol 2,2 millió fő él) egyáltalán nem működött kereskedelmi banki fiók 2014-ben, az egyetlen lehetőséget takarékszövetkezet által működtetett kirendeltség jelentette. A szervezeti centralizáció, a fiókhálózatok racio-

nalizációja számos esetben a lakosság bizonyos térségi és települési szintjeihez kötődő – döntően az alacsonyabb társadalmi státuszú, vidéki – rétegeinek „pénzügyi kirekesztéséhez” vezetett.

A pénzügyi szolgáltatások piaca Magyarországon földrajzilag és szervezetiileg centralizált. A magyar ágazati struktúrában belül a pénzügyi és a biztosítási szektor területi koncentráltasága és polarizáltsága a legnagyobb. Ez mindenképpen az ágazat egészének Budapesten történő, korábban sohasem tapasztalt mértékű erős koncentráltasában és szervezeti centralizációjában mutatkozik meg. A bankhálózat területi expanziójának évtizedét követően a szektor szervezeti centralizációja a 2000-es évek elején egyre erőteljesebbé vált. Ezt mutatja, hogy a banki eszközállomány 95%-a és a bankszektorban foglalkoztatottak 68%-a Budapesten koncentráltódik. Míg 1987-ben a fiókok 11%-a Budapesten működött, addig ez az arány 2008-ban már 31% volt. A Budapest-vidék polarizáltság okozója a fiókhálózat erősen centralizált, hierarchikus irányítási struktúrája. Ebből következően a vidéki fiókok döntési hatásköre szűk, bizonyos esetekben még az információhoz való hozzáférésük is akadályokba ütközik.

A pénzügyi szolgáltatások fővárosi központúsága csak részben magyarázható a globalizációval, a nemzetközi pénzpiaci struktúrákhoz való alkalmazkodással, a decentralizáció racionális korlátaival, illetve a magyar gazdaság és bankpiac kicsiny méretével. Több történeti adottsággal, a gazdaság kulcságazatainak hagyományos Budapest-központúságával magyarázzák a bankszektor fővárosi-központúságát.²⁹ A tőkekoncentráció egyenlőtlen eloszlása mellett a pénzügyi szektor szerkezeti sajátosságait a felsorolt tényezők mellett leginkább a piacgazdasági átmenet kiinduló piaci struktúrái és az akkori nemzetközi gazdasági környezet feltételrendszere határozták meg.

Az erős területi koncentrációval jellemezhető magyarországi bankrendszer európai mértékben is jelentős fővárosi koncentrációját igazolja a betétgyűjtés és a hitelezés területi eloszlása. A tőkekoncentráció feltételei a fejletlenebb régiókban meglehetősen kedvezőtlenek. Ehhez hozzájárul az is, hogy az elmúlt években tovább erősödött a pénzügyi transzferekben meglévő függőség a főváros és a régiók között. Három év (2005–2007–2008) betétgyűjtési és hitelezési adatait összehasonlítva megfigyelhető, hogy amíg Budapesten a kereskedelmi bankrendszer forrásaiknak alig több mint a felét gyűjtik, addig hitel formájában az országosan gyűjtött források 81%-át a fővárosban helyezték ki. Ezzel szemben a vidéken gyűjtött forrásoknak kevesebb, mint a fele kerül csak vissza a vidéki régiókba hitel formájában. Az összes vidéki régió egyenlege a gyűjtött kereskedelmi banki források és a helyben kihelyezett hitelek tekintetében negatív

5. Összegzés

A magyar pénzügyi rendszer közel két évszázados múltat tekinthet vissza. Ha a magyarországi bankszektor – két kiemelkedő modernizációs időszakának számító – 20. század eleji és végi bankhálózatának fejlődési jellegzetességét és területi jegyeit hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy a magyarországi bankrendszer fejlődési szakaszai időbeli késéssel ugyan, de leképezték a nemzetközi trendeket. A bankrendszerünk is átment azokon az átalakuláson, amelynek során a helyileg beágyazott (egyfiókos) bankrendszerektől kialakult az integrált nemzeti bankpiacra épülő fiókhálózati bankrendszer, illetve függő pozícióban integrálódott napjaink globális és európai pénzügyi rendszerébe.

A bankrendszer működésének eredményességét és klasszikus gazdaság- és térségfejlesztő funkcióinak érvényesülését nagymértékben meghatározzák a makrogazdasági viszonyok. Ha az elmúlt 150 év felzárkózási folyamatát vizsgáljuk Magyarország és a fejlett nyugat-európai országok viszonylatában, akkor szembetűnő a fejlődési lejtő, ami nemcsak Magyarországot, de a tágabb régiót is jellemzi.

A három felzárkózási, illetve modernizációs ciklust (19/20. század fordulóját, a szocialista tervgazdasági rendszert 1970-es évek derekáig, illetve a poszt-szocialista gazdasági átmenet időszakát) vizsgálva a relatív fejlettségi szakadék a 20. század elején volt a legkisebb (66%) Nyugat-Európa 12 legfejlettebb országához képest, míg az az elmúlt 150 év nagyobb mélypontját az 1990-es évek első felének transzformációs válsága produkálta (32%).³⁰ A transzformációs válságot követő felzárkózás folyamata a 2008-as válságot követően megtorpant, s a relatív fejlettségi szakadék tovább nőtt (39%).

Megállapítható az is, hogy a bankrendszer közvetítő és gazdaságfejlesztő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, mint az ezredfordulón. A gazdasági modernizációhoz szükséges tőkeforrások biztosítása és átcsoportosítása nagyobb részben bonyolódott a pénzügyi rendszeren keresztül a 20. század elején, mint az ezredfordulón. A rendszer-váltás után a beruházások finanszírozása döntően a külföldi közvetlentőke (FDI) befektetésekre épült. A döntően külföldi tulajdonban lévő bankrendszer a vállalati szektor finanszírozása helyett egyre inkább a lakossági fogyasztás-vezérelt devizahitellel történő finanszírozása felé fordult, s ezzel párhuzamosan visszaszorult a vállalati hitelezés.

A modern magyar bankrendszer nemzetközi beágyazottságát néhány kedvező időszak-tól eltekintve meghatározza a félperiféria helyzetből adódó tőkehiány, valamint a külföldi pénz- és tőkepiacoktól való függőség. Ez a tőkefüggőség legerősebben az elmúlt 25 évet jellemzi, ugyanakkor a belső tőkeakkumuláció feltételei és a pénzügyi közvetítés lehetőségei sokkal kedvezőtlenebbek, mint a 20. század elején voltak.

A külföldi banktőke szerepvállalása 20. század elején méreteiben korlátozott volt, s bankrendszerünk döntően a helyi források bázisán erősödött meg és a hazai tulajdon részaránya mindvégig meghatározó volt. Napjainkban a külföldi banktulajdonnak a jóval magasabb aránya feltűnő a feltörekvő gazdaságok arányával szemben is. A működőtőke befektetés tehát önmagában nem vezet gyorsabb növekedéshez, így automatikus felzárkózáshoz sem. A FDI túlsorduló és fejlesztő hatásai sokkal korlátozottabbak, mint azt a szakirodalom korábban sugallta.³¹

A bankhálózat-építés területi folyamatait vizsgálva megállapítható, hogy Magyarországon a pénzügyi szolgáltatások fejlődése az elmúlt évtizedekben nem vált a regionális egyenlőtlenségek kiegyenlítésének eszközévé, s az előző századfordulóhoz hasonlóan helyi-regionális bankpiacok kialakulására sem volt lehetőség. A szolgáltató szférán belül különösen nagymértékű az üzleti–pénzügyi szolgáltatások koncentráltasága. Ez mindenneke-lőtt az ágazat egészének Budapesten való korábban sohasem tapasztalt mértékű erős koncentrálódásában és szervezeti centralizációjában mutatkozik meg. A bankhálózat területi expanziójának évtizedét követően a szektor szervezeti centralizációja a 2000-es évek elején egyre erőteljesebbé vált. A duális bankrendszer nemcsak a szervezeti függőséget erősítette a magyar bankpiacon működő külföldi leánybankok és a tulajdonos anyabankok között, de a magyarországi bankhálózat szervezeti és területi koncentráltaságához nagymértékben hozzájárult a pénzügyi transzferekben meglévő függőség a főváros és a régiók között, amely jelentős forráskiáramláshoz vezetett a vidéki térségekből. Az elmúlt években tapasztalt változások arra figyelmeztetnek, hogy fennáll a veszélye annak, hogy a pénzügyi transzferekben újfajta függőség alakult ki a főváros és a régiók között, amely tovább csök-kenti a belső tőkeforrások akkumulációjára épülő endogen fejlődés lehetőségeit.

JEGYZETEK

1. Gerschenkron, Alexander (1984): Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból. Budapest. Gondolat Kiadó.
2. Verdier, Daniel (2002/a): Moving Money: Banking and Finance in the Industrialized World, Cambridge University Press.
3. Gál Zoltán (2010/b): Pénzügyi piacok a globális térben: A válság szabdalta pénzügyi tér. Budapest: Akadémiai Kiadó. 775 p. Pénzügy és számvitel szakkönyvtár. (ISBN:978-963-05-8820-1)
4. Az európai bankrendszeren belül a nem tisztán profitorientált bankok és az általuk képviselt testreszabott, ügyfélközpontú és alapvetően helyi kötöttségű szövetkezeti bázisú relationship banking modell szerepe néhány országban napjainkban sem kérdőjeleződött meg.
5. Az erősen decentralizált USA az ellenkező véglet: ott sokáig a központi bank hiánya akadályozta az univerzális bankrendszer kiépülését, ezzel annak a kontinentális modellnél is erősebb szegmentáltságát okozta, amelyet a későbbi szabályozások csak tovább konzerváltak. Csak a központi bankként működő a Fed megalakulása (1913) után megindult a nagybankok univerzalizálódása, a befektetési és kereskedelmi tevékenység kombinálása.
6. Gál Zoltán–Schmidt Andrea (2017): Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications on FDI; In: Advances in Geoeconomics; Mark Munoz (Ed.) Routledge, 2016.
7. Ennek részleteit lásd Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. pp. 175–188.
8. Gowan, Peter (1995). Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe, New Left Review, No. 213, pp. 3–60.
9. Kovács Sándor Zs. (2010). Az M&A tendenciák vizsgálata Magyarországon. In: Buday-Sántha Attila, Erdős Katalin, Komlósi Éva (szerk.): Évkönyv 2009. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 133–143.
10. Gál Zoltán (2010): The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Budapest: Gondolat Kiadó. 202 p. Doktori mestermunkák
11. A legutóbbi kutatások éppen azt bizonyítják, hogy nem beszélhetünk tőkehiányról, mert a magyar pénzügyi rendszer és a külföldi tőkeimport nagyobb tőkemennyiséget biztosított a magyar gazdaság (befektetői szempontból hitelképes ágazatai) számára, mint amennyit az – a századfordulón zajló gyors gazdasági növekedése ellenére – fel tudott szívni (Tomka, 2006).
12. Eyal, G.–Szélényi Iván–Townsend, E. (2000): Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe; Nölke, Andreas–Vliegenthart, Arjan (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. World Politics. Vol. 61. No. 4. pp. 670–702.
13. Gál Zoltán–Kovács S. Zs. (2017): Role of business and financial services in the Central and Eastern Europe. In: Lux, G. (ed.) Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe. Routledge. [megjelenés előtt]
14. Raiffeisen CEE Banking Sector Report, 2014
15. Raviv, Ore., (2008). Chasing the Dragon. East: Exploring the Frontiers of Western European Finance. Contemporary Politics, 14(3), pp. 297–314.
16. Gál Zoltán (2005): The development and the polarised spatial structure of the Hungarian banking system in a transforming economy. In: Barta Gy., G. Fekete É., Szörényiné Kukorelli I., Timár J. (szerk.) Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 197–219. old. (ISBN:963-9052-46-9)
17. Amíg napjainkban szinte valamennyi magyarországi pénzügyi intézet székhelye Budapesten található, addig az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek csak 5,7%-a volt budapesti székhelyű.
18. A hitelintézeteknek mintegy 65%-a a községekben működött 1909-ben.
19. A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. Szerk.: Püski L., Timár L., Valuch T. Debrecen: KLTE 1999. 227–249. p.
20. A Délvidék dualista korszak alatti gazdaságtörténetéről lásd Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S. szerk. (2006): A Délvidék történeti

- földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, Magyarország, 2006. 11. 17. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, pp. 55–68. Továbbá Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. pp. 76–149.
21. Gál Zoltán (2008): Pénzügyi szolgáltatások, kereskedelem. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza II. Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, pp. 17–51. old. (Studia Geographica; Területi és Települési Kutatások 27. Továbbá Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Püski L.–Timár L., Valuch T. (szerk.): Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, pp. 227–249.
 22. Gál (1998) 24–26. pp.
 23. Lásd erről Gál (2008/b)
 24. A Pénzügyi Központ 1916-os, illetve a Magyar Nemzeti Bank 1924-es megalakulásával intézményesülő állami beavatkozás (szigorú monetáris szabályozás és felügyelet) a háború és békeszerződés hatásaival felerősödve jelentősen csökkentették a hazai pénzügyi intézetek gazdasági szerepét és mozgásterét.
 25. Gál Zoltán (2008/b): „Aranykor után”: A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban. KORALL – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 9: (31) pp. 45–74.
 26. A Pénzügyi Központ 1916-os, illetve a Magyar Nemzeti Bank 1924-es megalakulásával intézményesülő állami beavatkozás (szigorú monetáris szabályozás és felügyelet) a háború és békeszerződés hatásaival felerősödve jelentősen csökkentették a hazai pénzügyi intézetek gazdasági szerepét és mozgásterét. Az 1930-as években azonban – a válság által indokoltnál nagyobb mértékű – állami befolyás a bankfelügyeleti rendszer erősítése révén egyre több felügyeleti jogosítvánnyal rendelkezett, s egyre inkább ellenőrzést szerzett, s felgyorsította a kényszerfűzőket a függetlenségükhöz hagyományosan ragaszkodó vidéki pénzügyi intézeteknél.
 27. Gál Zoltán (2008/b): „Aranykor után”: A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban. KORALL – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 9:(31) pp. 45–74.
 28. Kovács Sándor Zsolt (2014): Elérhetőség és kirekesztés Magyarországon a pénzügyi szolgáltatások aspektusából. [Availability and exclusion from aspect of Hungarian financial services.] Területfejlesztés és Innováció [Spatial Development and Innovation], 8(3), pp. 28–35.
 29. Beluszky Pál (1998) Budapest – nemzetközi város, In: Budapest – nemzetközi város (szerk. Glatz F.).
 30. Ausztria egy főre esző GDP arányai Nyugat-Európa 12 vizsgált országával összehasonlítva.
 31. Gál Zoltán–Schmidt Andrea (2017): Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications on FDI; In: Advances in Geoeconomics; Mark Munoz (Ed.) Routledge, 2016.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál. (1998): Budapest – nemzetközi város, In: Budapest – nemzetközi város (szerk. Glatz F.).
- Claessens, Svinj., van Horen, Norbert (2012): Foreign Banks: Trends, Impact and Financial Stability, IMF Working Papers 12/10, International Monetary Fund.
- Eyal, G.–Szelényi Iván–Townsend, E (2000): Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe.
- Gál Zoltán (1997): A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben, In: Sasfi Csaba–Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Vároštörténeti tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 50–68.old.
- Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Püski L.–Timár L., Valuch T. (szerk.): Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történe-

- lemben I. KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, pp. 227–249.
- Gál Zoltán (2005): The development and the polarised spatian structure of the hungarian banking system in a transforming economy. In: Barta Gy., G. Fekete É., Szörényiné Kukorelli I., Timár J. (szerk.) *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 197–219.
- Gál Zoltán (2008): Pénzügyi szolgáltatások, kereskedelem. In: Beluszky P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza II.* Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, pp. 17–51. old. (Studia Geographica; Területi és Települési Kutatások; 27.) (ISBN:978-963-7296-23-9)
- Gál Zoltán (2008/b): „Aranykor után”: A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban. *KORALL – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT* 9:(31) pp. 45–74. old.
- Gál Zoltán (2010): The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Budapest: Gondolat Kiadó. 202 p. Doktori mester munkák.
- Gál Zoltán (2010/b): Pénzügyi piacok a globális térben: A válság szabdalta pénzügyi tér. Budapest: Akadémiai Kiadó. 775 p. (Pénzügy és számvitel szakkönyvtár) (ISBN:978-963-05-8820-1)
- Gál Zoltán (2011): Bankhálózat. In: Kocsis K., Schweitzer F. (szerk.): *Magyarország térképekben*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, pp. 203-209. old. (ISBN:978-963-9545-33-5)
- Gál Zoltán (2013): Role of financial sector FDI in regional imbalances in Central and Eastern Europe. In: Gostyńska, Alena, Tokarski, Pavel. – Toporowski, Pavel – Wnukowski, D. (Eds.): *Eurozone enlargement: challenges for the V4 countries*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, pp. 27–35.
- Gál Zoltán – Kovács S. Zs. (2017): Role of business and financial services in the Central and Eastern Europe. In: Lux, G. (ed.) *Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. Routledge. [megjelenés előtt]
- Gál Zoltán – Schmidt Andrea (2017): *Geeconomics in Central and Eastern Europe: Implications on FDI*; In: *Advances in Geoconomics*; Mark Munoz (Ed.) Routledge, 2016.
- Gazsó Ferenc-Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó.
- Gerschenkron, Alexander (1984): *Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gowan, Peter (1995): Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe, *New Left Review*, No. 213, 3–60. old.
- Gulyás László: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza, Magyarország, 2006. 11. 17. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, pp. 55–68.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In: Nagy Imre (szerk.): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7.* Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. pp. 76–149.
- Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig.* JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. pp. 175–188.
- Holland, David–Sass, Magdolna–Benacek–V. Gronicki, M. (2000): The Determinants And Impact Of FDI in Central and Eastern Europe: A Comparison Of Survey And Econometric Evidence. *Transnational Corporations* 9:(3) Pp. 163–212. (2000)
- Kalotay, Kálmán (2010): Patterns Of Inward FDI in Economies In Transition. *Eastern Journal Of European Studies* 1, 2, December 2010, pp. 55–76.
- Kareman, Bas. (2009): ‘Financial Geographies and Emerging Markets In Europe’, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100, (2), 260–266. old.
- Kovács S. Zs. (2010): Az M&A tendenciák vizsgálata Magyarországon. In: Buday-Sántha Attila, Erdős Katalin, Komlósi Éva (szerk.): *Évkönyv 2009. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*, Pécs, pp. 133–143.
- Kovács Sándor Zsolt (2014): Elérhetőség és kirekesztés Magyarországon a pénzügyi szolgáltatások aspektusából. [Availability and exclusion from aspect of Hungarian financial services.] *Terület-fejlesztés és Innováció [Spatial Development and Innovation]*, 8 (3), pp. 28–35.

- Kovács Sándor Zsolt (2017): A szövetkezeti hitelintézeti szektor fejlődése és szerepei a vidékfejlesztésben és az agrárfinanszírozásban. In: Erdős Katalin, Komlósi Éva (szerk.): Tanítványaimban élek tovább – Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére. *Megjelenés előtt*
- Kövér György (2002): Mobilbankok Magyarországon a kiegyezés után In. A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest, Új Mandátum Kiadó. pp. 215–220.
- Nölke, Andreas–Vliegthart, Arjan (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*. Vol. 61. No. 4. pp. 670–702.
- Raviv, Ore (2008). Chasing the Dragon. East: Exploring the Frontiers of Western European Finance. *Contemporary Politics*, 14(3), 297–314. old.
- Tomka Béla (1996): A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947), Gondolat Kiadó, Budapest.
- Verdier, Daniel (2002/a): *Moving Money: Banking and Finance in the Industrialized World*, Cambridge University Press.

GULYÁS LÁSZLÓ*

**A RENDSZER VÁLTOZIK, A MÓDSZER MARAD?
A KÖZIGAZGATÁSI TERFELOSZTÁS ÉS NEMZETI KÉRDÉS
KAPCSOLATÁNAK ÖSSZEHAISONLÍTÓ ELEMZÉSE**

*THE SYSTEM IS CHANGING, BUT THE METHODS ARE THE SAME.
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
EXECUTIVE SPATIAL DIVIDING AND NATIONAL QUESTION*

ABSTRACT

Our essay consist of three parts. In the first part I will introduce 3 executive spatial reform (1919, 1923, 1928) of First Chechoslovak Reublik.

The second part of this essay I am investigating the attempt of administrative reform (1993) and administrative reforms (1996) of the Slovak Republic. We called it regionalisation. At the same time the Hungarian minority of Slovakia elaborated a different version of the administrative reform – for example resolution of the general assembly of Komarno of 6th of January 1994. –, which suited their interests better. We called it etnoregionalism.

Int the third part of this essay I compare the 3 executive spatial reform made in Czechoslovakia between two world war and the executive reform happened Slovakia during the Meciar-era.

The conclusion of our essay is: The system is changing, but the method are the same!

Bevezetés

A 2000-es évek elején a Buday-Sántha Attila professzor úr által vezetett regionalista Doktori Iskolában PhD-hallgatóként a Kárpát-medence regionális fejlődésének (regionalizmus és regionalizáció) hosszú távú tendenciáit vizsgáltam. 2005-ben megvédett doktori disszertációmban két közép-európai régió – a Felvidék és a Vajdaság – történetét tártam fel az Osztrák–Magyar Monarchiától az Európai Unióhoz történő csatlakozásig.¹ A fokozatszerzés után is továbbvittem ezt a kutatási témát. Ennek során egyrészt egy-egy régió sorát dolgoztam fel,² másrészt a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj segítségével arra kerestem a választ, hogy hogyan függ össze egy-egy ország közigazgatási beosztása a nemzeti kérdéssel Közép-Európában.³ Napjainkban is azon dolgozom, hogy megragadjam a Kárpát-medencében elhelyezkedő régiók fejlődésének közös vonásait.

Jelen tanulmányban ezen kutatási témához szorosan kapcsolódó kérdést fogok körbejárni. A tanulmányom három részből épül fel. Az első részben részletesen bemutatom az ún. első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) három közigazgatási reformját (1919, 1923, 1928).

A második részben bemutatom az 1993-ban önállóvá váló szlovák állam Meciar-korszakát (1993–1998) és az ehhez kapcsolódó közigazgatási reformjavaslatokat, illetve az 1996-ban megvalósított regionális reformot.

A tanulmány harmadik részében összehasonlítom a két világháború közötti Csehszlovákiában lezajlott három közigazgatási reformot és az önálló Szlovákiában a Meciar-

* Prof. Dr. Gulyás László egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem.

korszakban lezajlott közigazgatási reformot. Kutatási hipotézisem az alábbi: Annak ellenére, hogy az első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938), illetve az 1993-ban függetlenné vált Szlovákia politikai, társadalmi berendezkedése számos fontos vonásban különbözik, a közigazgatási térfelosztás és a nemzeti kérdés szoros kapcsolatban áll egymással mindkét állam esetében. Az államot uraló nemzet politikai elitje a közigazgatási térfelosztást a kisebbségek ellen fegyverként használja.

1. Az első Csehszlovák Köztársaság 1918–1938

1.1. A csehszlovák államfordulat és az első közigazgatási térfelosztás 1919–1922

1918. október 28-án Prágában cseh és szlovák politikusok kihirdették a csehszlovák állam megalakulását.⁴ Osztrák–Magyar Monarchia „osztrák részéhez” tartozó Cseh Korona tartományai – Csehország, Morvaország és Szilézia – egyesültek a történeti Magyar Királyság észak, északkeleti területének (Felvidék) vármegyéivel. Az első világháborút lezáró békeszerződések – a versailles-i német, a saint-germaini osztrák és a trianoni magyar – rögzítették az új államalakulat határait.⁵ A Csehszlovák Köztársaság területét és népességét az 1. táblázat, míg etnikai megoszlását a 2. táblázat adataival tudjuk konkrétan leírni:

1. táblázat: Csehszlovákia területe és népessége 1920-ban

Területi egység neve	Terület nagysága (km ²)	Népesség (fő)
Csehország	52 065	6 670 582
Morvaország és Szilézia	26 738	3 335 152
Szlovákia	48 936	300 870
Kárpátalja	12 656	606 568
Összesen	140 394	13 613 172

Forrás: Gulyás László saját szerkesztése Gyönyör (1993) adatai alapján

2. táblázat: Csehszlovákia etnikai megoszlása

Etnikum	1921-es népszámlálás	
	Fő	%
Csehszlovák	8 760 937	65,51
Német	3 123 568	23,36
Magyar	745 431	5,57
Rutén (ukrán)	461 849	3,45
Héber és jiddis	180 855	1,35
Lengyel	75 853	0,57
Egyéb	25 871	0,19
Összesen	13 374 364	100

Forrás: Gulyás László saját szerkesztése Rothschild (1995) adatai alapján

A felvidéki vármegyék csehszlovák államhoz való kerülését nevezi a magyar történetírás államfordulatlak. Mint az az 1. táblázatból kiolvasható, a trianoni béke értelmében Magyarországtól Csehszlovákiához körülbelül 62 000 km² terület került. Az államfordulat következtében az 1876 és 1886 között zajló magyarországi közigazgatási reform⁶ által rögzített vármegyék közül:

- 10 vármegye – Árva, Liptó, Turóc, Szepes, Sáros, Trencsén, Ung, Nyitra, Bars, Zólyom – teljes területével a csehszlovák államhoz került. Árva és Szepes megyék egy kis része a csehszlovák államtól tovább került a lengyel államhoz.⁷

- 5 vármegyét – Esztergom, Komárom, Nógrád, Zemplén, Abaúj-Torna – kettészelt a csehszlovák–magyar határ.
- 3 vármegye – Pozsony, Hont és Gömör – túlnyomó része a csehszlovák államhoz került.
- 1 vármegyéből – Győr – pedig egy egészen kis rész került Csehszlovákiához.

A fentebb felsorolt vármegyék mellett további 3 vármegye – Ugocsa, Máramaros, Bereg – került még Csehszlovákiához, de ezen három megyét Prága Kárpátalja néven külön kezelte Szlovákiától. Itt jelezzük, hogy tanulmányunkban Kárpátalja kérdéskörével nem foglalkozunk.⁸

A felvidéki vármegyékből a csehszlovák állam vezetése 1919-ben kisebb-nagyobb összevonásokkal 16 vármegyét hozott létre.⁹ Ezek főbb adatait mutatja be az 1. térkép és a 3. táblázat.

1. térkép: Szlovákia közigazgatási felosztása 1919–1922



Forrás: A szerző saját szerkesztése Popély (1995) 208. old. alapján

A 3. táblázat az 1919-ben felállított megyék nemzetiségi adatait mutatjuk be, egyrészt visszavetítve az 1910-es – még a magyar állam keretei között lezajlott – népszámlálás adatait, illetve ezzel párhuzamba állítva bemutatjuk az 1919-es csehszlovák „népösszeírás” adatait.

A 3. táblázatból kiolvasható, hogy:

- Az 1910-es népszámlálás adatait figyelembe véve a 16 megyéből 11 megyében volt szlovák többség, 4 megyében volt magyar többség, míg egy megyében, Pozsony megyében szinte majdnem egyenlő (42,6% szlovák és 41,9% magyar) volt a két etnikum aránya.
- Az 1919-es népszámlálás adatait figyelembe véve a 16 megyéből 14 megyében volt szlovák többség, míg 2 megyében – Komárom és Gömör-Kishont – volt magyar többség. Ráadásul abszolút (50% feletti) magyar többséget csak Komárom megyében tudunk rögzíteni, mivel Gömör-Kishontban a magyarok aránya a 48,8%-os mutató miatt nem érte el az abszolút többséghez szükséges 50%-ot.

3. táblázat: A szlovákiai megyék fontosabb adatai 1919-ben

A megye neve	Össz-népessége (1919)	Etnikai összetétel (%)			
		Csehszlovákok		Magyarok	
		1910	1919	1910	1919
Pozsony	410 214	42,6	52,2	41,9	35,5
Nyitra	462 307	71,0	79,4	21,9	15,5
Trencsén	309 301	91,8	97,8	4,3	0,8
Turóc	52 842	69,0	77,9	10,0	2,4
Árva	58 796	92,3	98,4	2,9	0,7
Liptó	80 615	89,9	96,2	5,0	1,2
Zólyom	127 360	84,8	95,5	12,4	2,3
Hont	109 847	46,9	58,6	51,3	40,1
Bars	176 985	54,8	65,0	34,7	26,5
Komárom	149 975	3,3	8,0	95,2	91,4
Nógrád	95 941	61,6	66,7	36,8	30,9
Gömör-Kishont	164 341	40,0	47,8	56,7	48,8
Szepes	159 277	54,1	58,1	11,3	7,2
Abaúj-Torna	121 679	29,4	49,5	60,6	41,0
Sáros	172 750	58,3	83,5	10,4	3,6
Zemplén	296 104	43,7	50,5	28,0	20,9

Forrás: Kocsis Károly (2002) 136. old.

Az adatokhoz több megjegyzést kell fűznünk. Egyrészt az 1910-es magyarországi népszámlálás hivatalos népszámlálás volt, míg az 1919-es már a csehszlovák apparátus által végrehajtott akció „csupán” népösszeírás volt. A népösszeírás statisztikai megbízhatóság szempontjából alacsonyabb kategória mint a népszámlálás.

Másrészt a népösszeírás során számos olyan körülmény lépett fel – például a zsidók önálló etnikai kategóriaként történő kezelése, durva csalások –, melyek a magyar kisebbség létszámát mesterségesen csökkentették.¹⁰ Véleményünk szerint a magyar többségű megyék számának 4-ről 2-re való csökkenése egyértelműen ezzel magyarázható.

1.2. A második közigazgatási reform, avagy „nagymegyerendszer” kialakítása és fontosabb vonásai 1923–1927

Annak ellenére, hogy a csehszlovák államapparátusnak a 16 megye túlnyomó részében az 1919-es népösszeírással sikerült szlovák többséget kimutatni, a csehszlovák állam vezető politikusait zavarta a közel ezer éven át működő magyar megyerendszer léte államuk keretein belül. Ezért már 1920-ban hozzáfogtak eltörlésének előkészítéséhez.¹¹ A prágai parlament által elfogadott 1920/126. törvénycikk kimondta, hogy 1923. január 1-jei hatállyal Szlovákiában megszünteti a 16 vármegyét és helyette 6 darab ún. nagymegyét (nagyzsupát) állítottak fel (lásd 2. térkép és 4. táblázat).

A törvénnyel az alábbi nagymegyéket hozták létre – zárójelben a székhellyel – Pozsony (Pozsony városa), Nyitra (Nyitra városa), Garamenti (Zólyom) Vágvölgyi (Turócszentmárton), Tátraalja (Liptószentmiklós), Kassa (Kassa városa).

További fontos körülmény, hogy a törvény értelmében a nagymegyék élére a csehszlovák kormány belügyminisztere által kinevezett megyefőnökök – zsupánok – kerültek. A nagymegyéken belül járásokat hoztak létre – 94 járást –, melyek élére a zsupánoknak alárendelt járási főnököket neveztek ki. A törvény egyértelműen kimondta, hogy mind a zsupán, mind a járási főnök állami hivatalnok, azaz nem a helyiek választják, hanem Prága nevezi ki őket.

Jól mutatja Prága centralizációs törekvéseit, hogy bár a nagymegyéket irányító tanácsok – megyei önkormányzat – tagjait helyben választották, a nagymegyéket létrehozó törvény 11. §-a kimondta, hogy ha a „rendkívüli viszonyok megkövetelik”, a kormány legfeljebb egyharmad rész erejéig kinevezett tagokat küldhet ezekbe a tanácsokba. Ezzel az eszközzel a prágai kormány több ízben is élt.

Joggal merül fel a kérdés: Mi volt ezen közigazgatási átszervezéssel a prágai kormány politikai célja? Véleményünk szerint a prágai kormány az alábbi három cél elérése törekedett:

1. A majdnem ezer éves magyar vármegyerendszer szétzúzása.
2. A magyar kisebbségnek járó kisebbségi jogok gyakorlásának akadályozása.
3. A szlovák autonómia törekvésekkel szembeni fellépés, azaz a centralizáció elősegítése.

2. térkép: Szlovákia közigazgatási felosztása 1923–1927



Forrás: A szerző saját szerkesztése Popély (1995) 208. old. alapján

Nézzük meg a fentebb felsorolt három célt részletesen. Prága szét akarta zúzni a magyar vármegyerendszert. Ezért a közigazgatási átszervezés nem pusztán a korábbi vármegyék egyszerű összevonását jelentette. Az új nagymegyék határainak kialakításakor a különféle járásokat és városokat ide-oda csatoltatták. Jól mutatja ezt a pozsonyi nagymegye kialakítása. A pozsonyi nagymegyét az alábbi részekből állították össze: A korábbi Pozsony vármegye, Pozsony városa, Nyitra vármegyéből 8 járás – Holics, Szenice, Miava, Vágújhely, Pöstyén, Galgóc, Vágsellye – szintén Nyitra vármegyéből Szokolca városa, Komárom vármegyéből a gutai járás és Komárom városa, továbbá Győr vármegye Csehszlovákiához tartozó része. A többi nagymegye szintén ehhez hasonló módon – járások és városok ide-oda helyezése – lett kialakítva. Tanulmányunk 1. és 2. térképét összehasonlítva azt rögzíthetjük, hogy a nagymegyék határainak meghúzásakor az volt az általános alapelv, hogy az eredetileg is szlovák többségű vármegyékhez – Árva megye az egyetlen kivétel – magyarlakta vidékeket (járás) csatoltak.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy az így létrehozott nagymegyéknek semmiféle szerves – se történeti, se gazdasági – előzménye nem volt.¹² Olyan vármegyéket, járásokat és városokat olvasztottak össze a nagymegyékbe, amelyek együvé tartozására soha nem volt példa. Így került össze a nyitrai nagymegyébe Nyitra vármegye egy része és Komárom vármegye egy része.

Ráadásul a magyarok rovására elkövetett közigazgatási manipulációk nem álltak meg a nagymegye szintjén, hanem kiterjedtek a járások szintjére is. Jól mutatja ezt, hogy a jelentős magyar többségű Ipolysági járást a reform során összevonták a szlovák többségű korpónai járással. A manipulációk ellenére a 94 szlovákiai járásból 17-ben magyar többséget rögzíthetünk (lásd 5. táblázat).

A prágai kormány második fontos célja a magyar kisebbségnek járó – a csehszlovák alkotmányban rögzített – kisebbségi jogok gyakorlásának akadályozása volt. Csehszlovákia 1919. szeptember 10-én Saint Germain Laye-ben aláírta a fennhatósága alá kerülő kisebbségek jogait garantáló szerződést,¹³ ami több vonatkozásban elismeri a kisebbségek kollektív jogait. Az új köztársaság alkotmányába – melyet 1920. február 29-én fogadtak el – beépítették a Saint Germain Laye-i szerződés kisebbségvédelmi alapelveinek döntő részét.¹⁴ A nagymegyék kialakításával – illetve a járások határainak átrajzolásával – Prága lehetőséget teremtett saját maga számára, hogy a kisebbségi jogok gyakorlását korlátozza.

Egyrészt a nagymegyék kialakításának egyik fontos következménye volt, hogy a magyar többségű területeket – amelyek a magyar csehszlovák határ mentén nyugat-keleti irányban húzódtak – távoli – értsd északi – szlovák többségű városokból irányították. Ezzel sérült az önkormányzatiság elve, azok az intézmények amelyek, kormányozták az adott terület lakosságát a szükségesnél jóval nagyobb távolságban helyezkedtek el. Nézzünk erre példákat: Párkány magyarjainak Nyitra városába (90 km távolság), Komárom magyarjainak Pozsonyba (100 km távolság), Rimaszécse magyarjainak Zólyomba (105 km távolság), míg a tornaaljaiknak Liptószentmiklóstra (165 km távolság) kellett utaznia, ha olyan elintézendő hivatalos ügyük volt, melyet csak a nagyzsupa központjában lehetett elintézni.

4. táblázat: A nagyzsupák etnikai összetétele

A nagyzsupa neve	Össznépessége 1921-es adatok alapján	Etnikai összetétel (%)	
		Csehszlovák	Magyar
Pozsony	728 958	60,0	30,2
Nyitra	441 064	62,8	30,5
Vágmellék	410 942	92,7	0,6
Zólyom	507 773	69,3	26,2
Tátraalja	308 732	67,7	14,5
Kassa	599 579	59,4	16,6

Forrás: Kocsis Károly (2002) 136. old.

Másik fontos terület a kisebbségi nyelvhasználat kérdése volt. A csehszlovák alkotmány kimondta, hogy olyan településeken, illetve közigazgatási egységekben, ahol a kisebbségek aránya 20%-nál nagyobb, ott azok a saját nyelvüket használhatják. Ha megnézzük a 4. táblázatot, akkor láthatjuk, hogy Prágának sikerült úgy kialakítani a nagymegyék etnikai összetételét, hogy a 6 nagymegyéből 3 nagymegyében a magyar kisebbség nem érte el a törvényben rögzített 20%-os küszöböt, azaz ezekben a nagymegyékben – a nagymegye közigazgatásának szintjén – nem volt jogosult anyanyelvének használatára.

A prágai kormány harmadik céljaként említettük a centralizációt és ezzel szoros összefüggésben a szlovák autonómia törekvések akadályozását. Magyarul a közigazgatási reform nem csupán a magyar kisebbség ellen hanem az „államalkotó” szlovákok ellen is irányult. A csehek és a szlovákok közötti ellentétek az új köztársaság megalakulása után szinte rögtön a felszínre kerültek. A csehszlovák államon belüli szlovák autonómia követelések mindenkor kiindulási pontját az 1918. május 30-án Masaryk által aláírt ún. Pittsburgi memorandum jelentette. Ebben az amerikai cseh és szlovák szervezetek és a Masaryk vezette Csehszlovák Nemzeti Tanács képviselői rögzítették, hogy a jövőben cseh-

szlovák államon belül „Szlovákiának saját kormánya, parlamentje és igazságszolgáltatása lesz.”¹⁵

Ettől a memorandumtól azonban Masaryk, immár Csehszlovákia köztársasági elnökeként, élesen elhatárolta magát, a szlovák autonómia helyett a csehszlovák nemzetegység került be az alkotmányba.¹⁶ Masaryk és a csehszlovákizmus hívei több érvet hoztak fel annak indoklására, hogy miért nem teljesítették az autonómia megadására vállalt kötelezettségeiket: Egyrészt volt egy etnikai érvelés, mely szerint nem létezik külön szlovák nemzet, a szlovák csak a csehszlovák nemzet egyik ága. Másrészt volt egy gyakorlati/történeti érv, mely úgy hangzott, hogy a több évszázados magyar elnyomás miatt Szlovákia lakossága nem érett még meg arra, hogy önmagát kormányozza. Harmadrészt jogi érvként azt hozták fel, hogy a köztársaság alkotmányában foglaltak elsőbbséget élveznek minden más politikai dokumentummal szemben. Negyedrészt kétségbe vonták a memorandum érvényességét mondván Masaryk tulajdonképpen csak amerikai állampolgárok két csoportjának helyi megállapodásához asszisztált, és ez semmire sem kötelezi a független csehszlovák államot.

Mint látható a prágai cseh politikai elit mereven ragaszkodott a csehszlovákizmushoz. Ennek megfelelően az 1920. február 29-én elfogadott alkotmány a Csehszlovák Köztársaságot centralizált nemzetállami struktúraként definiálta, a föderalisztikus elképzeléseknek nyoma sem maradt. Az alkotmányban csehszlovák nemzetről és csehszlovák nyelvről esett szó, azaz a csehszlovákizmus hivatalos állami doktrínává vált. Az alkotmányban megtestesülő centralizációs törekvések ellensúlyozására 1921 nyarától kezdődően a szlovák politikusok – Hlinka, Juriga, Tomanek – egyre intenzívebben kezdték követelni a szlovák autonómiát.¹⁷ A szlovákok erősödő mozgalma ellenére Prága továbbra is folytatta a centralizációt. Ebbe a keretbe illeszkedik bele a 6 nagymegye létrehozása 1923-ban Szlovákiában. Gyakorlatilag a szlovenszkói hat nagymegye minimális önkormányzattal felruházott, lényegében Prágából irányított adminisztratív körzet volt.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a nagymegyes közigazgatási reform nemcsak a szlovákiai magyar kisebbség, hanem az „államalkotó” szlovákság érdekeit is sértette. Jól mutatja ezen megállapításunk helyességét, hogy a Szlovákiában meghatározó erőnek tekinthető Szlovák Néppárt központi lapja, a „Slovak”, egész cikksorozatot szentelt a közigazgatási reform antidemokratikus és centralizáló jellegének leleplezésére.¹⁸

A nagymegyerendszer elleni szlovák tiltakozások és fellépések nem fonódtak össze a magyar kisebbség hasonló tiltakozó akcióival. A szlovák pártok és politikusok a nagymegyerendszer ellen szlovák nemzeti alapon tiltakoztak – kifejezetten sérelmezve Prága centralizáló törekvéseit – viszont fel sem merült a magyar (és német) kisebbséggel való összefogás ötlete.

A nagymegye reform árnyékában Prága még egy másik közigazgatási lépést is végrehajtott Szlovákiában (és Kárpátalján) takarékosági és egységesítési szempontokra hivatkozva Pozsony és Kassa kivételével eltörölték valamennyi – 35 darab – szlovákiai város autonómiáját és egyszerűen nagyközséggé fokozták le őket. Ezen lépés következtében számos olyan város – Érsekújvár, Nyitra, Eperjes, Nagyszombat – veszítette el önkormányzatát, mely több évszázados önkormányzati múlttal rendelkezett. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez a lefokozás egyaránt kiterjedt a szlovák többségű, illetve magyar többségű városokra, de a magyar kisebbséget mégis mélyebben érintette, mivel a városok voltak létének legfontosabb színterei.¹⁹

1.3. A harmadik közigazgatási reform, avagy a tartományi rendszer születése és jellemzői 1928–1939

Mivel a szlovák autonómia törekvések egyre erősödtek, a prágai politikai elit lecsendesítésük érdekében 1927. január 15-én a Szlovák Néppártot beemelte a kormányba, majd 1927. július 14-én törvényt fogadtatott el a parlamenttel – 1928-ban lépett hatályba –, melyben újabb közigazgatási reformot vezetett be. A kölcsönös és részleges engedmények jegyében a Szlovák Néppárt kérésére megszüntették a teljhatalmú szlovák minisztériumot – gyakorlatilag Prága ezen intézményen keresztül kormányozta Szlovákiát –, ugyancsak felszámolták nagymegyerendszert és helyette bevezették a tartományi rendszert. Ennek jegyében a csehszlovák állam közigazgatását oly módon szervezték át, hogy az államon belül 4 területi egység – Csehország, Morvaország-Szilézia, Szlovenszko és Kárpátalja – kapott tartományi státust. Minden tartományban felállítottak egy tartományi hivatalt és kineveztek egy tartományi elnököt.

A tartományi testületeknek tisztán közigazgatási hatásköre volt, és minden határozatuk megsemmisíthető volt a prágai minisztériumok által, ugyanis a megszüntetett szlovák teljhatalmú minisztérium jogköreit nem Szlovenszko tartomány kapta meg, hanem a különféle prágai minisztériumok. Jól mutatja a tovább élő centralizációt, hogy a tartományok élén álló elnököt nem választották, hanem Prága nevezte ki, és ráadásul ezek az elnökök a prágai kormány belügyminiszterének voltak alárendelve. Egyetértünk Szarka László értékelésével, mely szerint a tartományi hivatal és a különféle tartományi bizottságok szélesebb hatáskört kaptak a szlovákiai kulturális, oktatási, közlekedési és egészségügyi kérdésekben, de a tartományi rendszernek komoly korlátai is voltak.²⁰

Véleményünk szerint a tartományi rendszer bevezetése a korábbi centralista politikai gyakorlathoz képest mindenféleképpen előrelépés volt, mert enyhítette az állami központosítást. Mivel azonban a tartományi intézmények jogosultságai korlátozva voltak, Prága által nem oldhatta fel a cseh és szlovák nemzet között fennálló államjogi problémákat. Jól mutatja a szlovákok elégedetlenségét, hogy az 1929 októberében kirobbant Tuka-botrányt kihasználva kiléptek a kormányból.²¹

A 1930-as években a gazdasági világválság következtében – amely különösen nagy nehézséget okozott Szlovákiának –, az autonómia-mozgalom ismét megerősödött, Hlinka ismét aktív lett. Sőt felnőtt egy még nála is radikálisabb generáció a Szlovák Néppárton belül, ők voltak az ún. násputisták, akik már nem csupán az autonómia kivívását tekintették célnak, hanem a Csehszlovákiától való elszakadást, azaz a teljes függetlenséget. A csehszlovák nemzetegység ideológiájához a prágai politikai elit mereven, szinte államvallászerűen ragaszkodott. Ennek következtében valamennyi szlovák követelést, amely az autonómiára irányult és valamiféle elmozdulást jelentett a centralisztikus állam felől a föderalisztikus állam felé, elutasított. A két államalkotó nemzet e konfliktusának megoldatlansága az állam további fennmaradását veszélyeztette.

A két „államalkotó” nemzet küzdelme nem akadályozta meg őket abban, hogy a közigazgatási eszközöket is felhasználva elnyomják a magyar kisebbséget. Annak érdekében, hogy gátolják a kisebbségi jogok érvényesülését a járások határait igyekeztek úgy kialakítani, hogy a magyar kisebbség százalékos aránya a kisebbségi jogok gyakorlásához szükséges szint alá csökkenjen. Jól mutatja a szlovák törekvések sikerét az 5. táblázat.

Mint a táblázatból kiolvasható, az 1928-as közigazgatási átszervezés után a szlovák tartományon belül 77 járást állítottak fel és ebből 13 járás – ezen járások magyar–csehszlovák százalékos arányát mutatja be a 6. táblázat – rendelkezett magyar többséggel. Ezen a ponton is megfogható a csökkenés, hiszen 1920-ban még 17 járásban volt magyar többség.

5. táblázat: Járások etnikai megoszlása Szlovákia területén 1920–1930

Év	Járások száma (db)	Szlovák többség	Magyar többség	Ruszin Többség	Német többség
1920	94	73	17	3	1
1930	77	61	13	3	-

Forrás: Kocsis Károly (2002) 136. old.

Azokban a magyar többségű járásokban ahol egyrészt a közigazgatási határok tologatásával, másrészt különféle népszámlálási manipulációkkal – az 1930-as népszámlálás esetében számos ilyen rögzíthetünk – sikerült a magyarok arányát 20% alá csökkenteni, a prágai kormány igazságügyi minisztere megtiltotta a magyar nyelvhasználatot.²² Jó példa erre a rozsnói járás, ahol a 20-as években magyar többség volt, de az 1930-as népszámlálás hirtelen szlovák többséget mutatott ki. Ugyanez történt meg Pozsony esetében, ahol az 1930-as népszámlálás már csak 16,1%-nyi magyart mutatott ki, tehát a magyar nyelv használatát megszüntették.²³

6. táblázat: A 13 magyar többségű járás etnikai viszonyai 1930

A járás neve	Etnikai megoszlás (%)	
	Csehszlovákok	Magyarok
Galánta	31,2	61,3
Vágsellye	40,3	55,2
Somorja	11,2	75,6
Dunaszerdahely	4,9	86,7
Komárom	11,9	80,4
Ógyalla	27,4	69,6
Zselíz	14,6	78,6
Párkány	15,2	79,6
Feled	13,5	74,5
Tornalja	11,8	79,8
Szepsi	25,3	53,4
Királyhelmece	9,9	74,3
Nagykapos	36,6	55,0

Forrás: Kocsis Károly (2002) 138. old.

1.4. Konklúziók az első Csehszlovák Köztársaság három közigazgatási térfelosztásáról

Az első Csehszlovák Köztársaság 1918 és 1938 között három ízben szervezte át közigazgatását: 1. 1919-ben a felvidéki megyékből 16 megyét hoztak létre 2. 1923 és 1927 között 6 ún. nagymegyéet működtetett 3. 1928 és 1938 között pedig tartományi és ezen belül járási rendszer keretei között éltek az állampolgárok.

Mind az 1919-es, mind az 1923-as, mind az 1928-as közigazgatási reform közös vonása, hogy a csehszlovák államot uraló cseh politikai elit a közigazgatási reformot többszörösen is a saját centralizációs céljai érdekében rendelte alá. Többszörös alárendelés alatt azt értjük, hogy Prága egyrészt fegyverként használta a térfelosztást a szlovákiai magyar és német kisebbség ellen. Másrészt Prága a szlovák politikai elit autonómia törekvéseit is a közigazgatási reformok eszközével próbálta visszafogni, a lehető legszűkebb keretek között tartani.

Mindezek alapján úgy véljük, a két világháború között fennálló csehszlovák állam esetében a közigazgatási térfelosztás kifejezetten politikai kérdés volt.

2. Az önálló szlovák állam Meciar-korszakának közigazgatási reformja

2.1. A Meciar-korszak definiálása és tagolása

Az 1990-es évek legmeghatározóbb szlovák politikusa Vladimír Meciar volt, jól mutatja ezt, hogy 1990 júniusa és a 1998 októbere között három alkalommal alakított és vezetett kormányt Szlovákiában (az 1990-es évek szlovák kormányairól lást az 7. táblázatot).

7. táblázat: Szlovákia kormányai 1990–1998

A kormány neve	Időszak
Első Meciar-kormány	1990. június 27.–1991. április 22.
Jan Carnogursky kormánya	1991. április 23.–1992. június 23.
Második Meciar-kormány	1992. június 24.–1994. március 11.
Josef Moravcik kormánya	1994. március 15.–1994. október 1.
Harmadik Meciar-kormány	1994. október 1.–1998. október 10.
Mikulas Dzurinda-kormány első kormánya	1998. október 28.–2002. szeptembere

Forrás: A szerző saját szerkesztése

1989. november 17-én Prágában kitört a bársonyos forradalom, mely elsöpörte a kommunista rendszert Csehszlovákiában. 1989-90-ben Csehszlovákia politikai rendszere fokozatosan demokratikussá vált. Ennek fontos állomása volt az 1990. június 8-9-én megtartott első szabad választás, melynek eredményeképpen Marian Calfa megalakította a csehszlovák (szövetségi kormányt), illetve Vladimír Meciar megalakította a szlovák tartományi kormányt. Ezt nevezzük első Meciar-kormánynak.

Az első Meciar-kormány és azt öt követő Carnogursky kormány időszaka alatt a szlovák politikai elit túlnyomó része a csehszlovák államon belül képzelte el Szlovákia további jövőjét. Ezzel szemben az 1992 júniusában hivatalba lépő második Meciar-kormány – elsősorban maga a miniszterelnök – fő politikai feladatának a cseh-szlovák viszony rendezését, pontosabban a független Szlovákia megteremtését tekintette. A Csehszlovákiában 1989-ben kezdődő gazdasági és társadalmi rendszerváltás során olyan problémák is felmerültek, amelyek a kommunista diktatúra alatt tiltott kérdésnek minősültek. Ezek egyike volt a cseh és a szlovák nemzet viszonyának kérdése.

A szlovák nacionalisták vezetőjeként Meciar fokozatosan kiélezte – különösen második kormányzati ciklusának elején – a csehszlovák állam további sorsával kapcsolatos vitákat, lépesei következtében a csehszlovák belpolitika legfontosabb kérdésévé a cseh-szlovák ellentét vált. Ez az ellentét kezelhetetlennek bizonyult és így elvezetett a csehszlovák állam megszűnéséhez. Így született meg Csehszlovákia helyén 1993. január 1-jén a független Cseh Köztársaság és a független Szlovák Köztársaság.²⁴

2.2. Meciar 1993 évi térfelosztási tervezete

Az önálló állammá váló Szlovákia első öt évére (1993–1998) Meciar uralma nyomta rá bélyegét. A 7. táblázatból kiolvasható, hogy ezen időszakban 4,5 hónap kivételével Meciar volt a miniszterelnök. Az önálló Szlovákia ezen időszaka két fontos vonással jellemezhető: egyrészt a szlovák többségi nemzet és a magyar kisebbség között komoly konfliktusok merültek fel.

Másrészt Meciar és pártja – különösen a harmadik kormányzati ciklusa alatt – a politikai élet kulcspozíciói mellett (parlament, államigazgatás) elfoglalta a médiát (az elektronikus média teljes egészében a kormány szócsöveként tevékenykedett), és igyekezett ellenőrzése alá vonni a gazdaságot, főképpen a privatizációs folyamatot.²⁵ Ezen törekvések

következtében a demokrácia elvei erősen sérültek, sőt számos törvényteleniséget követtek el. A legnagyobb port a Meciar-ral szemben ellensúlyt képező köztársasági elnök fiának titkosszolgálat által történő elrablása – 1995 augusztusa –, az ügyet vizsgáló két nyomozó leváltása, végül pedig az emberrablás koronatanújához közel álló személy meggyilkolása verte fel. Az EU és az USA diplomáciai úton próbálta Meciart figyelmeztetni, befolyásolni, de ezek a kísérletek nem hoztak eredményt. Mindezek miatt a Meciar-korszakot a fiatal szlovák állam negatív korszakaként kell értékelnünk. Szlovákia belpolitikai történései és gazdaságának útjai jelentős eltéréseket mutattak az ún. „visegrádi csoport” többi országának politikai gyakorlatától. Ennek következtében Szlovákia kiesett a NATO-tagságra pályázó országoknak abból a csoportjából, akik még az első körben, azaz 1999-ben elnyerhették rendes tagságukat. Ugyanez történt az EU-tagsággal is, 1998-ra Szlovákia kikerült az EU-tagságra eséllyel pályázók köréből.²⁶

Visszatérve tanulmányunk szűkebb témájához – közigazgatási térfelosztáshoz – Meciar felismerte azokat a politikai lehetőségeket, amelyek a közigazgatás átszervezésében rejlenek. Szlovákia közigazgatását oly módon próbálta megváltoztatni, hogy pártja számára kulcspozíciókat szerezzen. Jól mutatja ezen törekvés lényegét a második Meciar kormány azon lépése, amellyel a 472/1990 számú törvényt módosította a 487/1992 számú törvénnyel.²⁷

A 472/1990 számú törvény – amely még a csehszlovák állam keretei között született meg – kimondta, hogy a körzetekben, a körzeti hivatal elöljáróját az adott körzet községeinek polgármesterei választják meg. A Meciar által elfogadtatott 487/1992 számú törvénnyel ezt úgy módosították, hogy a körzet elöljáróját a járás elöljárója nevezi ki. Mivel a járás elöljáróját eleve a kormány nevezte ki, a törvény módosításával a kormány megszerezte a jogot arra, hogy mind a 121 körzetbe ő nevezhesse ki a hivatali elöljárót. Egyértelmű, hogy a második Meciar-kormány a törvény elfogadása után saját embereivel töltötte fel ezen pozíciókat is.

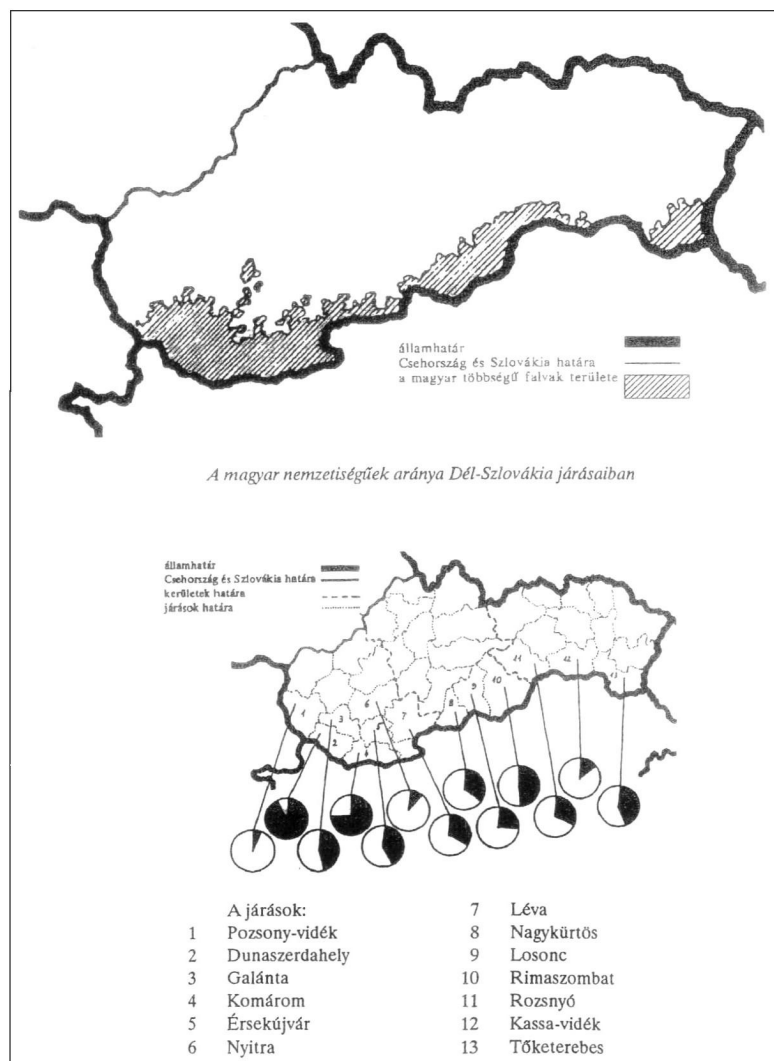
A közigazgatás átszervezését Meciar a magyar kisebbség ellen is fegyverként kívánta felhasználni. A szlovák többségi nemzet és a magyar kisebbség regionalizáció és regionalizmus körül kibontakozó küzdelmének megértéséhez fontos annak ismerete, hogy a független Szlovák Köztársaság alkotmánya Szlovákiát a szlovákok államaként határozta meg.²⁸ Ez a szemléletmód sorozatos konfliktusokhoz vezetett a szlovák többségi nemzet és a magyar kisebbség között.²⁹ Jól mutatja a konfliktusok mélységét, hogy a magyar kisebbség képviselői az alkotmány szavazására bocsátása előtt kivonultak a parlament ülésterméből. A konfliktusok valódi oka, hogy Szlovákia nem tiszta nemzetállam, jelentős látható magyar kisebbséggel rendelkezik (lásd 8. táblázat), ráadásul ez a kisebbség a szlovák–magyar államhatár mentén egy tömbben él (lásd 3. térkép).

8. táblázat: Szlovákia etnikai megoszlása az 1991-es népszámlálás adatai alapján

Nemzet/nemzetiség	Létszám	%
Szlovák	4 606 125	85,7
Magyar	578 408	10,8
Cseh	65 216	1,1
Rutén-ukrán	38 979	0,7
Roma	80 627	1,6
Egyéb	1 163	0,03
Összesen	5 289 608	100,00

Forrás: Kovac, D. (1996) 312–313. old.

3. térkép: A magyar kisebbség területi elhelyezkedése és aránya Szlovákián belül az 1991-es népszámlálás tükrében



Forrás: A szerző saját szerkesztése Tarics P. (1994) 265–266. old. alapján

Meciar egyik fő törekvése azt volt, hogy a megbontsa ezt a magyar tömböt. Ennek jegyében 1993 végén a második Meciar-kormány elkészítette az ország hét régióra történő felosztásának koncepcióját (lásd 4. térkép). Erről a térképről leolvasható, hogy a hét tervezett régióból 5 régióban éltek volna magyarok – Zsolna és Eperjes területén nem él magyar kisebbség –, számukat és arányukat a 9. táblázat mutatja. Ezen táblázat értelmezéséhez tudnunk kell azt, hogy az 1990-ben elfogadott nyelvtörvény, illetve az 1994-es ún. táblatörvény 20%-os határt adott a kisebbségi jogok gyakorlására.³⁰ Azaz, ha az adott településen a kisebbségek aránya meghaladta a 20%-ot, akkor a kisebbség a helyi közigazgatásban használhatja a saját nyelvét, illetve jogosult kétnyelvű helységnevet táblák használatára.

Véleményünk szerint a 9. táblázatból világosan kiolvasható Meciar szándéka, hiszen azon öt kerület közül, ahol a magyarok laktak, négy kerületben arányuk 20% alatt lett volna, azaz a 20%-os küszöbhez kötött kisebbségi jogait csak egy kerületben – a Nyitraiban – gyakorolhatták volna.

4. térkép: A második Meciar-kormány javaslata Szlovákia regionális felosztására (1993)



Forrás: Petőcz, 1998. 118. old.

Megjegyzés: A feketével sráfozott területek, a magyar többségű területeket jelzik

9. táblázat: A magyarok száma és aránya az 1993-as tervezet kerületeiben

Kerület neve	A kerület teljes népessége	Magyarok száma	Magyarok aránya %
Pozsony	588 059	30 083	5,12%
Nagyszombat	810 538	157 919	19,48%
Nyitra	893 448	196 149	21,95%
Zólyom	634 343	84 682	13,35%
Kassa	836 004	96 343	11,52%

Forrás: Petőcz K. (1998) 119. old.

Ez az 1993-as regionális tervezet azonban papíron maradt, nem valósult meg. Ezt két oknak tudhatjuk be. Egyrészt a második Meciar-kormány kormány parlamenti háttére annak következtében, hogy a kormánypárti frakcióban folyamatosak voltak a gyakran kilépésekkel záródó belső konfliktusok, rendkívül instabil volt. Így nem mindig tudta az egyes törvényjavaslatok megszavazásához szükséges többséget biztosítani.

Másrészt a magyar kisebbség minden lehetséges fórumon tiltakozott a tervezet megszavazása ellen. Ezek miatt végül Meciar nem volt képes törvénybe foglalni 1993-as tervezetét.

2.3. A magyar kisebbség első etnoregionalista kísérlete: a komáromi tervezet (1994)

A többségi szlovák nemzet által támogatott regionalizációval párhuzamosan a magyar kisebbség a regionalizmusban – pontosabban az etnoregionalizmusban – kereste a megoldást. A szlovákiai magyar kisebbség bizalmát élvező Együttélés politikai mozgalom 1993. március 8-án felhívással fordult a szlovákiai magyar lakta települések polgármestereihez és választott képviselőihez. Ebben azt javasolták, hogy minden település fogadjon el támogató nyilatkozatot annak érdekében, hogy a készülő új közigazgatási törvény vegye figyelembe az etnikai elvet.³¹

A felhívásnak komoly hatása lett, ezért 1993 decemberében a Csallóközi Városok és Falvak Társulása 1994. január 8.-ra nagygyűlést hívott össze Komáromba. Ezen a gyűlésen 3000 magyar polgármester és önkormányzati képviselő gyűlt össze. A nagygyűlés több határozatot fogadott el, ezek közül témánk szempontjából „A Szlovákia közigazgatási és területi átszervezéséről” című határozat fontos.³² Ez a határozat a magyar kisebbség regionális átszervezéssel/közigazgatással kapcsolatos igényeit két verzióban fogalmazta meg (lásd 5. térkép).³³

5. térkép: A komáromi nagygyűlés tervezete



Forrás: A szerző saját szerkesztése „Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komárom. 1994” című kiadvány alapján

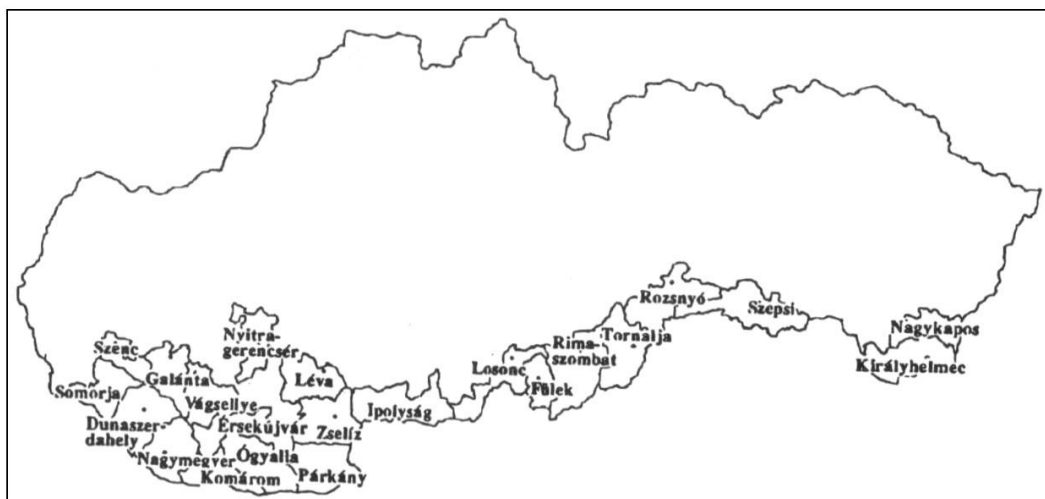
„A”-verzió: Egy összefüggő, a szlovák-magyar határ mentén nyugatról-keletre húzódott „magyar régió” létrehozása (lásd 5. térkép 1. alternatíva). Ez a régió egy 8245,3 km² területű, 487 községet és 24 várost magába foglaló, a szlovák-magyar határhoz tapadó, 824 ezer fő – 61,5%-ban magyar lakosú – régió lett volna. Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy az Olaszországban található Dél-Tirol autonóm tartomány (Südtirol, Alto-Adige) 430 ezer lakossal és 63%-os német többséggel ilyen módon tapad az osztrák–olasz határhoz.³⁴

„B”-verzió: Három kisebb magyar régió létrehozása, melyek az alábbiak lettek volna (lásd 5. térkép 2. alternatíva):

1. Pozsonytól Ipolyságig (525 ezer lakossal, ebből a magyarság 63,1%).
2. Ipolyságtól és Kassáig között (239 ezer lakossal, ebből a magyarság 54,2%).
3. Dél-Zemplén és Ungvidék (59 ezer lakossal, ebből a magyarság 77,3%).

Mind a „A”-verziónál, mind a „B”-verziónál a régiók kisebb egységekből, ún. elsőfokú közigazgatási körzetekből álltak volna (ezeket ábrázoltuk 6. térképen).

A második Meciar kormány reagálása a komáromi javaslatokra egyértelműen negatív volt. Meciar mint miniszterelnök kijelentette, hogy „Szlovákiában semmiféle etnikai-elv nem fog érvényesülni!”³⁵

6. térkép: A komáromi tervezete elsőfokú közigazgatási egységei

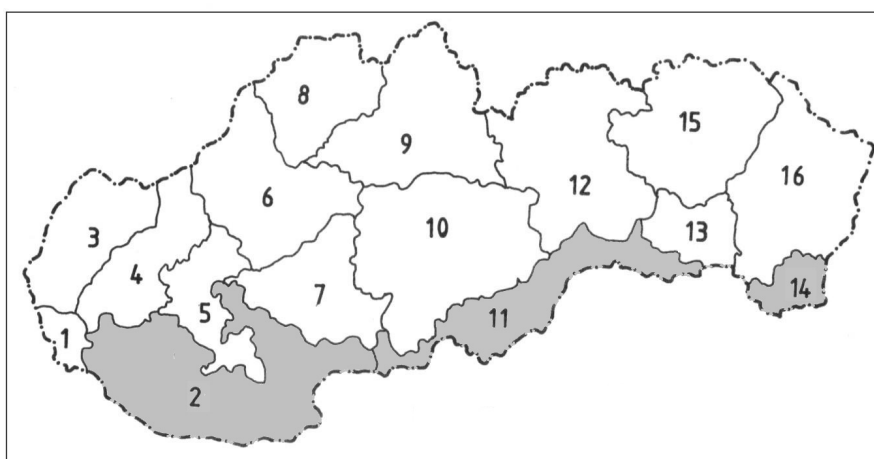
Forrás: Tarics P. (1994) 275. old.

2.4. A Magyar Koalíció „16 megyés” javaslata

Az 1994 őszi választásokra készülő magyar pártok – Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, a Magyar Polgári Párt és a Együttélés – 1994 júniusában létrehozták a Magyar Koalíciót, mely az 1994 szeptemberi választásokon a szavazatok 10,18%-val 17 képviselőt jutatott be a parlamentbe, ahol 1994 és 1998 közötti ciklusban a harmadik Meciar-kormány ellenzékeként politizáltak.

Amikor az 1996-os évben a harmadik Meciar-kormány ismét regionális reformmal kísérletezett, a Magyar Koalíció a komáromi javaslatot továbbfejlesztette és a parlamenti vitára benyújtotta. Ezt az ún. „16 megyés” javaslatot ábrázoltuk a 7. térképen.

Mint látható a Magyar Koalíció 1996-os javaslatának lényege, hogy tizenhat területi egységet – megyét – kell létrehozni. Az így megszülető tizenhat megyéből három megyében – Komárom megye (a térképen 2-sel jelölve), Rimaszombat megye (a térképen 11-sel jelölve), és Királyhelmec megye (a térképen 14-sel jelölve) – magyar többség lett volna.

7. térkép: Magyar Koalíció tervezete 1996

Forrás: A szerző saját szerkesztése Petőcz K. (1998) 123. old. alapján

2.5. Az 1996 évi regionalizációs reform, különös tekintettel a magyar kisebbségre

Az 1994 októberében hivatalba lépő harmadik Meciar-kormány négy területen folytattott aktív nacionalista, kisebbségellenes politikát, úgymint:

1. A magyar–szlovák államközi viszony kiélezése.³⁶

Bár Szlovákia 1995 márciusában jószomszédi és baráti együttműködési szerződést – más néven magyar–szlovák alapszerződést – kötött Magyarországgal, de ennek betartására kísérletet se tett, sőt kifejezetten ellenségesen bánt a magyar kisebbséggel

2. Kisebbségellenes nyelv- és oktatáspolitikai

A szlovák parlament által 1995-ben elfogadott nyelvtörvény kifejezetten hátrányos helyzetbe hozta a magyarokat, és lehetőséget adott arra, hogy a szlovák kormány megújuló támadásokat intézzon a magyar oktatásügy ellen.

3. Kísérletek a kisebbségi magyar kultúra visszaszorítására

Ennek egyik legfontosabb megnyilvánulási formája azt volt, hogy a szlovák kormány radikálisan csökkentette a kisebbségi kultúrára szánt állami támogatásokat.³⁷

4. Közigazgatási reform a magyar többségű területek csökkentése érdekében.

Tanulmányunk szempontjából a negyedik terület a fontos, mivel ez azt jelentette, hogy harmadik Meciar-kormány ismét elővette a területi/közigazgatási reform kérdését. Meciar egy olyan 8 régiós közigazgatási beosztást készített elő, mely kifejezetten hátrányosan érintette a magyar kisebbséget. A reform során kiemelt szempontnak számított a magyar többségű területek olyan felosztása, amely – Meciar 1996. április 26-i tv-nyilatkozatát idézve – „egyszer s mindenkorra megakadályoz mindenfajta magyar autonómiaörekvést Szlovákiában”.

A Meciar-féle tervezettel szemben nyújtotta be a magyar kisebbség – az előző alfejezetben már tárgyalt – 16 megyés tervezetét. Ezzel szinte egy időben született meg a Városok Uniójának – e szervezetben tömörült Meciar szlovák ellenzéke – tervezete, mely szintén 16 megyét és ezen belül 78 járást akart kialakítani (lásd 8. térkép). De ellentétben a Magyar Koalíció 16 megyés javaslatával, ebben a javaslatban a 16 megye közül egyben sem lett volna magyar többség.

8. térkép: A Városok Uniójának tervezete (1996)



Forrás: Petőcz K. (1998) 123. old.

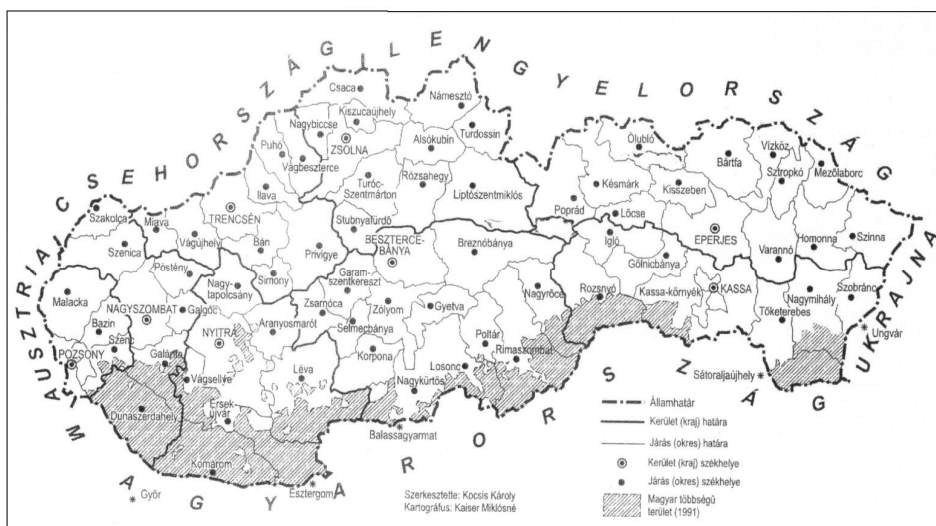
Ennek ellenére 1995 őszén és 1996 első hónapjaiban hosszas egyeztetések folytak a Magyar Koalíció, a Városok Uniója, a jobboldali szlovák ellenzéki pártok között annak érdekében, hogy egy közös javaslatot nyújtsanak be a parlamentnek (Petőcz 1998). De ezek az egyeztetések eredmény nélkül záródtak, így a Magyar Koalíció, illetve a jobboldali szlovák ellenzék külön-külön nyújtotta be javaslatát.

Ez a történetek jól mutatják, hogy nem csak a szlovák kormánypártok, hanem a szlovák ellenzéki pártok is elutasítottak mindenféle magyar autonómia törekvést. Azaz a szlovák politikai elit ebben a kérdésben egységesen lépett fel a magyar kisebbséggel szemben. Itt jegyezzük meg, hogy a szlovák politikai elit ezen magatartása a Meciár-kormányokat követő időszakban is változatlan maradt. Jól mutatja ezt a 200 évi ún. Bósza-tervezet sorsa.³⁸

A parlamenti vita során a Meciár-féle kormánypárti többség mind a Magyar Koalíció, mind a Városok Uniója által beterjesztett tervezeteket elutasította, és 1996. március 25-én megszavazta saját javaslatát. A köztársasági elnök – Pozsony jogállása miatt – visszaadta a törvényt újratárgyalásra a parlamentnek. A parlament hosszas vita után, némi módosítással, 1996. július 7-én újra elfogadta a törvényt, mely Szlovákiát 8 régióra osztotta.

A 8 régió (lásd 9. térkép) kialakításánál Meciár saját politikai hatalmának növelésére törekedett. A régiók oly módon lettek kialakítva, hogy megjutalmazta azokat a területeket (Trencsén régió), ahol pártja a választásokon győzött, illetve megbüntette azon területeket (Eperjes régió, Besztercebánya régió), ahol pártja veszített.

9. térkép: Szlovákia regionális felosztása (1996)



Forrás: Kocsis K. (2002) 148. old.

Nézzük meg mit jelentett a területi reform a magyar kisebbség számára.³⁹ Kijelenthetjük, hogy a régiók kialakításánál a Meciár-kormány több módon (régiók kialakítása, járássok központjainak és határainak kijelölése) is megsértette az etnikai elvet.

A régiók esetében két tényre kell a figyelmet felhívunk. Egyrészt a magyarok által lakott Csallóközt két régió (Nagyszombat régió és Nyitra régió) között osztották fel. Azaz a régióbeosztással a szlovák kormány tudatosan feldarabolta az egységesen magyarok által lakott területet. Ezzel a szlovák kormány megsértette azt a nemzetközi alapelvet, amely szerint az egyes országoknak tartózkodniuk kell olyan intézkedések meghozatalától, amelyek megváltoztatják a népesség arányát a nemzeti kisebbségek által lakott területeken (lásd még a 10. táblázatot).

4. táblázat: A magyarok száma és aránya az 1996-ban létrehozott régiókban

A régió neve	A régió teljes teljes népessége	Magyarok száma	Magyarok aránya %
Pozsony	599 287	27 433	4,6%
Nagyszombat	551 003	130 740	23,7%
Nyitra	713 422	196 609	27,6%
Trencsén	605 582	1 058	0,2%
Zsolna	692 332	660	0,1%
Besztercebánya	662 121	77 795	11,7%
Kassa	766 012	85 415	11,2%
Eperjes	789 968	817	0,1%

Forrás: A szerző saját számítás a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Másrészt a vegyes lakosságú régiók esetében minden esetben a szlovák–magyar nyelvhatár feletti szlovák városok váltak régióközpontokká a magyar lakosságú városokkal szemben. Például a Besztercebánya régió esetében az északon fekvő Besztercebánya lett a régióközpont a délen található Rimaszombat vagy Losonc helyett. A Nagyszombat régió és a Nyitra régió esetében a régióközpontokat (Nagyszombat és Nyitra városai) szintén északon jelölték ki, ami azt jelentette, hogy ezen régiók déli járásaiból az ügyeiket intéző magyaroknak nagy távolságokat kell megtenni a régióközpontig.

Ha a területi reformot a járássok szempontjából vizsgáljuk – lásd bővebben Petőcz Kálmán vizsgálatait⁴⁰ –, azt rögzíthetjük, hogy a járássok kialakításánál is arra törekedtek, hogy a magyar kisebbséget hátrányos helyzetbe hozzák. Ebben az esetben két tényre kell a figyelmet felhívunk.

Egyrészt a magyarok által lakott déli járássok területe és népessége az átlagosan nagyobb (a dél-szlovákiai járássok átlagos területe 1003 km², és átlagosan 86 758 lakos él bennük), mint az északi szlovák járássoké (ezek átlagterülete 607 km² és átlagosan 61 335 lakos él bennük). Ez azt jelenti, hogy ha a fejlesztési forrásokat járásonként osztják, akkor a nagyobb területű és népességű déli járássok, – azaz a magyar járássok – kevesebb pénzhez jutnak.

Másrészt a járási központok kijelölésénél a tiszta szlovák többségű városok nagyobb arányban váltak járási székhellyé, mint a tiszta magyar többségű városok. A 15 magyar többségű városból csak 2 vált járási központtá.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy az 1996. évi Meciar-féle területi reform mind regionális, mind járási szinten kifejezetten hátrányosan érintette a szlovákiai magyar kisebbséget. Azaz a Meciar által végig vitt regionalizáció egyik fontosabb motívuma – a másik motívum a szlovák ellenzék területi bázisának megtörése volt – a magyar kisebbség közigazgatási eszközökkel való háttérbe szorítása volt. Ennek érdekében a tömbmagyar területeket a lehető legtöbb régió között osztották fel. (lásd. 10. táblázat).

2.6. Konklúziók az önálló szlovák állam első Meciar-korszakának (1993–1998) közigazgatási problematikájáról

Az 1993-ban független állammá váló Szlovákiában a területi kérdések szempontjából két folyamat bontakozott ki. Egyrészt a kormánypártok által felülről kezdeményezett regionalizáció és a magyar kisebbség által alulról indított etnikai regionalizmus. Ez a két folyamat egymással élesen szembekerült.

A magyar kisebbség 1994-ben Komáromban fogalmazta meg területi autonómia igényeit, illetve a közigazgatási törvény 1996-os vitájához szintén önálló tervezet nyújtott be.

Ezen autonómia-igényeket a többségi szlovákság – mind a kormányon lévő pártok, mind az ellenzéki pártok – elutasították.

Sőt Meciar az 1996-os területi reformmal pontosan az ellenkezőjét valósította meg. A magyar kisebbség az etnikai elvet akarta érvényesíteni a területi egységek kialakításakor, azaz magyar többségű közigazgatási egységet/egységeket akart kialakítani. Az 1996-os törvénnyel az etnikai elv megvalósult, de ellenkező előjellel, azaz a régiók oly módon lettek kialakítva, hogy a magyar többségű területeket a lehető legtöbb régió között osszák fel. Jól mutatja ezt Csallóköz példája, melyet két régió (Nagyszombat régió és Nyitra régió) között osztották fel.

Itt kell arra fel hívni a figyelmet, hogy a harmadik Meciar-kormányt 1998-ban felváltó jobboldali koalíciós kormány, a Dzurinda-kormány, – annak ellenére, hogy a kormánykoalícióba belépett a Magyar Koalíció Pártja – a 2001-es közigazgatási reform során nem változtatta meg az 1996-os területi felosztást, azaz a Meciar által 1996-ban kialakított területi beosztás érvényben hagyta.⁴¹ Amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar etnoregionalista igényeket, amelyek egy vagy több „magyar régió” vagy „magyar megyék” létrehozására irányulnak nem csupán a nacionalista Meciar-kormányok, hanem a többségi szlovák nemzet teljes elitje elutasítja. Azaz a többségi nemzet által vezényelt regionalizációtól a magyar kisebbség sok jót nem várhat.⁴²

3. Végső konklúziók, avagy az első Csehszlovák Köztársaság és az önálló Szlovákia közigazgatási térfelosztási kísérletének összehasonlítása

Egy-egy állam közigazgatási térfelosztása alapesetben kifejezetten szakmai kérdés. Az adott állam domborzati, földrajzi, éghajlati, gazdasági, közlekedési, településhálózati, népességi, vallási és számos egyéb viszonyaiból kiindulva kell az államot vezető politikai elitnek a saját politikai filozófiájával, kormányzati rendszerével összeegyeztethető térfelosztást kialakítania.

Ez az elméleti képlet Közép-Európa államai esetében azonban jelentős mértékben módosul a nemzeti kérdés, egészen pontosan fogalmazva egy-egy adott államon belül élő nemzeti kisebbségek megléte miatt. Ha összehasonlítjuk az első Csehszlovák Köztársaság három közigazgatási reformját és az önálló Szlovákia közigazgatási reformját a Meciar-korszakban az alábbi végső konklúziót tehetjük: Bár a két világháború közti csehszlovák állam illetve az 1993-ban önállóvá vált Szlovákia számos fontos alapvető jellemzője (gazdasági élet, politikai élet, nemzetközi kontextus) gyökeresen különbözik egymástól a területi térfelosztás kérdésében egyértelmű hasonlóság rögzíthető. Nevezetesen: az adott államot uraló többségi nemzet politikai elitje a közigazgatási térfelosztás kérdését a legtöbb esetben eszközként használta fel a kisebbség/kisebbségek ellen. A régiók határainak megvonása, a járások határainak a kialakítása, a régió- és járásközpontok kijelölése kombinálva további törvényekkel (például a nyelvhasználatot %-os arányhoz kötő nyelvtörvénnyel) lehetőséget teremt arra a többségi elit számára, hogy alaposan megnyirbálja a kisebbségek jogait.

Mindezek alapján igennel kell válaszolunk a jelen tanulmányban feltett kérdésre: *Igen, a rendszer változik, de a módszer marad!*

JEGYZETEK

1. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
2. Gulyás László (2009/a): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
3. Gulyás László (2009/b): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980. Tér és Társadalom. 2009/2. szám 155–169. old. Továbbá Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
4. Erről bővebben lásd Gyönyör József (1992): Határok születtek. Madách Kiadó. Pozsony. 82–108. old.
5. Csehszlovákia határainak megszületéséről lásd Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 144–174. old.
6. Erről a reformról lásd bővebben Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 129–134. old.
7. Erről bővebben lásd Pándi Lajos (1995) szerk.: Köztes-Európa 1763–1993 Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég. Budapest. 165.-ös térkép és hozzátartozó magyarázó szöveg 366–367. old. A Lengyelországhoz került magyar területek sorsáról önálló kismonográfiát írt Domonkos László, lásd Domonkos László (2010): Megőrzésre átvéve – Barangolás lengyel Szepesben és Árvában. Unicus Kiadó.
8. Kárpátalja történetéről lásd 1918 előtt történetéről Gulyás László (2009/c): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 2009. 65–75. old.
9. Gulyás László (2005) 73–74. old.
10. Erről bővebben lásd Popély Gyula (1991): A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Széphalom Könyvműhely. Budapest, továbbá Popély Gyula (2010): A Felvidék. Magyar Napló. Budapest.
11. Az első Csehszlovák Köztársaság törvényeinek születéséről lásd Gyönyör József (1993): Közel a jog asztalához. Madách Kiadó. Pozsony.
12. Kocsis Károly (2002): A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a XX. században. Id. mű: Pásztor Cecília (szerk.): „Ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat-Várpalota. 131–153. old.
13. A kisebbségvédelmi szerződések megszületéséről Baranyai Zoltán (1931): A kisebbségi szerződések létrejötte. Magyar Szemle. 1931. októberi szám; Galántai József (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas Kiadó; Popély Gyula (1990): A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. Régió 1990/1. szám. A Saint Germain Laye-ben aláírt kisebbségvédelmi szerződés teljes szövegét lásd Szarka László (1998): Duna-táji dilemmák. Ister Kiadó. Budapest. című könyvének mellékletében 298–303. old.
14. A csehszlovák alkotmányt lásd részletesen Dr Pálesch Ervin szerk. (1921): Cseh-szlovák törvények és rendeletek. 1. kötet 1918–1919. Presov (Eperjes).
15. A pittsburghi memorandumról és Masaryk első világháború alatt tevékenységéről lásd Mamatey, V. S. (1973): The establishment of Republic. In: The history of the Czechoslovak Republic. (ed.) Mamatey V. S. and Luza R. Princeton University Press.
16. A csehszlovák alkotmányt és megszületésének körülményeit részletesen ismerteti Nosz Gyula (1932): Csehszlovákia. Budapest. 4–6. old.
17. Ezen eseményeket részletesen ismerteti Nosz Gyula (1932) 92–93. old.; továbbá lásd még Kovač, Dušan (2001): Szlovákia története. Kalligram Kiadó. Pozsony. 179–184. old.
18. Popély Gyula (1995): Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei (1918–1925). Kalligram Kiadó. Pozsony. 168. old.
19. Vigh Károly (1993): A szlovákiai magyar kisebbség sorsa. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 44. old.

20. Szarka László (1993): A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 169. old.
21. Kovac, Dusan (1991) 184. old.
22. Duray Miklós–Kvarda József (1994): Közigazgatás Csehszlovákiában 1918-tól napjainkig. In. Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komáromi Lapok Szerkesztősége. Komárom. 218–231. old.
23. Ölvédi János (1975): Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában. Püski Kiadó. New York. 45. old.
24. A folyamatról lásd Hamberger Judit (1997): Csehszlovákia szétválása. Teleki László Alapítvány. Budapest. Továbbá Kovač, Dušan (2016): Cseh-Szlovákia szétválasztása. In. Chelm, Rudolf szerk. (2016): A szlovák kérdés ma. Kalligram. Pozsony. 348–362. old.
25. Erről lásd Lesko, M. (1998): Meciar és a mecarizmus. Balassi-Kalligram. Budapest–Pozsony.
26. Boross Ferenc (2000/b) A NATO- és EU-tagság és a kisebbségi kérdés. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 93–101. old.
27. Petőcz Kálmán (1998) Választások és felosztások. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
28. Tarics Péter (1994/b): A nemzeti és etnikai kisebbség hátrányos megkülönböztetésének veszélyei. In. Tarics Péter szerk. (1994/a): Magyarok a Felvidéken. Püski Kiadó. Budapest. 269–277. old.
29. A részleteket lásd Gulyás László (2005) 142–146. old.
30. Tarics Péter (1994/c): Törvény a hivatalos nyelvről. In. Tarics Péter (2004/a) 266–268. old.
31. A részleteket lásd Szarka László (2001): Közigazgatási reform és területi kérdés. Kisebbségkutatás. 2001/1-es szám.
32. Boross F. (2000/c) Az autonómia kérdése Szlovákiában. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) 37–59. old.
33. Gulyás László (2007): A szlovákiai magyar kisebbség etnoregionalista kísérlete: a komáromi tervezet 1994. In: Gulyás László–Gál József (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szeged, Magyarország, 2007. 10. 12. SZTE Mérnöki Kar. Szeged. 533–538. old.
34. Gulyás László (2006) A kisebbségi kérdés megoldásának egy pozitív példája Dél-Tirol esete I. rész Korunk 2006/12. szám. 95–101. old.; II. rész Korunk 2007/1 szám. 77–83. old.
35. Idézi Boross F. (2000/c) Az autonómia kérdése Szlovákiában. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) 37–59. old.
36. Boross Ferenc (2000/d): A szlovákiai magyar kisebbség helyzetének alakulása a magyar–szlovák alapszerződés aláírása után. In. Boross Ferenc szerk. (2000): Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 79–92. old.
37. Boross Ferenc (2000/e): A szlovák kormány nemzetiségi politikája a szlovákiai magyar oktatás és kultúra támogatásának s állami dotációjának kontextusában. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) 102–151. old.
38. Gulyás László (2008/b): A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete: a Bócsa-tervezet 2008. Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám 110–114. old.
39. Gulyás László (2012/b): The first attempt of the Slovak Republic for Regionalisation, or the administrative reform. European and regional Studies Scientific Journal of Sapientia University 2012/1–2. 32–40. old.
40. Petőcz Kálmán (1998): Választások és felosztások. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
41. Kocsis Károly (2002): A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a XX. században. In. Pásztor C. (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Kárpátia Könyvek. Balassagyarmat–Várpalota. 131–153. old. Lásd még Mezei István (2004): A közigazgatás intézményrendszere. In. Horváth Gyula szerk. (2004): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja. 425–445. old.
42. A kérdéskörrel lásd Kusý, Miroslav (2016): A szlovákiai magyar kisebbség a nemzetállam viszonyai között. In. Chelm, Rudolf szerk. (2016): A szlovák kérdés ma. Kalligram. Pozsony. 70–84. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyai Zoltán (1931): A kisebbségi szerződések létrejötte. Magyar Szemle. 1931/októberi szám.
- Domonkos László (2010): Megőrzésre átvéve – Barangolás lengyel Szepesben és Árvában. Unicus Kiadó.
- Boross Ferenc szerk. (2000/a) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony.
- Boross Ferenc (2000/b): A NATO- és EU-tagság és a kisebbségi kérdés. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 93–101. old.
- Boross F. (2000/c): Az autonómia kérdése Szlovákiában. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) 37–59. old.
- Boross Ferenc (2000/d): A szlovákiai magyar kisebbség helyzetének alakulása a magyar–szlovák alapszerződés aláírása után. In. Boross Ferenc szerk. (2000): Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 79–92. old.
- Boross Ferenc (2000/e): A szlovák kormány nemzetiségi politikája a szlovákiai magyar oktatás és kultúra támogatásának s állami dotációjának kontextusában. In. Boross Ferenc szerk. (2000/a) 102–151. old.
- Chelm, Rudolf szerk. (2016): A szlovák kérdés ma. Kalligram. Pozsony.
- Duray Miklós–Kvarda József (1994): Közigazgatás Csehszlovákiában 1918-tól napjainkig. In. Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komáromi Lapok Szerkesztősége. Komárom. 218–231. old.
- Galántai József (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas Kiadó.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2006): A kisebbségi kérdés megoldásának egy pozitív példája Dél-Tirol esete I. rész Korunk 2006/12. szám. 95–101. old.; II. rész Korunk 2007/1 szám. 77–83. old.
- Gulyás László (2007): A szlovákiai magyar kisebbség etnoregionalista kísérlete: a komáromi tervezet 1994. In: Gulyás László–Gál József (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szeged, Magyarország, 2007. 10. 12. SZTE Mérnöki Kar. Szeged. 533–538. old.
- Gulyás L. (2006): A kisebbségi kérdés megoldásának egy pozitív példája Dél-Tirol esete I. rész Korunk 2006/12. szám. 95–101. old.; II. rész Korunk 2007/1 szám. 77–83. old.
- Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b): A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete: a Bósza-tervezet 2008. Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám 110–114. old.
- Gulyás László (2009/a): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
- Gulyás László (2009/b): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980. Tér és Társadalom. 2009/2. szám 155–169. old.
- Gulyás László (2009/c): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 2009. 65–75. old.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012/b): The first attempt of the Slovak Republic for Regionalisation, or the administrative reform. European and regional Studies Scientific Journal of Sapientia University 2012/1–2. 32–40. old.
- Gyönyör József (1992): Határok születtek. Madách Kiadó. Pozsony.
- Gyönyör József (1993): Közel a jog asztalához. Madách Kiadó. Pozsony.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Hamberger Judit (1997): Csehszlovákia szétválása. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Horváth Gyula szerk. (2004): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja.
- Kocsis Károly (2002): A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a XX. században. Id. mű: Pásztor Cecília (szerk.): „Ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota. 131–153. old.

- Kovač, Dušan (2001): Szlovákia története. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Kovač, Dušan (2016): Cseh-Szlovákia szétválasztása. In. Chelm, Rudolf szerk. (2016): A szlovák kérdés ma. Kalligram. Pozsony. pp. 348–362. old.
- Kusý, Mirslav (2016): A szlovákiai magyar kisebbség a nemzetállam viszonyai között. In. Chelm, Rudolf szerk. (2016): A szlovák kérdés ma. Kalligram. Pozsony. 70–84. old.
- Lesko, M. (1998): Meciar és a mecarizmus. Balassi-Kalligram. Budapest–Pozsony.
- Mamatey, V. S. (1973): The establishment of Republic. In. The history of the Czechoslovak Republic. (ed.) Mamatey V. S. and Luza R.. Princeton University Press.
- Mezei István (2004): A közigazgatás intézményrendszere. In. Horváth Gyula szerk. (2004): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja. 425–445. old.
- Nosz Gyula (1932): Csehszlovákia. Budapest.
- Ölvedi János (1975): Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában. Püski Kiadó. New York.
- Pándi Lajos (1995) szerk.: Köztes-Európa 1763–1993 Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég. Budapest.
- Popély Gyula (1990): A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. Régió 1990/1. szám.
- Popély Gyula (1991): A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Széphalom Könyvműhely. Budapest.
- Popély Gyula (1995): Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei (1918–1925). Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Popély Gyula (2010): A Felvidék. Magyar Napló. Budapest.
- Joseph Rothschild (1995): Csehszlovákia története a két világháború között. Studium Füzetek 2. Szeged.
- Szarka László (1993): A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.
- Szarka László (1998): Duna-táji dilemmák. Ister Kiadó. Budapest.
- Szarka László (2001): Közigazgatási reform és területi kérdés. Kisebbségkutatás. 2001/1-es szám.
- Tarics Péter szerk. (1994/a): Magyarként a Felvidéken. Püski Kiadó. Budapest.
- Tarics P. (1994/b): A nemzeti és etnikai kisebbség hátrányos megkülönböztetésének veszélyei. In. Tarics Péter szerk. (1994/a) 269–277. old.
- Tarics Péter (1994/c): Törvény a hivatalos nyelvről. In. Tarics Péter szerk. (2004/a) 266–268. old.
- Vígh Károly (1993): A szlovákiai magyar kisebbség sorsa. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.

G. FEKETE ÉVA*

A TÁRSADALMI GAZDASÁG POSZTSZOCIALISTA SAJÁTOSSÁGAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

POSTSOCIALIST CHARACTERISTICS IN SOCIAL ECONOMY OF EAST-CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES

ABSTRACT

Exploring post-socialist specifics of social economy in the East-Central-European countries are the objects of our ongoing research project titled “Social and solidarity economy in the post-socialist periphery” and supported by the Hungarian Scientific Research Fund Nr. K112928 contract. In addition to examining the very limited comprehensive and comparable data available internationally, an overview of the history and an analysis of determining factors of social economy help to identify differences between social economies in Western and Eastern European countries. At the end we try to decide whether these differences indicate only a time delay or present a special east-central-european model in social economy. Verification of our twelve point hypothesis needs some additional investigations which are describe in the conclusion and will be completed by involvement of social economy experts from several East-Central-European countries.

Bevezetés

A kapitalizmus jelen fázisában új fogalmakkal ismerkedünk a közgazdaságtanban és a regionális tudományokban is. Bár a társadalmi gazdaság, társadalmi vállalkozás, szolidáris gazdaság, társadalmi innováció fogalmak értelmezése még mindig nem egyértelmű, a 90-es évektől ugrásszerűen megnőtt elemzések száma is utal a társadalmi tényezők egy ideig méltatlanul alulértékelt szerepének megnövekedésére, a kor kihívásaira adott válaszlehetőségek mezőjének kiszélesedésére.

Témánk fogalmi hátterének megvilágítása céljából a leggyakrabban használt négy alapfogalom egyszerű, elemzéseink során használhatónak bizonyult meghatározására szorítókunk. (A később kifejtettek a fogalomépítéshez remélhetőleg újabb adalékokkal járulnak hozzá.)

Társadalmi (szociális) gazdaság: Piacgazdasági keretek között, a nem üzleti és nem kormányzati szereplők (civilék/harmadik szektor) által végzett, a másik két szektor által kielégítetlen szükségletek innovatív kielégítésére fókuszáló, fogyasztó közeli, helyhez és időhöz kötött, jellemzően, de nem feltétlenül non-profit jellegű gazdasági tevékenységek összessége [EU Fehér Könyv (1994): társadalmi vállalkozások által nyújtott személyi, kommunikációs, szabadidős, kulturális és hagyományőrző, környezetvédelmi, települési infrastrukturális szolgáltatások és ezekhez kapcsolódóan megvalósított munkaerőpiaci integráció].¹

* Prof. Dr. G. Fekete Éva CSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, Munka- és Társadalomgazdaságtan Intézeti Tanszék.

Társadalmi vállalkozások: piaci terméket vagy szolgáltatást vállalkozói és innovatív módon nyújtó, a társadalmi hatást a profitszerzés elé helyező, a profitot társadalmi célra visszaforgató, nyitott és felelős irányítással működő, feladatai megvalósításába, döntéseibe a tevékenységéhez kapcsolódó foglalkoztatottakat, fogyasztókat és egyéb érintetteket bevonó gazdasági szereplők. A szociális gazdaság építőkövei.²

Szolidáris gazdaság: A társadalmi felelősségérzetet és a közösségi érdekeket előnyben részesítő, a nem anyagi természetű dolgokat felértékelő, a gazdasági célokat a környezeti és a társadalmi célok alá rendelő, a gazdaság mindhárom szektorát átható gazdasági modell (ház- és kertprojektek, fogyasztói-termelői közösségek, helyi cserekereskedelmi rendszerek, adományboltok, nyílt forrású projektek, repair cafék).³

Társadalmi innováció: új termékek, szolgáltatások, új eljárási módok kifejlesztésének társadalmi értékek által vezérelt, társadalmi szereplők által kezdeményezett és megvalósított, új társadalmi együttműködések generáló és a társadalom fejlődésére visszaható módja. A társadalmi és szolidáris gazdaság egyik alapeleme, egyben tevékenységeik, szervezeti és módszertani hátterük formálója.⁴

A gazdaság társadalmi szektora, az ahhoz kapcsolódó alternatív megoldások az egész Földön jelen vannak, ám korántsem ugyanolyan formában, hangsúlyokkal és intenzitással. Magyarország társadalmi gazdasági szektorának a nyugati (elsősorban az egymástól is erősen különböző francia, belga, brit, spanyol, kanadai) példáktól való látható eltérése ösztökélt arra, hogy próbáljuk meg feltárni eme eltérések mibenlétét és okait. A társadalmi gazdaság földrajzi változatosságának okait kutatva három dimenzió rajzolódott ki. Eszerint térben eltérő változatokat eredményezhetnek – a lokalitás ezerarcúságán túl az alábbiak:

- (1) A globális kihívások globális nagytérsegek szerinti változó hangsúlyai, a térségek eltérő gazdasági és társadalmi sajátosságai nyomán eltérő szükségletek által vezérelve, másként fogalmazódnak meg a SEE felé a kérdések, így különböznek a célok, a célcsoportok, a jellemző tevékenységek és az intézményi struktúrák.⁵
- (2) A város és vidék közötti általános – a térségi centrum-periféria viszonyokon túlmutató – különbségek, mint (1) a méret/lépték/koncentráció, (2) a természethez való közelség, az emberekhez való közelség/közösség/tradíciók és (3) a fentiek miatt létező kulturális/életmódbeli sajátosságok⁶ más-más tevékenységi területek, módszerek, intézményi struktúrák kialakulásához vezethetnek.⁷
- (3) A kétpólusú világrendben korábban elfoglalt hely a történelem egy közel fél évszázados periódusában eltérő társadalmi berendezkedés és a közben kialakult, megcsúszott kulturális beállítottságok miatt a társadalmi gazdaság számára szintén más-más táptalajt jelent. A poszt-szocialista örökség a két világrendszer megszűnését követően is érezteti hatását.

A „Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon” című, az OTKA K112928 számú szerződése által támogatott kutatás keretében Kelet-Közép-Európa volt szocialista országaiban a társadalmi gazdaság sajátosságainak fenti dimenziók szerinti mibenlétét és okait kívánjuk feltárni.

Sajnos átfogó, területi összehasonlításra alkalmas adat nagyon korlátozott mértékben áll rendelkezésre. Az Európai bizottság megbízásából 2002/03-ra és 2009/10-re vonatkozóan a CIRIEC gondozásában készült az Európai Unió országaira kiterjedő felmérés,⁸ majd 2014-ben pedig a társadalmi vállalkozásokról születtek minden tagországot érintő országjelentések az ICF Consulting szervezésével.⁹

Az eltérések okainak, különösen a szocialista örökség elemeinek beazonosításában a történelem folyamatainak megértése vihet előre. Ugyancsak az előzmények és a jelen folyamatok feltárása segít annak eldöntésében, hogy a kelet-közép-európai országok társa-

dalmi gazdasága mennyiben tekinthető a nyugat-európai országokban végbement folyamatok időben megkésett változatának, ill. mennyiben testesít meg önálló, erre a térségre jellemző, a poszt-szocialista sajátosságok által formált modellt.

Jelen tanulmányban is ezekre a kérdésekre keressük a választ, azaz vizsgáljuk a társadalmi gazdaság és főként annak feltételrendszere alakulásának (leegyszerűsítve) kelet-nyugat dimenziók szerinti különbségét, valamint a kelet-közép-európai országok társadalmi gazdaságainak hasonlóságait.

A társadalmi gazdaság mennyiségi jellemzői Nyugat- és Kelet-Közép-Európában

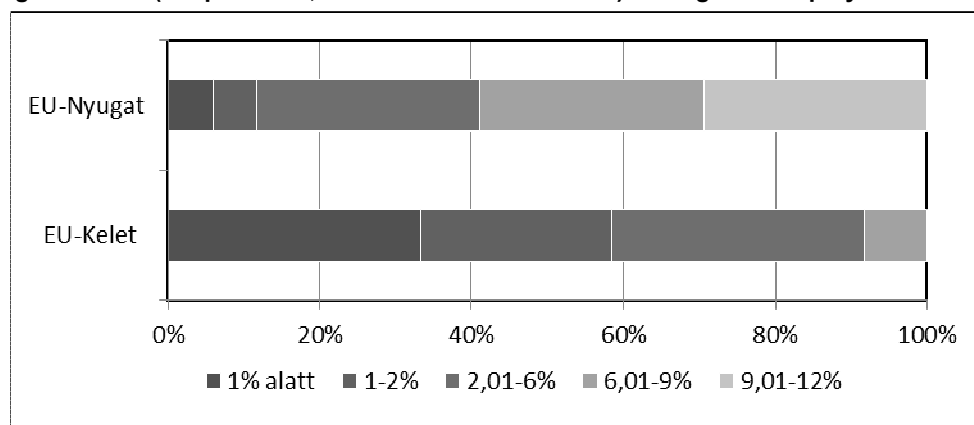
A CIRIEC (Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja) által az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére 2012-ben készített jelentés rávilágított, hogy a társadalmi gazdaság Európában mára társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt nagyon fontos, hiszen 14,5 millió ember, avagy az EU-27 aktív népességének 6,5%-a számára nyújt fizetett foglalkoztatást. Ily módon a társadalmi gazdaságot sem a társadalom, sem az intézményei nem hagyhatják figyelmen kívül.¹⁰

Az EU keleti felén a társadalmi gazdasági szektor és hatásai egyelőre kisebbek, mint a nyugati tagállamokban (1. ábra).

Míg a nyugati 17 országból csupán két kicsi, periférikus fekvésű ország (Málta és Izland) tartozik a legalacsonyabb foglalkoztatási hányaddal rendelkező társadalmi gazdaságú csoportba és az országok 60%-a két legmagasabb foglalkoztatási arányt mutató csoportba sorolható, a keleti 12 országban a helyzet épp fordított. Közel 60%-a szerepel a két legalacsonyabb kategóriában és mindössze Észtország társadalmi gazdasági szektora bír a második legnagyobb, az EU átlagot meghaladó foglalkoztatási részesedéssel. Észtország és a keleti blokkon belül még relatíve magasabb, 3% feletti foglalkoztatási részesedéssel rendelkező Csehország, Magyarország, Bulgária és Lengyelország is messze elmaradnak a nyugati országok között is kiemelkedő, 9% feletti foglalkoztatási részesedést produkáló Svédország, Belgium, Hollandia, Olaszország és Franciaország mögött.

1. ábra: Az EU országcsoportjai a társadalmi gazdaság (szövetkezetek, önszervező társaságok és egyesületek szervezetei fizetett foglalkoztatottainak az összes foglalkoztatottn belüli 2009/10 évi aránya alapján

Figure 1: Groups of European countries by ratio of payed workers in social economy organizations (cooperatives, mutuels and associations) among total employees in 2009/10



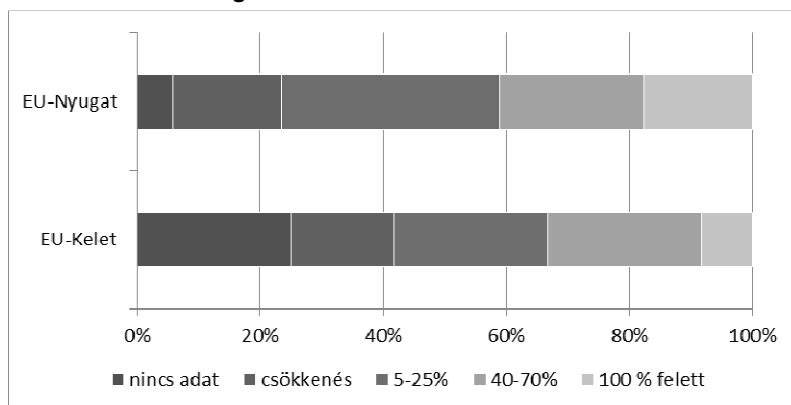
Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

A 2002/03 és 2009/10 közötti növekedés alapján kirajzolódó dinamika sem utal egyelőre átütő változásra a keleti országokban (2. ábra).

Míg nyugaton az eddig is legkiterjedtebb társadalmi gazdasági szektorral rendelkezők, valamint Málta és Görögország nőttek a legdinamikusabban, keleten Észtország és a legdinamikusabb Magyarország mellett a Szlovénia és Lettország. Csehországban kisebb, Szlovákiában nagyobb mértékű visszaesés következett be.

2. ábra: Az EU országcsoportjai a társadalmi gazdaság fizetett foglalkoztatottainak 2002–2010 közötti változása alapján

Figure 2: Groups of European countries by changes in payed workers of social economy organizations from 2002 until 2010



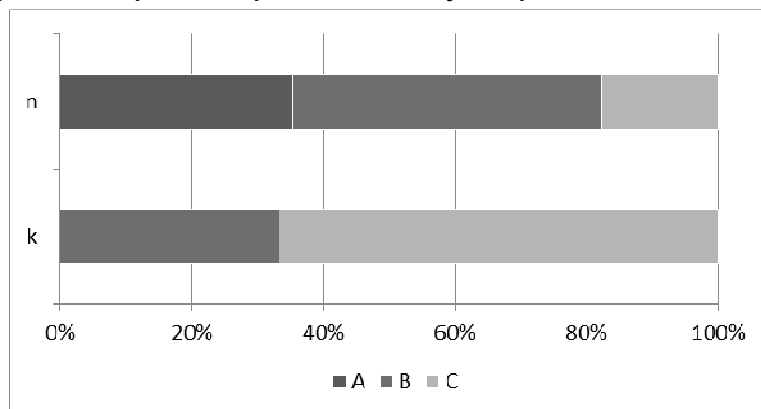
Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

Az elérhető statisztikai adatok elemzése mellett az elvégzett a kérdőíves megkérdezés eredményeit is figyelembe véve a jelentés az európai országokat három csoportra osztotta:

- A. azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalma általánosan elfogadott: A szociális gazdaság fogalma az állami hatóságok és a tudományos élet képviselői, illetve magának a szociális gazdaság ágazatának a részéről a legnagyobb elfogadottságnak Spanyolországban, Franciaországban, Portugáliában, Belgiumban, Írországban és Görögországban örvend. Az első két ország magasan kiemelkedik a többi közül: Franciaországban látott napvilágot ez a fogalom, a szociális gazdaságról szóló első európai törvényt pedig Spanyolországban hagyták jóvá 2011-ben.
- B. azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalmának elfogadottsága mérsékelt szintű: Idetartozik Olaszország, Ciprus, Dánia, Finnország, Luxemburg, Svédország, Lettország, Málta, Lengyelország, az Egyesült Királyság, Bulgária és Izland. Ezekben az országokban a szociális gazdaság fogalma más elképzelésekkel – nonprofit szféra, önkéntes szektor és szociális vállalkozások – együtt létezik. Az Egyesült Királyságban a szociális gazdaság ismertségének alacsony szintje ellentétes a kormánynak azzal a politikájával, hogy támogatja a szociális vállalkozásokat.
- C. azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalmát alig vagy egyáltalán nem ismerik el: A szociális gazdaság fogalma kevésbé ismert, most jelent meg vagy még ismeretlen a következő országokban: Ausztria, a Cseh Köztársaság, Észtország, Németország, Magyarország, Litvánia, Hollandia, Szlovákia, Románia, Horvátország és Szlovénia. Megfigyelhető, hogy a csoportban főként germán országok, illetve olyan országok találhatók, amelyek a bővítés utolsó fordulójában csatlakoztak az EU-hoz. A kapcsolódó fogalmak – nonprofit ágazat, önkéntes szektor és civil szervezetek – elismertsége viszont relatíve magasabb szintű. (3. ábra)

Összességében jellemző, hogy a legelső, „bejártott” társadalmi gazdaság koncepcióval rendelkező országok csoportjában csak nyugati országok vannak, míg a fogalmat még csak ízelgetők pedig főként keleti országok.

3. ábra: Az EU országcsoportjai az országokban a társadalmi gazdaság elismertsége szerint
Figure 3: Groups of European countries by acceptance of social economy



Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

A rendelkezésre álló adatok alapján is elkülönül egymástól a nyugati és a keleti országok társadalmi gazdasága. Ezek a különbségek még pusztán fáziskésést is jelezhetnek. A különbségek mögött álló okokra első közelítésben a társadalmi gazdaságot alakító történelmi folyamatokon keresztül igyekszünk rávilágítani.

A társadalmi gazdaság előzményeinek és formálódásának rövid történeti összefoglalása

Nyugati tőkés országok

A társadalmi gazdaság előzményei a XIX. századtól feltárhatók a nyugati civilizációban.¹¹ A bér munka általános elterjedésével az önfoglalkoztatás szinte teljesen megszűnt, a munkaerő kizsákmányolása számos formában (pl. gyermekmunka, munkaidő szabályozatlansága, elbocsátás körülményei) megjelent.¹² A problémák tudatosításában és a megoldások forszírozásában az erősen szakszervezet-ellenes környezet ellenére is rohamosan terjedő és erősödő szakszervezetek váltak meghatározóvá.¹³ A munkaerő-piaci konfliktusok mellett a meghatározó tőkés vállalkozások és a bankok által bizonyos területeken figyelmen kívül hagyott közösségi igények (oktatás, betegellátás, biztosítás, bérlakásépítés) kielégítése jelentett társadalmi kihívást. A probléma feloldására alternatív gazdasági megoldások – jellemzően szövetkezeti keretek között – születtek.¹⁴ Az 1800-as évek végén munkás szövetkezetek, valamint társadalmi kezdeményezésként kölcsönös biztosító társaságok, oktatást elősegítő társadalmi összefogások jöttek létre.¹⁵ Az első bejegyzett, tartósan életképes szövetkezetként az 1844-ben létrehozott rochdale-i szövetkezetet jegyezzük.¹⁶

Az 1930-as Világválság a piac szabad mozgását abszolutizáló gazdasági gondolkodásban fordulópontot hozott. Elsőként az Amerikai Egyesült Államok politikai döntéshozói számára vált nyilvánvalóvá az állam piaci folyamatokba való bekapcsolódásának szükségessége. Teret engedtek az ezt megvalósítható keynesi gazdaságpolitikának.¹⁷ Az állami szerepvállalás mellett a válság a szövetkezetszervezés új nagy hullámát indította el, bele-

értve a dolgozói és fogyasztói, a kölcsönös egészség- és életbiztosítást nyújtó önszolgáltató, valamint a mezőgazdasági szövetkezeteket is. A New Deal technikai segítségnyújtással támogatta a városi szövetkezeteket és hitelalapokat létesített a vidéki mezőgazdasági szövetkezetek számára. Egészen a második világháború végéig a keynesi politika működött. A kormányzat közmunka programokat és foglalkoztatási programokat finanszírozott, az ipar és a pénzügyi szektor szabályozását, a szociális programokat teljesen legitimnek és szükségyszerűnek tekintették.¹⁸

A II. Világháborút követő gyors gazdasági növekedés és a hidegháború szakszervezeti és társadalmi mozgalom ellenes politikai időszaka a szolidáris gazdaságnak nem kedvezett, de ennek ellenére pl. Kanadában a mezőgazdasági és halászati szövetkezetek gyors terjedése volt megfigyelhető.¹⁹ Az 1960-as évek adtak új lendületet a szolidaritásra épülő társadalmi mozgalmaknak is. Az USA-ban a Kennedy elnök által az átlagpolgárok számára által megígért „jobb világ” reménye és a polgárjogi mozgalmak vezérelték a nagyvárosi szegénységellenes és közösségi gazdaságfejlesztési programok beindulását. A szintén felinduló nőmozgalmak a patriarchális viszonyok megszüntetését és egyenlő jogokat követeltek. A diákmozgalmak a diákok által formált új baloldalon szintén a polgári jogokért küzdöttek, valamint rendszer- és háborúellenes célok mellett álltak ki.²⁰

A jóléti állam kiépülésével Nyugat-Európában és Kanadában a korai hatvanas évekre valósággá vált az egyetemleges egészségügyi ellátás és szociális gondoskodás. Sorra indultak és terjedtek el különböző gazdasági, társadalmi és kulturális alternatív megoldások, mint pl. az ökofarmok, a kommunák, a lakásépítési szövetkezetek, a nonprofit szövetkezeti óvodák. A fogyasztói szövetkezetek újabb hulláma is kibontakozott a 60-as és 70-es években.²¹

Az 1970-es években a nyugati országok gazdasági erejét csökkentő olajválság a lefedetlen társadalmi szükségletek körét bővítette. Az olajválság idején az infláció és munkanélküliség együttes emelkedése, az újraelosztható források csökkenése a keynesi politika feladásához, a politika konzervatív, a szociális kiadásokat megszorító politika felemelkedéséhez vezetett. Az 1981–83-as recesszió csak tovább erősítette a jobbrafordulást. Az új politikát egy új ideológia kialakulása kísérte. A thatcherizmus a neoliberális szabad piacra, szabad kereskedelemre, az állam minimalizálására, a szociális jóléti programok meghúzására, privatizációra, deregulációra, szoros monetáris politikára, a szakszervezetek mellőzésére épült.²²

A különösen erőszakos kapitalista modell megerősödése és az ellene való tiltakozás a 80-as évek közepétől Nyugat-Európában és Kanadában alternatív gazdasági és társadalmi kezdeményezések sorát váltotta ki.²³ Általánosan elterjedté váltak a társadalmi (szociális) gazdaság szervezetei, a gazdasági tevékenységet is végző alapítványok, egyesületek és a kimondottan gazdasági szerepkörrel bíró szövetkezetek és kölcsönösségen alapuló társaságok. A szociális gazdaság formálódása, majd a részvételen alapuló szomszédsági szolgáltatások, a méltányos kereskedelem, a mikro-hitelezés és a helyi pénzek/pénzhelyettesítők már egyértelműen a társadalmi szerepvállalás és a gazdaság összekapcsolódására, a társadalmi és a gazdasági érdekek összehámozásának a jóléti államon túlmutató, azt felváltó lehetséges útjainak keresésére utalnak.²⁴

A 90-es évektől (időben és térben eltérő ütemben) tudatosul és terjed a gazdaság társadalomba való be-, ill. visszaágyazását célul tűző szolidáris gazdaság fogalma és koncepciója. Ekkor indul a szolidáris gazdaság koncepció kiterjedtebb elméleti megalapozása is. Az elmélet előzményeinek a közösségi gazdaságfejlesztés, a szövetkezés, a non-profit szervezetek és önszolgáltatás elméletei és gyakorlati tapasztalatai tekinthetők. Az elsősorban francia nyelven írt művek (Defourney, Laville, Guérin) alapján a szolidáris gazdaságot a társadalmi szolidaritást előnyben részesítő gazdasági tevékenységek egész sora alkotja. A szerep-

lők saját magukat mobilizálják és a gazdaság és a társadalom közötti szinergikus összekapcsolódás társadalmi hálózatokon keresztül lehetőséget teremt állampolgárok csoportjai számára autonómiájuk növelésére, a szolgáltatások használóinak a szolgáltatás tervezésébe és működtetésébe való bevonásával válik megfoghatóvá és az erőforrások különböző típusainak (piaci, nem piaci, nem pénzügyi) összevonásával hozzájárul a társadalmi kohézióhoz és a munkahelyteremtéshez. A szolidáris gazdasági megoldások újszerűsége a viszonyosság, a piac és az (állami) elosztás közötti, mikrogazdasági egységekben megvalósuló, fenntartható összekapcsolásban rejlik.²⁵ A kulcselem a gazdasági és társadalmi tényezők közötti szoros kapcsolatok megértése, a piaci tevékenységek, az önkéntes erőfeszítések és a mozgalmi gyakorlatok közötti szoros kötődés.²⁶

Megtörtént a szociális és a szolidáris gazdaság fogalmi lehatárolása. Eszerint a szociális gazdaság a profitorientált első és a közszférához kapcsolódó második gazdaságot kiegészítő harmadik gazdaságként értelmezhető. Magába foglalja a szövetkezeteket, kölcsönösségi alapon működő társaságokat, egyesületeket és alapítványokat, valamint további, közösségleg szervezett és a profiton túlmutató célok érdekében tevékenykedő vállalkozásokat. Egyesek szerint a társadalmi gazdaság a kapitalizmus lényeges részének tekinthető, mely kritikus szerepet játszik a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi kirekesztés problémájának mérséklésében és nélküle a társadalom destabilizálna. Mások szerint a gazdasági rendszer alapvetőbb átalakulásának kiinduló köve és a szolidáris gazdaság irányába vezet. A szolidáris gazdaság az egész társadalmi és gazdasági rendszer megváltoztatására törekszik és a fejlődés különböző, a szolidáris gazdaság elvein nyugvó paradigmáit erősíti.²⁷

1995–96 tekinthető fordulópontnak a szociális és szolidáris gazdaság fejlett országokban történő elfogadásában. A két úttörő országban (Franciaországban és Kanadában) történtek ekkor a szektor létjogosultságának és gazdasági szerepének elismerését tükröző lépések.²⁸ A következő tíz év a szociális és szolidáris gazdaság globális térnyeréséről szólt.²⁹ Közben 2002-ben megalakult a szociális és szolidáris gazdaság világszervezete is, a RIPESS.³⁰

Kelet-közép-európai országok

Európa keleti és nyugati felének társadalmi, azoknak a tőkés gazdaság hatásaira való reagálása között már az államszocialista rendszer kiépülése előtt is voltak különbségek. Ezek jórészt Kelet-Közép-Európa köztes – Nyugat és Kelet közötti – jellegéből fakadnak. A két régió különbözőségének ismérveit Bibó István (1946)³¹ és Szűcs Jenő (1983)³² egymásra épülő érvelésére alapozva Hanák Péter (1989)³³ kilenc pontban foglalta össze. Ezek között meghatározó az előbb keleties, majd a nyugati modellhez közelítő középkori tulajdon jellege, a városfejlődés, az egyház és vallás. Ugyanakkor – többek között – a tudomány és technika kevésbé gyakorlatias jellege, a nyugati fejlődési iránytól a régiót eltérítő második jobbgység, a kapitalizmus külföldi tőkére és állami közreműködésre is alapozott megerősítése, a tekintélyi állam és a jogállam hibrid formája közepette végbement polgárosodás a nyugati útról való letérést, de a keletről való elkülönülést is jelzi.

Ebből a köztes jellegből, a megkésett kapitalizálódásból³⁴ adódóan a társadalmi gazdaság előszervezetei, az egyesületek, alapítványok, szövetkezetek is más ritmusban és más módon indultak el. A szakszervezetek kezdetben inkább a céhlegényekhez, mint a gyári munkássághoz való kötődése és az önszervezés mellett (sokszor helyett) a kívülről-felülről (nemesektől, megerősödő vállalkozóktól) érkező karitatív tevékenységek, valamint az egyházak nagyobb szerepe mögött megbújó paternalizmus utalnak a nyugatitól eltérő fejlődésre.³⁵ Az öntevékenység hiányának ugyan ellentmond pl. a kolozsvári Gondoskodó Társaság 1825-ös alapítása, ami két évtizeddel megelőzte az Európa nyugati felében létrejött szövet-

kezeti alakulatokat. Hatására Erdélyben és a szomszédos magyarországi vármegyékben egymás után alakultak takarékpénztárak Aradon (1840), Szebenben (1841), Temesváron (1846), Nagyváradon és Szatmáron (1847).³⁶ Ezzel együtt is az országos kiterjedésű szövetkezeti mozgalom közel félévszázados csúszást mutatott. A később Közép-Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportjává váló (több mint 2000 tagszövetkezettel, 700 000 taggal, 30 konzervgyárral, 20 ipari üzemmel, 400-nál több bolttal rendelkező HANGYA szövetkezet 1898-ban jött létre.³⁷ A Hangya Szövetkezet német hatásra kooptálta és terjesztette el az Erdélyben szigetszerűen már a 19. század közepén megjelenő hitelezési és termelési modellt. A modell sikerességére jellemző, hogy Trianon után, 1925-ben Csehszlovákiában ennek mintájára (részben az ottrekedtek tagok részvételével) alapították meg a Hanza Szövetkezetet.³⁸ A tőkeképződést a méretgazdaságosabb termelés és a piaci árszabályozási képesség révén támogató szövetkezeti modell (bár országonként eltértek létrejöttének körülményei és működésének jellegzetességei) döntően Közép-Európa-szerte megegyezett abban, hogy a takarékszövetkezetek révén forrásgyűjtési, a beszerzési-termelési-kereskedelmi-fogyasztási szövetkezetek révén áruelőállítás, beruházási és értékesítési területen egyaránt tevékenykedtek. Az európai félperifériák sikeres modernizációs mintái szinte kivétel nélkül azon alapultak a 19. század második felétől a második világháborúval bezárólag, hogy képesek voltak integrálni termelőkapacitásaikat, védelmezni növekedő iparágaikat, valamint a belső tőkeképződés folyamatát erősítő struktúrákat tudtak kiépíteni.

Emellett a hagyományos civil szervezeteknek is széles köre alakult ki minden országban, ám ezek többnyire a szociális és kulturális szférában tevékenykedtek, gazdasági szerepvállalás nélkül.

Az Európa keleti felén kiépült államszocialista rendszer kiépítése pedig alapvetően más irányt adott a társadalom szerveződésének. Kelet-Közép-Európában a 80-as évek végéig gyakorlatilag nem volt lehetőség a társadalmi gazdaság megerősödésére. Míg a nyugati társadalmakban a jóléti állam altatta el a társadalmi öngondoskodást, Kelet-Közép-Európában a mindent kontrollálni akaró államszocializmus hatalmi törekvései blokkolták a társadalmi gazdaság alapját jelentő társadalmi szerveződéseket. Kezdvé attól, hogy csak a hatalom által elismert, többnyire saját maga által kreált szervezetek működhetek, folytatva az állami tulajdon privilegizálása mellett a vállalkozás- és vállalkozóellenes politikai légkörrel, a szövetkezeti alapelvekhez nem igazodó szovjet típusú szövetkezetek eluralkodásával,³⁹ az önkéntes munka kötelezővé tételével, egészen a társadalmi egyenlőtlenségek tagadásáig – a rendszer helyből blokkolta az alternatív, az állam tehetetlenségének elismerésére alapuló társadalmi gazdaság formálódását. Ennek ellenére bizonyos csírák minden országban megjelentek.⁴⁰

Kulturális, sportegyesületek továbbéltek, a „művi” közösségek helyenként valódi tartalommal teltek meg, majd Magyarországon a 70-es évektől bizonyos teret kaphatott a vállalkozás – ennek nyomán a vállalkozói gondolat, a lehetőség adódott a helyi közösségek öntevékeny akcióinak a településfejlesztésbe való integrálására. (Ne feledjük, hogy ezek a politikai enyhítések az egyre inkább forráshiányos gazdaságban a közérzet javítását célzó forráspótlás igénye mozgatta.⁴¹

Az 1990-es évek elejéhez köthető rendszerváltás után itt is elindult a társadalmi gazdaság formálódása, ám a múlt öröksége erősen befolyásolta ezt a folyamatot.

A kommunista örökség két formában is megnyilvánul. Egyrészt bizonyos értékek, beidegződések akaratlanul is tovább élnek az emberekben és vezetőikben, másrészt éppen a múlt látványos elutasítása, a korábbiak éles tagadása vezetett sajátos, a nyugat-európaiaktól eltérő folyamatokhoz. Az e két forrásból származó egyedi, de a volt szocialista országokban mégiscsak valamelyest egységes mozzanatok alakították a társadalmi gazdaság feltételrendszerét és hozták létre a társadalmi gazdaság kelet-közép-európai modelljét.

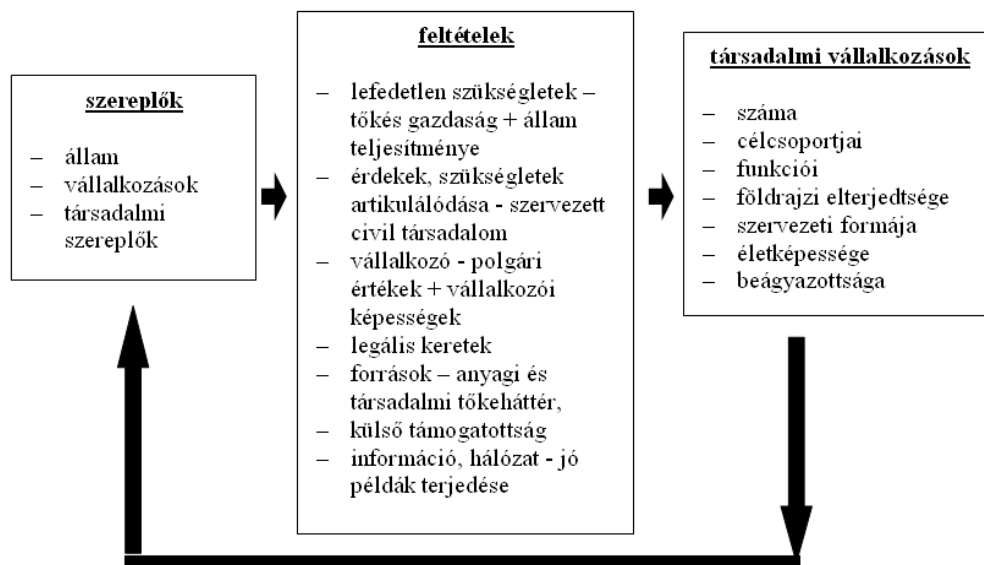
Modellalkotó elemek a poszt-szocialista országok társadalmi gazdaságának formálódásában

A rövid történeti áttekintés és a két rendszer eltéréseinek vizsgálata a társadalmi gazdaságot, azon belül a társadalmi vállalkozásokat alakító néhány alapvető feltételre hívja fel a figyelmet (4. ábra).

A társadalmi gazdaság lehetőségét és súlypontjait kijelölő három szektor pusztán létezésé és alapvető sajátosságai mellett, a társadalmi gazdaság anyagi oldalát meghatározó lefedetlen szükségletek, anyagi erőforrások, legális keretek, valamint a lehetőségekkel való élni tudást befolyásoló, inkább kulturális jellegű értékrend, szellemi és társadalmi tőke, kapcsolatrendszer alakítják a társadalmi gazdasági szektor jellemzőit.

4. ábra: A társadalmi gazdaság megjelenését alakító tényezők

Figure 4: Determining factors of social economy



[A vázolt feltételrendszer nem teljes körű, ugyanakkor erős logikai kapcsolódást mutat a közösségi alapú helyi fejlesztés sikerének korábban általunk vázolt feltételrendszerével. A szerint a sikerhez szükséges: (1) közösség változtatási igénye – legyenek készek változtatni, (2) a közösség által beazonosított cél – tudják, hogy mit akarnak, (3) tudják, hogy hogyan érhetik el céljaikat, (4) rendelkezzenek a célok eléréséhez anyagi, szellemi, társadalmi tőkével, (5) kapjanak külső megerősítést, támogatást, vagy legalábbis ne akadályozzák őket.]⁴²

A modell elemeit követve meghatározhatók a társadalmi gazdaság poszt-szocialista alakulásának sajátosságai:

Miként maguk a társadalmi vállalkozások maguk is az üzleti – állami – civil szférák háromszögében értelmezhetők, a megjelenésüket és működésüket meghatározó feltételrendszer alakulására is ezek a szereplők vannak hatással. A poszt-szocialista átmenetben az állam kitüntetett szereppel bír, mivel a békés átmenetből adódó sajátos módon, a totális állami hatalom lebontásának is állami vezénylettel kellett megtörténnie. Ez már önmagában indokolja az állam szerepében és a kormányzás módjában történt változások vizsgálatát, amit tovább erősít a vázolt feltételrendszer, majd kelet-közép-európai országok társadalmi vállalkozásai jelen helyzetének megismerési igénye. A másik két szereplő újnak

tekinthető, melyeket a II. világháború előtti korszak nosztalgiája, a szocializmus tagadott, de továbbélő értékei és a modern (főként liberális) társadalmi modellek együtt alakítottak.⁴³

A társadalmi gazdaság formálására hivatott szereplők tehát már eleve más motivációkkal, értékrenddel rendelkeznek.

A magán- és a közszféra által lefedetlen szükségletek és megoldatlan társadalmi vagy környezeti problémák jelentik a társadalmi vállalkozások keresleti alapját. Korunk gazdasági folyamatai következtében a fejlett országokban is egyre szélesebb a lefedetlen szükségletek köre. Ez egyrészt a szükségletek minden korábbinál erősebb, a profítképeséget rontó differenciálódásából, új, egyénre szabott, egyelőre csekély gazdasági haszonnal kecsegtető szükségletek megjelenéséből, másrészt a jóléti államok visszalépése miatt kieső, vagy más szereplők számára átadott közszolgáltatásokból adódik.

A szükségleteket mesterségesen lefojtó államszocializmus megszűnése elsősorban az anyagi fogyasztás terén hozott robbanásszerű változást. A nyugati országok életszínvonala, fogyasztása elérésének vágya elemi erővel tört fel. A megnövekedett és minden egyebet elfedő anyagi szükségletek kielégítésére a rendszerváltás logikájából adódó természetes választ a piacgazdaság üzleti szereplőinek tömeges belépése jelentette. Fel sem merült a társadalmi megoldások lehetősége. Mivel korábban nem csak a közszolgáltatások, hanem – bár a magyar modell szerint a 70-es évek végétől kisebb részben magán érdekeltségbe kerülő – mindenfajta szolgáltatás állami kézbe tartozott, az államszocialista rendszer lebontására a privatizáció látszott az általános megoldásnak.⁴⁴

A privatizáció az első szakaszban (1990–94) a tőkés piacgazdaság kereteinek kialakítását célzó gazdaságpolitika alapelemeként jelent meg, majd a továbbiakban (1994–99, 2002–2007) az állami költségvetést stabilizáló bevételi cél került az előtérbe.⁴⁵ 2007-re szinte teljes, sőt talán túlzott mértékben is megtörtént az állami tulajdon lebontása, amit 2010 után jó néhány cég újraállamosítása billentett vissza.⁴⁶ Az állami tulajdon új térhódításában a törvény által deklarált állami tulajdon mellett az állami tulajdon új formái is növekedésnek indultak. Míg a szélsőséges privatizáció egyáltalán nem, az államosítás kedvezhet a társadalmi vállalkozásnak, amennyiben az állami kézben lévő közszolgáltatások ellátásába be tudnak kapcsolódni. Ehhez azonban szükséges az állam részéről a közszolgáltatási feladatok átadására való hajlandóság. Az állam és az önkormányzatok hajlandóságát a közfeladatok civil szféra számára történő bevonását befolyásolja: a fizetőképes kereslet, a szükséglet „nyomása”, a piacosíthatóság mértéke; az értékrend, a politikai kultúra mennyire támogatja a „nyitást”; a civil szervezetek megléte, erőssége (érdekképviselő, feladatvállaló képesség); monopólium avagy versenyhelyzet, az utóbbi lehetősége, illetve korlátozottsága; az önkormányzat anyagi helyzete (pénzügyi kényszer); adott szolgáltatás illetve közfeladat jellege, átadhatósága (közhatalmi, hatósági tartalma).⁴⁷

Az állam szerepe tehát elsősorban a vállalkozások piaci helytállását erősítő vállalkozáspolitikában, valamint a közfeladatok ellátására irányuló – a közfeladatok körére és az ellátás módjára kiterjedő – döntésekben fogható meg. A közfeladatként meghatározott szolgáltatások köre országonként változó. A klasszikus jóléti államban az állam igyekszik polgáraitól a legtöbb feladatot átvállalni. Ez nem zárja ki a közfeladatok átadását civil vagy vállalkozó szereplők számára. (A franciaországi és kanadai társadalmi gazdaság gerincét éppen ezek a civilek számára átadott szolgáltatások alkotják.) A poszt-szocialista államok civilekkel szembeni, részben az új szereplőnek kijáró, részint az anyagi biztosítékok hiányából fakadó bizalmatlansága azonban ezt a lehetőséget korlátozza. Az államszocializmusban szintén elfojtott, de a váltás után újraéledt egyházak irányába a bizalom erősebb, minek következtében az egyházak sajátos helyet foglalnak el az állam által átadott közszolgáltatások ellátásában.

A fejlett és szervezett civil társadalom az egyéni érdekeken túlmutató társadalmi ügyek artikulálásának, az állampolgári részvételnek és mozgósításnak, az önkéntességnek a feltétele. A lefedetlen szükségletek felismerése, a kielégítésükre irányuló társadalmi igény megfogalmazása nélkül a társadalmi gazdaság formálódása el sem indulhat. A civil társadalom szerveződése a váltást követően minden volt szocialista országban elindult. A szervezetek száma ugrásszerűen emelkedett, a 90-es évek végére nagyfokú tömegesedés ment végbe. A 2000-es években a szervezetek számában és jogi kereteiben megfigyelhető stabilizációt követően mára mintha kisebb megtorpanás ment volna végbe. A jogi szabályozásnak követhetően is a szervezeti keretek és a tevékenységi körök is letisztultak.

A saját magukért tenni képes egyének, a „vállalkozók” működtetik a társadalmi gazdaságot. Az olyan polgári értékek, mint az önállóság, a felelősség, a függetlenség a saját sorsán Váloztatni akaró és képes egyének és közösségek létezésének alapfeltételei. Kialakulásukhoz és megerősödésükhöz egzisztenciális függetlenség és politikai szabadság szükséges. Ezek hiányában az érdekek és célok melletti kiállás, az ezek érvényesítéséhez szükséges önálló kezdeményezés és következetes tevékenységsor nem lehetséges. Az értékrenden túl a vállalkozói kompetenciák, mint a változtatásra és kockázatvállalásra való készség és képesség, a kitartás, a szenvedély, az önbizalom a társadalmi vállalkozásnak (is) szükséges feltételei. Az üzleti szférában megismert sikeres vállalkozó merészsége, helyzetfelismerése, szabályoktól való elrugaszkodása és gyors, rugalmas reagálása társadalmi felelősséggel párosul.⁴⁸

A volt szocialista országokban a „vállalkozó” a hosszas elfojtás okán eleve hiánycikknek számított. A tömeges kényszervállalkozás, azok bukása nem segítette a vállalkozói kedv növelését. A tőkés vállalkozásra, az annak lényegét adó profit-maximalizálásra koncentráló gazdasági modell pedig távol tartotta a társadalmi vállalkozástól a „profí” vállalkozókat. A kép az utóbbi időben az üzleti szférát megjárt, a CSR „ízére rákapott” gazdasági menedzserek szektorváltásával változik.

A tőkeháttér változatosságát az anyagi/gazdasági és a szellemi/kulturális tőke mellett a mindkét előző tőkefajtvá konvertálható társadalmi tőke meghatározó szerepe adja.⁴⁹ A társadalmi tőkét olyan erőforrásnak tekintjük, ami az egy csoporthoz való tartozáson alapul. Intézményesült viszonyokhoz kapcsolódik, anyagi és szimbolikus csereviszonyok alapján létezhet, s maga is hozzájárul e viszonyok fennmaradásához. Újratermelése is ezek a csereviszonyok, vagyis a kapcsolatok működtetése, fenntartása révén valósul meg.

Magyar kutatók megfogalmazása szerint a magyar és a kelet-közép-európai társadalmakban tapasztalható, s a lakosság egészségi állapotában is tetten érhető válságtünetek a bizalom és a társadalmi tőke hiányára vezethetők vissza. Magyarországon a szocializmus évtizedeiben hatalmas mértékű társadalmi destrukció és értékvesztés ment végbe, amelyet a rendszerváltás után tovább fokozott a gazdasági szerkezetváltás okozta bizonytalanság és reményvesztettség. E folyamat visszafordításában a kutatók meggyőződése szerint a család és az iskola mellett a fentiekben már említett civil szervezetek játszhatnak jelentős szerepet.⁵⁰

Az anyagi tőke domináns forrása az állami, illetve uniós pályázati támogatások, ami azonban növeli a szervezetek kiszolgáltatottságát. A függetlenséget biztosító önzetlen adományozás csak korlátozott keretek között működik, az üzleti/értékesítési bevételek – a piac beszűkültsége és a bevételszerzéssel ellentétes hagyományok miatt – ugyancsak szűkösek.

A jogi környezet, a szabályozás adhat ösztönzést, de hiánya, következtetlensége, vagy éppen téves iránya gátolhatja a társadalmi gazdasági kezdeményezéseket és azok kibontakozását. Mint láttuk – a kelet-közép-európai országok elmaradtak a társadalmi gazdaság célzott és átfogó szabályozásában, valamint több esetben az érintett területek szabályozása elkülönül egymástól, netán következtelen. Fontos azonban megemlíteni az európai uniós

normák átvételét a jogi és a támogatási környezet alakításában. Ez uniformizálja a keretek kialakítását és elfedheti a valós igényeket, ami végül egyedi kibúvókhoz, álmegoldásokhoz vezethet.

A kapcsolódások, hálózatok, külső támogatottság nélkül – mint bármilyen más szervezet – a társadalmi gazdaság szervezetei sem tudnak sikeresen működni. Ezek teszik számukra lehetővé az erejük megsokszorozódását eredményező integrációt. A jó példák terjedése, mások eredményeinek megismerése segíti a motivációt és a releváns, megvalósítható, egyben fenntartható megoldások megtalálását.

A kelet-közép-európai társadalmi gazdaság ernyőszervezetei minden országban léteznek, adott esetben akár túl sokan is vannak, máskor állami kontroll alatt állnak. Az európai és a globális nemzetközi szervezetekhez még csak kevesen csatlakoztak. A jó gyakorlatok nemzetközi terjedésének a nagyon is lokális szervezetek nyelvi, valamint az eltérő fejlődési útból és kulturális különbségekből adódó fogalomértelmezési problémái is gátat szabnak.

Összegzés és a kutatás következő lépései

A fentiek alapján is sejthető, hogy a társadalmi gazdaság kiépültségében a keleti blokk lemaradottsága nem pusztán csak a közel tíz éves fáziskésésből adódik. Olyan, a félperiféria létből és a poszt-szocialista viszonyokból, a szocialista örökségből adódó sajátosságok is megjelennek, melyek egyúttal a nyugati országoktól való eltéréseket is magyarázzák.

A történelmi és a feltételrendszer alakító gazdasági és társadalmi, valamint a regionális szempontokat egymásra vetítve a társadalmi gazdaság alábbi kelet-közép-európai sajátosságait azonosítottuk be:

1. A rendszerváltás előtt a civil szerveződések gátoló ideológia és az állam mindenhatósága miatt nem volt lehetőség és igény sem a társadalmi gazdaság kialakulására, de mindenütt léteztek valamiféle csírák, a társadalmi gazdaság irányába mutató kezdeményezések, melyek csak halványan köszönnek vissza az új formációkban.
2. A rendszerváltás utáni liberális gazdasági fordulat és a szovjet típusú szövetkezéstől, a kötelező társadalmi munkától való elfordulás az üzleti vállalkozásokat állította előtérbe és a gazdaságban a közösségi megoldásokat háttérbe szorította, emiatt az üzleti befektetésekre nem alkalmas (versenyképtelen) területek gazdaságilag kiürültek.
3. A váltás után leginkább a fejlettebb térségekben megélénkülő civil aktivitás terepe a kultúra, a szabadidős tevékenységek, a környezetvédelem és a jótékonykodás, melyek csak ritkán párosulnak gazdasági szerepvállalással, üzleti bevételre törekvéssel és foglalkoztatással – részben a jogi szabályozás is tiltotta ezt számukra.
4. A civil szervezetek erősen függenek az állami, más esetben nemzetközi pályázatokon szerzett támogatásoktól, ezáltal azok szándékaitól és ez a szektoralakító tényezőként működő függés a vidéki perifériákon erősebb.
5. A szociális kiadások csökkentése, a fogyasztói igények diverzifikálódása, a munkaerőpiacról kiszoruló és a leszakadók számának növekedése felveti és erősíti a társadalmi gazdaság szükségességét, ám ez nem feltétlenül tudatosul, illetve a vidéki perifériákon a kreativitás és a cselekvő szervező erő is hiányzik.
6. A váltás előtt megrögződött, majd tovább élő, új formákat öltő paternalizmus és demokraciadeficit az állam és a polgárok részéről is akadályozza a civilek gazdasági szerepvállalását, a közösségi gazdasági kezdeményezéseket és a társadalmi innovációt.
7. Az állam átmeneti visszavonulás után ismét erősödik, bizalmatlan a civil szektorral szemben, nehezen ad át gazdasági vonzatú feladatokat (szolgáltatási piacot) civileknek, kisajátítja a társadalmi innovációt.

8. A korrupció és a nyomában járó bizalomhiány nem kedvez az üzleti, a public és a civil szféra együttműködésén alapuló, fenntartható társadalmi gazdasági modellek kialakulásának és megerősödésének.
9. A társadalmi gazdaság termékei, szolgáltatásai iránti valós keresletet csökkenti a fogyasztói igényekben az ár meghatározó jellege és a célcsoportok alacsony jövedelmi szintje, valamint az igények leszállítása, mint túlélési stratégia jellemzővé válása.
10. A társadalmi és területi különbségek növekedésével nem feltétlenül a leghátrányosabb csoportokban és térségekben találhatók a legerősebb társadalmi gazdasági kezdeményezések, a társadalmi innováció keletkezésének és adaptációjának feltételei és eredmények a fejlettebb térségekben erősebbek.
11. Az EU társadalmi gazdasági modellje megjelenik a kormányzati politikákban, fejlesztési dokumentumokban, de a nemzeti sajátosságoknak megfelelő szabályozás és hosszútávon gondolkodó fejlesztés még nem történt meg.
12. A társadalmi gazdaság nyugat-európai modelljei ismertek, főként a foglalkoztatási és szociális szolgáltatási problémák kezelését várják a szektortól, megbízható hatásmérés azonban nem jellemző és a szolidáris gazdaság koncepciója kevésbé elterjedt.

A felsorolt tizenkét pontot, mint további vizsgálatokkal igazolandó, vagy elvetendő hipotézist fogalmaztuk meg, és az általuk kijelölt minden témakörben készül egy-egy, a célrégiót átfogó elemzés. Emellett a kelet-közép-európai társadalmi gazdaságban tevékenykedő szakemberekkel interjúk és egy fókuszcsoportos beszélgetés keretében vitatjuk meg az állításokat, tesztelve azoknak az egyes országokra vonatkozatható relevanciáját. A kutatás végső eredményeit egy – várhatóan 2017 végén – megjelenő kötetben kívánjuk összefoglalni.

JEGYZETEK

1. EC (1994).
2. EC (2011).
3. Miller (2007).
4. Reeder et al (2012).
5. G. Fekete 2010
6. Tonnies (1887/2002).
7. G. Fekete (2010).
8. Monzón-Chaves (2012).
9. ICF (2014).
10. Monzón-Chaves (2012).
11. Tudomásul véve a társadalmi gazdaság geográfiai sokszínűségét, itt és most a fejlődő világ kezdeményezéseivel nem foglalkozunk. További erős földrajzi egyszerűsítéssel jelen tanulmány keretei között Európában nyugatról és keletről beszélünk, a nyugatba beleértve a dél-európai, államszocialista múlttal nem rendelkező országokat is.
12. Roberts (1992).
13. A nyolcórás munkanapért vívott nemzeti sztrájkok és a chicagói Haymarket téri lázadás vezetett a Május elsejei Nemzetközi Munkás Nap megalapításához 1886-ban, a Nemzetközi Nőnap szintén ebben az időben indult. (Laville 2010)
14. 1897-ben Kanadában létrejött az első betéti és hitelszövetkezet. Az USA-ban a Robert Owen utópista szocialista közösségeinek létrehozása vezetett az első óvoda, kereskedelmi iskola, ingyenes könyvtár és közösségi támogatottságú iskola megalapításához. Az 1900-as évek elején itt is elindult a hitelszövetkezeti mozgalom és gyorsan terjedt. (Poirier-Kawano 2008)
15. Poirier-Kawano (2008).

16. Pétervári (2016).
17. Erdős (1996).
18. Patel (2016).
19. Poirier–Kawano (2008).
20. Laville (2010).
21. Poirier–Kawano (2008).
22. Hills (1998).
23. Franciaországban a késő 80-as években REAS tevékenységei közvetlenül gazdasági alternatívák létrehozását célozták. Egy régi elhagyott gyárat alakítottak át irodává és egy étteremmé fiatal hátrányos helyzetű személyek képzésére. Zöld párti politikusokat és illúzióvesztett kommunistákat vagy szocialistákat vonzott egész Franciaországból. Hét-nyolc év múlva csődbe ment, de sok, még ma is aktív embert inspirált és egy ága Spanyolországban ma is létezik. (Poirier–Kawano 2008)
24. Laville (2010).
25. Neamtan (2002).
26. Lewis–Swinney (2007).
27. Kawano (2013).
28. 1995 októberében Franciaországban a Le Monde-ban jelent meg a „Felhívás szolidáris gazdaságra”.
29. 1997-ben Limában rendezték meg az első „A szolidaritás globalizációja” találkozót. (A legnagyobb delegációk Peruból és Québecből érkeztek.) A második találkozóra 2001-ben Québecben, a harmadikra 2005-ben Dakarban került sor.
30. Réseau Intercontinental de Promotion de L'Économie Sociale Solidaire
31. Bibó (1946).
32. Szűcs (1883).
33. Hanák (1989).
34. Berend T.–Ránki (1976).
35. Mikkelsen (2005).
36. Somai (2009).
37. HANGYA (é. n.).
38. Pukkai (1994), Gaucsik (2008).
39. Mitrovics (2015).
40. Rymsza–Kazmiarczak (2008).
41. Kornai (2007).
42. G. Fekete (2016).
43. Illés (2002).
44. Kiglics (2007).
45. Mészáros–Tátrai (2009).
46. Voszka (2013).
47. Kulcsár–Domokos (1995).
48. Leadbeater (1997).
49. Bourdieu (1998).
50. Skrabski–Kopp (1999).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó I. (2011/1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Centenáriumi Sorozat 5. Argumentum Kiadó és Nyomda. Budapest
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy–Szántó Z. (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiad. Budapest. 155–176.
- EC (2011): Social Business Initiative, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. EC Brussels.

- EC (1994): Growth, Competitiveness, Employment, The Challenges and Ways forward into the 21st Century. The White Paper, ECSC-EC-EAEC, Brussels-Luxembourg.
- Erdős T. (1996): A keynesi elméleti rendszer és a válságkezelés. In: Akik nyomot hagytak a 20. századon. Eszmetörténeti előadások. I. Napvilág Kiadó. Budapest. 105–170.
- G. Fekete Éva (2016): A lokalitás értelmezése és a helyi fejlesztés elméletei. KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 9. 26–33.
- G. Fekete É. (2010): Geographical aspects of social and solidarity economy. BUSINESS STUDIES: A PUBLICATION OF THE UNIVERSITY OF MISKOLC 7. 2. 47–59.
- Gaucsik I. (2008): A szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a hálózatépítés és a központoservezés tükrében (1918–1938). Fórum Társadalomtudományi Szemle 3. 71–91.
- Hanák P. (1989): Közép-Európa: az imaginárius régió. Liget. 3. 20–31.
- HANGYA (é. n.): A HANGYA története (<http://www.hangyaszo.hu>)
- Hills, J. (1998): Thatcherism, New Labour and the Welfare State. CASEpaper 13. London School of Economics, London.
- ICF (2014): Map of social enterprises and their eco-systems. A series of county reports. EC. Brussels.
- Illés I. (2002): Közép- és Kelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kawano, E. (2013): Social Solidarity Economy: Toward Convergence across Continental Divides. News and Views. UNRISD
- Kiglics, I. (ed.) (2007): Rebuilding the Market Economy in Central Europe and the Baltic countries; Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kornai J. (2007): Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kulcsár L.–Domokos T. (1995): A civil szervezetek és az önkormányzatok együttműködési lehetőségei a Kárpát-medencében. Kutatási beszámoló az OKTK A. 1554/VIII.B. számú „Civil Szervezetek A Kárpát-Medencében” pályázathoz. Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet Közhasznú Társaság. Székesfehérvár.
- Laville, J. L. (2010): The Solidarity Economy: An International Movement. RCCS Annual Review (online) 2. <http://rccsar.revues.org/202>
- Leadbeater, C. (1997): The rise of the social entrepreneur. Demos. London
- Lewis, M.–Swinney, D. (2007): Social economy and solidarity economy: Transformative concepts for unprecedented times. In: Jenna Allard–Carl Davidson–Julie Matthaei (eds): Solidarity economy: building alternatives for people and planet. Changemaker Publications. Chicago.
- Mészáros T.–Tátrai M. (2009): A privatizáció 20 éve Magyarországon. In: Sándor P.–Stumpf A.–Vass L. (szerk.): Magyarország politikai évhúszadkönyve – Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában 1988–2008. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány. Budapest.
- Mikkelsen (2005): Working-class formation in Europe: Labor History 46. 3. 277–306.
- Miller, E. (2007): Other Economies Are Possible!: Building a Solidarity Economy. GEO Collective <http://www.geo.coop/node/35>
- Mitrovits M. (2015): A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth S.–Ö. Kovács J. (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Magyar Történelmi Emlékek. Budapest 335–347.
- Monzón J. L.–Chaves, R. (2012): A szociális gazdaság az Európai Unióban. CIRIEC jelentés az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére. Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, Brüsszel.
- Neamtan, N. (2002): The Social and Solidarity Economy: towards an ‘Alternative’ Globalisation. (background paper) Langara College. Vancouver. June 14–16.
- Patel, K. K. (2016): The New Deal: A Global History. Princeton University Press. Princeton (New Jersey) / Oxfordshire.
- Pétervári Zs. (szerk.) (2016): Korszerű szövetkezeti ismeretek. Jövőgyetem könyvek. John Henry Newman Oktatási Központ Kft.. Sümeg.
- Poirier, Y.–Kawano, E. (2008): Solidarity Economy in North America – A history. ALOE and RIPESS North America <https://ripeSSna.worldpress.com>

- Pukkai L. (1994): A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta. Madách-Posonium, Pozsony/Bra-tislava.
- Ránki Gy.–Berend T. I. (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Reeder, N.–O. Sullivan, C.–Tucker, S.–Ramsden, P.–Mulgan, G. (2012): Strengthening social inno-vation in Europe: journey to effective assessment and metrics. Enterprise and Industry. European Commission. Brussels.
- Roberts, M (1992): Az ipari forradalom és a liberalizmus kora. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rymsza, M.–Kazmierczak, T. (2008): Social Economy in Poland: Past and Present. Institute of Pub-lic Affairs. Warsaw, Poland.
- Skrabski Á.–Kopp M. (1999): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. Századvég 12. 128–146.
- Somai J. 2009: A szociális szövetkezetek európai és erdélyi előzményei. In: Kistérségek – nagy remények. Komp-press Kiadó. 19–28.
- Szücs J. (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető. Budapest.
- Tonnies, F (1887): Community and Society. Courier Dover Publications. 2002.
- Voszka É. (2013): Államosítás, privatizáció, államosítás. Közgazdasági Szemle 59. évf., december 1289–1317.

LŐRINCZNÉ DR. BENCZE EDIT*

POLITIKAI STRATÉGIÁK, AVAGY A HORVÁT VÁLASZTÁSI RENDSZER VÁLTOZÁSAI

POLITICAL STRATEGIES, OR CHANGES IN THE STRUCTURE OF THE CROATIAN ELECTORAL SYSTEM

ABSTRACT

In the independent Croatia elections are among the most important political processes, hence they are the central elements of the whole transition. The importance of elections has increased the importance of electoral systems as institutional forms of arranging elections, and they became main constitutional arrangements of the new democratic country. There have been no any new democracies in Central and Eastern Europe with such frequent and radical changes of electoral systems in the first decade after political changes. In the entire transitional region there has been no country that in ten years carried out three big, electoral reforms. In ten years, all the central models of the electoral systems for the first chamber of the Parliament have been remoulded: the absolute majority system (1990), the segmented system with the equal ratio of direct and closed list seats (1992), the segmented system with the preponderant share of the closed list seats (1995) and the proportional representation (2000).

1. Bevezetés

Horvátország – akárcsak a régió többi országa – rendszerváltó állam volt, amely nem rendelkezett demokratikus hagyományokkal és ahol a demokratikus intézményrendszer nem alakulhatott ki az átalakulást megelőző időszakban. A kilencvenes években elindult és meglehetősen hosszúra nyúló demokráciaépítés folyamata¹ a második Jugoszlávia diktatórikus berendezkedése miatt ennek következtében nem organikus fejlődés eredménye volt, ellenkezőleg egy megszakított történelmi fejlődés, egy hosszú diktatúra után² valósult meg. A mintát a nyugati demokráciák adták, ezért a demokráciaépítést mintakövetőnek tekinthetjük, nyugati demokráciaelemek alkalmazásával valósult meg. Ennek következtében az államot az alkalmazott demokráciák közé sorolhatjuk, s ezen politikai kategórián belül is az elkötelezett demokráciák sorába tartozik. Mint ilyen ország a demokrácia kiépítése top-down, felülről és kívülről irányított folyamatként realizálódott, melyben a politikai elit meghatározó szerepet játszott, s ezért az alulról szerveződő kezdeményezések nem valósulhattak meg, a társadalom jelentős csoportjai, a civil szervezetek kimaradtak a demokratikus intézményrendszer kialakításának folyamatából. Ezért aztán a demokratikus intézményeket és normákat csak részlegesen vezették be, a demokratikus intézményekről alkotott elképzelések és retorika számos esetben eltér a tényleges megvalósulás során kialakított rendszertől és annak működésétől.³ Megterhelte a rendszerváltó folyamatokat a függetlenség kikiáltásához kapcsolódó állam- és nemzetépítés folyamata is,⁴ az ezt támogató új nacionalizmus, mely nacionalista és autoriter erőket juttatott hatalomra, továbbá az elhúzódó polgárháború és a területi integráció.

* Lőrinczné dr. Bencze Edit PhD, főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola Társadalom- és Bölcsészettudományi Intézet, igazgató.

2. Gyors átalakulás elhalasztott konszolidáció

Az állam rendszerváltás előtti demokráciahiányának öröksége⁵ rányomta bélyegét a kilencvenes évek történéseire is, és az autoriter elemek hosszú időre konzerválódtak a látszólagos demokrácia és szabad választások álarca mögé bújva. Ennek következtében a demokratikus Horvátország megteremtésének fő jellemzője a gyors átalakulás és elhalasztott konszolidáció.⁶

A gyors átalakulást jól tükrözi, hogy az első nem kommunista párt létrejötté⁷ – 1989. június – és az első többpárti szabad választások között egy év sem telt el. Még rövidebb időtartammal számolhatunk, ha a változásokban meghatározó szerepet játszó Horvát Kommunista Párt 1989. decemberi döntésétől – mely lehetővé tette a többpárti választások megtartását – számítjuk a rendszerváltás első lépését, mely után rendkívüli gyorsasággal követték egymást a politikai átalakulást támogató események. Így a következő év elején, 1990. január 14-én a belső nyomás és a nemzetközi politikában bekövetkező változások hatására a Jugoszláv Kommunista Szövetség rendkívüli kongresszusán teret engedve a pluralizmusnak feloszlatta magát. Ezzel ténylegesen megnyílt a történelmi lehetőség Horvátország előtt is a demokratikus átalakításra, így a szabor döntést hozott a többpártrendszer működéséről, 1990. február 17-én elfogadta az önálló államisághoz nélkülözhetetlen Jugoszláviától örökölt alkotmány módosítását és az új választási törvényt, mely intézkedésekkel válaszolt azon kihívásra, hogyan lehet egy nem demokratikus politikai berendezkedés közepette demokratikus választásokat tartani. S ezen történelmi lépés után két hónappal, 1990. április 22–23-án és május 6–7-én sor került az első független és szabad választásokra is, ahol az idő rendkívüli rövidsége ellenére is 33 párt, illetve 16 különböző politikai szervezet, egyesület vett részt, azonban ezek közül csupán kilenc párt és számos független képviselő került be a parlamentbe.⁸

A sietség oka, hogy az első, szabad választások a diktatúrából a demokratikus rendszerbe vezető átmenet első lépéseinek tekinthetők, és ezek voltak az előfeltételei egyrészt a demokratikus politikai intézmények (parlament, kormányzat, pártrendszer) létrehozásának, másrészt a nemzeti, illetve kormányzati intézményrendszer (hadsereg, diplomáciai képviselők) megteremtésének is. Mivel az ország az első választások során még nem nyerte el a függetlenségét, ebből adódóan ezek a választások nem tekinthetők a klasszikus értelemben vett szabad és demokratikus, illetve alapító választásoknak. Ez a jelenség nem egyedi, tipikusan a nyugat-balkáni államok esetében figyelhető meg és nem volt jellemző a többi rendszerváltó kelet-európai szocialista országra, amelyekben az első, az ún. alapító választásokra csak a függetlenség elnyerését követően került sor.⁹

A gyors átalakulást támasztja alá az is, hogy a többpárti választások megtartásának eldöntése és az új alkotmány megjelenése között is mindössze egy év telt el, s az elkövetkezendő két és fél év során az alkotmány alapján megszerveződött az összes demokratikus intézmény, létrejöttek a horvát politikai pártok és kikristályosodott a pártrendszer. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy a horvát rendszerváltás meglehetősen gyorsan és problémamentesen ment végbe, valójában azonban sok esetben csak a külsőségekben történt meg az átalakulás, a konszolidáció elmaradt, vagy elhúzódott. A horvát demokráciaépítés meghatározó eleme a társadalmi konszenzus hiánya, és az átalakulás felgyorsítása érdekében az egyeztetés és egyetértés kialakítása a fő politikai döntéshozók között elmaradt. Ezt kiválóan alátámasztják a horvát választási rendszer változásai, amelyek egyértelműen a kormányzópárt érdekeinek és számításainak megfelelően kerültek bevezetésre és állandó ellentétet szült a HDZ és az ellenzék között, utóbbi megkérdőjelezve a horvát demokrácia legitim voltát. Még nagyobb probléma, hogy a társadalomban is hamarosan bekövetkezett a politikától való elfordulás, a választópolgárok úgy érezték, hogy a választásoknak nincs demokrácia-alakító ereje, a választások csupán a hatalmat gyakorlók fegyvere, melyet saját hatalmuk megőrzésére vetnek be.

Az 1990 tavaszán lezajló első, szabad, kétfordulós többpárti választások¹⁰ de facto megteremtették a független és demokratikus Horvátországot, habár az egész választási folyamat erősen hasonlított a szocializmusban kialakított rendszerre, amely figyelmen kívül hagyta az általános és egyenlő választójog modern, demokratikus követelményeit.¹¹ Igaz, hogy az alkotmány módosításával sikerült bevezetni a többpártrendszert¹² és a képviselők közvetett választását, de alapvetően mindez nem változtatott a választójog egyenlőtlenségén és a múltból örökölt parlament bonyolult összetételén, melyet csak az 1990. december 22-én elfogadásra került új horvát alkotmány valósított meg.¹³

Az 1990. évi alkotmány pontosan rögzítette a választójog kérdését, bevezette az általános és egységes választójogot, előírta a szabad, közvetlen, titkos és személyes jellegű választásokat. Kimondta, hogy a parlamenti választások napjának kiírása a köztársasági elnök hatáskörébe tartozik, s az időpont kijelölése úgy történik, hogy a képviselők megbízatási idejének lejárta előtt 60 napos határidőn belül megtörténjenek a választások. Az alaptörvény kimondta azt is, hogy a választási eredmények kihirdetése után 20 napon belül össze kell ülnie az új Képviselőháznak.¹⁴

A parlamenti választások megtartásának szabályairól a választási törvény rendelkezik, mely a Horvát Köztársaságban több módosításon ment keresztül. Összehasonlításképpen, nem volt még egy olyan rendszerváltó közép- és kelet-európai állam, ahol ilyen gyakran és radikálisan megváltoztatták volna a választási rendszert a demokráciaépítés első évtizedében. Az egész régiót figyelembe véve nem találunk másik olyan államot, ahol tíz év alatt három teljesen különböző választási rendszert bevezető reformra került volna sor (1990, 1992, 2000). Egyetlen államban sem váltotta egymást a többségi választási, a többségi és arányos választási rendszer kombinációjaként létrejövő vegyes (kétszavazatos) és az arányos választási rendszer. A térség új konszolidált demokráciáiban (Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Észtország, Szlovénia) és az ezektől kissé lemaradó, de ezen demokráciák nyomdokaiban járó (Szlovákia, Románia) államokban az átalakulás első évtizedében a rendszerváltáskor kialakított választási rendszer maradt életben, azon csak kisebb strukturális és technikai változtatásokat hajtottak végre. Mindezen államok azonnal az arányos választások mellett tették le voksukat, s egyedül Magyarország alakította ki a kompenzációs rendszert. A többi rendszerváltó országban¹⁵ az első évtizedben mindössze egyszer változtatták meg a választási szisztémát, amikor is a többségi helyett bevezették az arányos rendszert (Lettország, Moldávia), vagy a vegyes választási struktúrát (Albánia, Litvánia, Macedónia, Ukrajna, Oroszország), illetve a vegyes rendszert váltották fel az arányossal (Bulgária, Jugoszlávia).¹⁶

1. táblázat A választási rendszer változásai Horvátországban 1990 és 2000 között

Table 1 Changes of the electoral system in Croatia 1990–2000

év	választási rendszer	létszám	választókerület		jelölés	szavazás	a mandátumok megszerzésének módja
			szám	mandátum			
1990	abszolút többségi	80	80	1	jelölt	egy	első forduló: abszolút többség és 7%-os választási küszöb, 2. fordulóban relatív többség, relatív többség, 3%-os választási küszöb, D'Hondt módszer
1992	vegyes	60	60	1	jelölt	kettő	
		60	1	60	zárt pártlista		
1995	vegyes	28	28	1	jelölt	kettő	
		80	1	80	zárt pártlista		
2000	arányos	140	10	14	zárt pártlista	listás	relatív többség, egy párt esetén 5%-os, 2 párt koalíciója esetén 8%-os, 3 vagy több párt koalíciója esetén 11%-os választási küszöb, D'Hondt módszer 5%-os választási küszöb; D'Hondt módszer

Forrás: Kasapović, Mirjana (2000): Electoral Politics in Croatia 1990 – 2000.

Politička misao, Vol. XXXVII, (2000), No. 5, pp. 13.

3. A választási rendszer változásai

Az 1990. évi választási törvény bevezette a kétfordulós többségi választási rendszert, mely a horvát parlament mindhárom kamarájában érvényesült. Az idő rövideje miatt a horvát parlament, háromkamarás összetételében ugyanis nem történtek változtatások, s a törvényhozásnak ez a speciális jugoszláv felépítése nehezen volt összeegyeztethető az új, demokratikus többpárti parlamenti struktúrával. A parlament a 80 tagú Társadalmi–Politikai Tanácsból, a 116 tagú Önkormányzati Tanácsból és végül a 160 tagú Termelési Tanácsból tevődött össze.¹⁷ Mindegyik Tanácsba különböző választói elvek alapján kerültek be a jelöltek. Ezek közül az elsőben a tényleges klasszikus területi–képviselési elv szerint történt a választás, a másodikban a területi önkormányzati képviselők szerint, míg a harmadikban a gazdálkodó egységek alapján.

A horvát választási rendszer modelljéül az 1986-os francia abszolút többségi választási rendszer szolgált. Ez egyéni választókerületi rendszert jelentett, mely szerint mindegyik választókerületben egy képviselőt választottak meg, vagyis ún. egymandátumos választókerületet hoztak létre. A képviselőket két fordulóban választották meg. Az első fordulóban a győzelemhez abszolút többség megszerzésére, illetve a választókerület szavazatainak legalább egyharmadára volt szükség, de az első forduló a jelöltek nagy száma következtében igen kevés esetben volt sikeres. Ezért két hét elteltével második fordulóra került sor, amelyen csak azok a jelöltek vehettek részt, akik az első során a szavazatok legalább 7%-át megszerezték. Itt a győzelemhez már a relatív többség is elegendőnek bizonyult, ami annyit jelentett, hogy a választókerületben leadott szavazatok közül a legtöbbet megszerzett jelölt lett a képviselő, attól függetlenül, hogy elérte-e az abszolút többséget.¹⁸

Az 1990 decemberében megjelenő horvát alkotmány jelentős változást eredményezett az 1974. évi alaptörvény által létrehozott parlament struktúrájában, ugyanis a korábban háromkamarás parlament szerkezete kétkamarássá változott. A szábornak ez az új kétkamarás felépítése – mely egészen a 2001-es alkotmány módosításig állt fenn – már hasonló volt a nyugat-európai államokéhoz. Az első kamara az Alsóház volt, más néven a Képviselőház (Zastupnički Dom), a második pedig a Felsőház, a Zsupánságok Háza (Županski Dom). Ezek közül a törvényhozás szempontjából a Képviselőház volt fontos, hiszen ez ellenőrizte a kormányt, valamint hagyta jóvá a költségvetést, létszámát tekintve minimum 100, maximum 160 tagja lehetett. A Zsupánságok Házát, az országgyűlés második kamaráját, mint regionális képviselési szervet hozták létre, melynek tagjait közvetlenül választották meg. A 21 horvát megye mindegyikéből három képviselőt arányos rendszer alapján választottak meg, attól függetlenül, hogy milyen népességszámmal rendelkezett a megye. A Felsőház további öt tagját a köztársasági elnök nevezte ki, így a parlament eme házának tehát 68 tagja volt összesen. A Zsupánságok Háza alapvetően tanácsadó és ellenőrző funkciót töltött be, melynek feladatai közé tartozott a törvényjavaslatok megvitatása, továbbá törvényhozási esetekben véleményt is nyilváníthatott és az Alsóház törvényhozását megvétőzhatta és elnapolhatta. Ha ez bekövetkezett a Képviselőház köteles volt újragondolni a megvétőzött törvényt, amit viszont az egész ház abszolút többségével tudtak csak elfogadtatni. Az intézmény jelölte ki továbbá az Alkotmánybíróságot, valamint a Legfelsőbb Bíróság tagjait is.¹⁹

1992. április 9-én a horvát parlament új választási törvényt fogadott el,²⁰ melynek értelmében az 1992-es és az 1995-ös választásokon a többségi és az arányos választási rendszer kombinációjaként létrejövő vegyes (kétszavazatos) választási rendszert alkalmazták.²¹ Ennek alapján a szavazók az egyéni választókerületekben induló jelöltek mellett a pártok által összeállított pártlistára is leadhatták voksukat.

Az új választójogi törvény, valamint a HDZ és az ellenzék kompromisszumos megállapodása következtében 1992-ben a horvát szabott vegyes választási rendszer alapján választották

meg. ami annyit jelentett, hogy a Képviselőház 120 tagja közül 60-at arányosan, pártlistás rendszerben, míg a másik 60-at egyszerű, relatív többséggel, egyéni választókerületekben.

Az új horvát választási törvény értelmében négyféleképpen lehetett mandátumhoz jutni a Képviselőházban. Először is 60 mandátumot a politikai pártok között osztottak szét a nemzeti pártlistára leadott szavazatok alapján. Ez 1992-ben összesen 17 listát jelentett, s a 16 pártlista mellett felállt egy három regionális pártból álló koalíciós lista is. A bekerüléshez azonban 3%-os választási küszöböt határoztak meg, amelynek csupán hét pártlista tudott megfelelni, ebből adódóan a 60 mandátum ezen hét párt között került szétosztásra a D'Hondt számítási módszer^{22,23} alkalmazásával.

A mandátumszerzés második lehetőségeként 60 mandátumot a relatív többségi rendszer keretében lehetett szerezni. Eszerint a mandátum megszerzéséhez arra volt szükség, hogy a választás első fordulójában, a 60 választókerület egyikében megnyerjék a szavazatok relatív többségét. Minden választópolgár tehát két szavazattal rendelkezett a választásokon, amelyek közül az egyiket a pártlistára, míg a másikat a saját választókerületének valamely képviselőjére adhatta le.

A mandátumszerzés harmadik lehetősége a szerb kisebbség képviselői számára volt fenntartva. Az 1990-es, első választások alkalmával még nem esett szó az ország területén élő kisebbségek parlamenti képviselőinek biztosításáról, ugyanakkor az 1990 decemberében elfogadott új alkotmány egyértelműen rendelkezett a Horvátországban élő nemzeti kisebbségek és közösségek védelméről. A Horvát Köztársaság Alkotmánya kimondja, hogy „a Horvát Köztársaság, mint a horvát nép nemzeti állama és az őshonos nemzeti kisebbségek, a szerbek, csehek, szlovákok, olaszok, magyarok zsidók, németek, osztrákok, ukránok, ruszinok és mások, akiknek a horvát nemzetiségű állampolgárokkal együtt biztosított az egyenjogúság és nemzeti jogaik megvalósulása, az ENSZ és a szabad világ országainak demokratikus elveivel összhangban”.²⁴ Mivel ezek a közösségek nem tudták magukat arányosan képviseltetni a parlamentben, ezért az 1992. évi új választási törvény 10. §-a szerint azon nemzeti kisebbségek, amelyek száma az 1981. évi népszámlálás alapján a népesség több mint 8%-át tette ki, számarányuknak megfelelően képviseltethették magukat a szaborban. Mivel a szerbek a lakosság 11,5%-át alkották, így 13 mandátumra lettek jogosultak. A 13 szerb nemzeti képviselőt pártlistákról választották meg, figyelmen kívül hagyva a 3%-os választói küszöböt. Így az 1992-ben összeült parlament a választójogi törvény 22. §-a alapján a 124 férőhely mellett a 13 szerb és 1 zsidó képviselővel összesen 138 tagú volt.

Végül az utolsó, negyedik lehetőség, hogy az alkotmányos törvényi szabályozás szerint a Horvátországban élő nemzeti kisebbségeknek (amely az ott élő lakosság kevesebb, mint 8%-át tették ki) joguk volt arra, hogy maximum öt képviselőjükkel bekerüljenek a Képviselőházba. Az öt képviselő közül négyet négy választókerületben (a magyar; a cseh és szlovák; a német és az osztrák; és az olasz kisebbségi választókerületben) közvetett választással választották meg, az ötödik mandátumot pedig az Alkotmánybíróság döntése alapján a Horvát Szociálliberális Párt nemzeti listáján szereplő zsidók jelöltjének adták. Mindezek alapján az Alsóház, vagyis a Képviselőház 1992-ben 138 tagúra bővült.²⁵

Az ellenzék tiltakozása ellenére a HDZ – ismét saját érdekeinek megfelelően, alig egy hónappal a képviselőházi választások előtt, 1995. szeptember 18-án – megváltoztatta a választási szabályokat.²⁶ Meghagyta a vegyes választási rendszert, ugyanakkor változtatásokat eszközölt a szabor létszámát, a szerb kisebbség és a diaszpórában élők képviselőit, továbbá a választókerületek számát illetően. Az ellenzék nem tudott érvényt szerezni tiltakozásának, mivel az új választási törvény teljes mértékben megfelelt a horvát alkotmány előírásának – mely szerint a parlamentnek legalább 100, legfeljebb 160 tagja lehet – hiszen 127²⁷ főben maximalizálta a parlamenti képviselők számát.²⁸

A választási törvény alapján ezen a választáson is többféleképpen lehetett mandátumhoz jutni. Először is 80 mandátumot (13. §) az arányos-pártlista szerint osztottak szét azon pártok között, amelyek elérték az 5%-os választási küszöbhatárt. Az 5%-os küszöbérték két párt egyesülése esetén 8%-ra, míg a kettőnél több pártot tömörítő koalíció esetében pedig 11%-ra növekedett (13. §). A választási küszöb értékének módosítása további előnyt biztosított a domináns pozícióban lévő HDZ számára, melynek fő célja továbbra is az ellenzék megosztottságának fenntartása volt. (A gyakorlatban viszont ennek az értéknek változtatása nem igazán jelentett akadályt a különböző nézeteket valló pártok számára, hogy a választásokra saját koalíciót hozzanak létre.)

A pártlistán megszerezhető 80 mandátum mellett 32 mandátumot (12. §) – a korábbi 60 helyett – a képviselők továbbra is egyéni körzetekben, egy fordulóban, a szavazatok relatív többségével szerezhettek meg, mely megmérettetésen összesen 175 jelölt²⁹ indult.³⁰ A mandátumszerzés harmadik lehetősége az alkotmányból eredően a nemzeti vagy etnikai kisebbség számára volt fenntartva. A nemzetiségek esetében nagyon jelentős változás, hogy a szerbek képviselétét a korábbi 13-ról 3-ra (27. §) csökkentették.³¹

Végül a mandátumszerzés utolsó, de alapjában véve teljesen új lehetősége volt, hogy automatikusan 12 parlamenti helyet biztosítottak a horvát diaszpóra (14. §)³² számára, amely így felülreprezentáltságot élvezhetett az ország területén élő nemzeti kisebbséghez képest. A mandátumszerzés e megoldása az ellenzék jogos tiltakozását váltotta ki, mert így olyanok dönthettek a parlamenti helyek 10%-ának az elosztásáról, akik tulajdonképpen nem vettek részt az ország politikai életében. A változtatást ért kritikák jogosságát igazolja az a disszonancia, mely szerint az emigráns horvátoknak 12, míg a horvátországi szerbeknek három hely jutott a parlamentben. Ez a megoldás is egyértelműen a HDZ számára kedvezett, mivel a Bosznia–Hercegovina területén élő horvátok támogatásával magukénak tudhatták ezeket a helyeket.³³

A 2000-es év fordulópontot jelentett a horvát parlamenti demokrácia megteremtésében, s Franjo Tudman halálával elhárult az akadály ennek kiépítésére. A 2000. évi januári parlamenti választásokat teljesen új – az 1999. október 29-én elfogadott – választási törvény³⁴ szerint tartották meg. Az új rendelkezés alapján a korábbi választásokon érvényben lévő vegyes választási rendszer helyett az arányos rendszert vezették be. Az egyéni választókerületek számát a korábbi 29-ről tízre csökkentették, amelyek mindegyikében 14 mandátum megszerzésére volt lehetőségük az 5%-os választói küszöböt elért jelölteknek.

Az új választási törvény az országban élő kisebbségek számára, beleértve a szerbeket is, öt mandátumot biztosított a Képviselőházban (16. §), akik külön, a 12. választókerületben kerültek megválasztásra. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szerb kisebbség számára fenntartott parlamenti helyek számát az előző választásokhoz képest tovább csökkentették, s már csak egy mandátummal rendelkeztek, a többi etnikai kisebbség számára pedig négy mandátumot biztosítottak. A szerbek mellett a magyar és az olasz kisebbség rendelkezett még egy hellyel, a cseh és szlovák nemzetiség együttesen eggyel, míg az osztrák, a német, a ruszin, az ukrán és zsidó kisebbség egy csoportot alkotva szintén egy férőhelyet tudhatott magáénak (17. §).

Ami pedig a horvát diaszpórát illeti – ők alkották a 11. választókerületet –, szintén jelentős változás történt a mandátumok elosztása terén. A diaszpórát érintő heves viták és kritikák ellenére az ellenzéknek nem sikerült megszüntetnie a külföldön élő horvátok számára fenntartott mandátumokat, csupán csökkenteni tudták azt. Az 1999. évi választási törvény alapján az 10 választókerület érvényes szavazatainak számát elosztották a megválasztható 140 képviselői hellyel, majd a diaszpóra kerületének érvényes szavazatait elosztották ezzel a számmal. Az így kapott eredmény adta ki a diaszpóra mandátumainak számát (44. §).³⁵ Ez a 2000. évi választásokon 6 lett, ami az 1995-ös 12 főhöz képest felére csökkentette a diaszpóra képviselétét.³⁶

2. táblázat. A választókerületek mandátumai és a szabor nagysága (2000–2015)

Table 2. Districts and assembly size (2000–2015)

	2000	2003	2007	2011	2015
1.	14	14	14	14	14
2.	14	14	14	14	14
3.	14	14	14	14	14
4.	14	14	14	14	14
5.	14	14	14	14	14
6.	14	14	14	14	14
7.	14	14	14	14	14
8.	14	14	14	14	14
9.	14	14	14	14	14
10.	14	14	14	14	14
11.	6	4	5	3	3
12.	5	8	8	8	8
	151	152	153	151	151

Forrás: Wall, Matthew Electoral system change in Europe since 1945: Croatia.

http://www.electoralsystemchanges.eu/Files/media/MEDIA_125/FILE/Croatia_summary.pdf

Az országot tehát 1999-ben 10 választókerületre osztották, s ezt egészítették ki két külön választókerülettel, az egyiket a diaszpóra, a másikat a kisebbség számára. Ez a rendszer azóta is változatlan. A választójogi törvény 39. §-a alapján az első tíz választókörzet kialakításakor a fő szempont az volt, hogy a választópolgárok száma ne haladja meg az átlagos szám $\pm 5\%$ -át. A kisebbségek választókerületét kivéve – ahol egyéni jelöltekre szavaztak – mindenütt zárt pártlistákra történt a voksolás (76. §).

A választójogi törvény 2003. évi módosítása csupán a kisebbségi mandátumok számát illetően hozott változást, melyet ötről nyolcra növeltek (15–16. §). Ha végigtekintjük az 1992 óta végrehajtott módosításokat, látható, hogy a legnagyobb és legtöbb átalakítás a szerb kisebbség mandátumainak számában történt, melyet tekintettel a szerbek arányának a háború következtében való negatív irányú változásaira, először tizenháromról háromra, majd 1999-ben egyre csökkentettek le. 2003-ban ezt ismét háromra emelték, s a szerb kisebbség alanyi jogon mind a mai napig három parlamenti férőhellyel bír. A többi, kisebb létszámú, de a népességen belül legalább 1,5%-os számarányt elérő nemzetiség – közöttük a magyarok – pedig 2003 óta összesen öt képviselőt választhat. Az öt férőhely megoszlásáról is pontosan rendelkezett a választójogi törvény (16. §), így változatlanul a magyar és az olasz kisebbség alanyi jogon egy-egy mandátumot kapott, a cseh és szlovák nemzeti kisebbséget egy hely illeti meg a horvát törvényhozásban. Az osztrák, bolgár, német, lengyel, roma, román, ruszin, orosz, török, ukrán, oláh és zsidó kisebbségek közösen választanak egy képviselőt, továbbá az albán, bosnyák, montenegrói, macedón és a szlovén kisebbség is közösen osztozik egy képviselői helyen.³⁷ A kisebbségi képviselők megválasztásánál egyfordulós, többségi választási rendszer van érvényben, mely szerint az a jelölt szerzi meg a mandátumot, aki a legtöbb szavazatot kapta; s ha szavazategyenlőség állna fel, akkor meg kell ismételni a választást.³⁸

2010-ben a választójogi törvény kiegészítése is a kisebbségekkel volt kapcsolatos. Kimondásra került, hogy minden kisebbség, amelynek száma meghaladja a horvát lakosság 1,5%-át jogosulttá válik három mandátum megszerzésére. A törvény külön foglalkozott az ezen kritériumot egyedül teljesítő szerb kisebbséggel, a számukra biztosított három képviselő a választókerületekben pártlistán való megmérettetéssel került be a parlamentbe (5. §). Azon etnikai kisebbségek, amelyek kevesebben vannak, mint a népesség 1,5%, együttesen rendelkeztek öt mandátummal, és külön országos választási körzetben került sor megválasztásukra (6. §).³⁹

A 2011. évi választások előtt a választási törvény módosítása ismét a kisebbségekkel volt kapcsolatos. Megszüntették a szerbek külön jogállását és a nyolc nemzeti kisebbség egyformán, és együttesen a kisebbségek számára létrehozott 12. választókerületben került megválasztásra (16. §). A legtöbb szavazatot megszerzett jelölt kapta a mandátumot. Szavazategyenlőség esetén második fordulón döntöttek a mandátumok sorsáról (46. §).⁴⁰

A választójogi törvény legutolsó kiegészítésére 2015 februárjában került sor, melynek kapcsán bevezetésre került a preferenciális szavazási rendszer, és meghatározták a külföldi és a pártok által kijelölt megfigyelők tevékenységének kereteit. A többi változtatást, így a gender kvóta bevezetését, az elítéltek megmérettetésének tilalmát és a pártok regisztrálásához szükséges 1500 aláírás megszerzésének szükségességét azonban a választások előestéjén, 2015. szeptember 24-én az Alkotmánybizottság alkotmányellenesnek nyilvánította és megsemmisítette.⁴¹ Szeptember 25-én a parlament újabb kiegészítése lehetővé tette a nem állandó lakosok néhány csoportjában a passzív választójog kiterjesztését.

JEGYZETEK

1. A demokratikus átalakulásról részletesen lásd Lőrinczné Bencze Edit (2015) Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Budapest, Aposztróf Kiadó, 412 pp. 40–96.
2. A Jugoszlávia felbomlása előtti időszak jellemzőiről lásd Gulyás László (2005) Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest. Hazai Tér- és Társadalmi Fejlesztő Rt.
3. Fritz Tamás 2015. december 14-én „A 25 éve szabadon” c. konferencián elhangzott előadása alapján
4. Vizi László Tamás (2014) A trianoni trauma kezelésének 21. századi magyar modellje: a határon átvélő nemzeti önépítés programja. In: Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Szerk.: Hervainé dr. Szabó Gyöngyvér–Folmeg Márta. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2014. pp. 181–201.
5. Gulyás László (2008) Horvátország történeti struktúráváltozásai kezdetektől napjainkig. Medi-terrán Világ 4/7. pp. 163–197. Továbbá Gulyás László (2013): Dél-Pannónia regionális története, s helye a horvát és a szlovén történeti struktúra változásokban. In: Hajdú Zoltán–Nagy Imre szerk. (2013): Dél-Pannónia. A Kárpát-medence régiói 13. MTA RKK. Dialóg-Campus. Pécs pp. 124–153.
6. Čular, Goran–Zakošek, Nenad (2004): Croatia. In: Berglund, Sten. et al. (eds.) The Handbook of Political Change in Europe. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 451–492.
7. A Horvát Demokratikus Közösség 1989 júniusában Franjo Tuđman vezetésével jött létre – bár programja már 1989. február 27-én megjelent, de az alapító ülésre csak júniusban került sor – mely gyűjtőpárt lévén magába tömörítette a baloldali nemzeti liberálisokat, a jobboldaliakat és a Tuđman vezette „technokratákat”.
8. Zakošek, Nenad (1997): Political Parties and the Party System in Croatia. In: Ivan Šiber (ed.) The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Analyses, Documents and Data. Sigma, Berlin, 34–49.; Šiber, Ivan (1997): The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Sigma, Berlin.
9. Kasapović, Mirjana (2000): Electoral Politics in Croatia 1990 – 2000. Politička misao, Vol. XXXVII, (2000), No. 5, pp. 3–20.
10. Državno Izorno Povjerenstvo Republike Hrvatske (1990): Rezultati Izborna zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora
11. Ördögh Tibor (2012) Szerbia és Horvátország politikai rendszerének összehasonlítása. Grotius E-könyvtár, 2012. 56. sz.
12. Ördögh Tibor (2013): Politikai törésvonalak és pártrendszerek Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában. In: Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián (szerk.): Történelem és politika régen és ma. Modern Minerva Alapítvány. Modern Minerva Könyvek 6. Budapest: Heraldika Kiadó. pp. 204–229.

13. A megjelenés időpontja miatt karácsonyi alkotmánynak nevezik.
14. Ustav Republike Hrvatske (1990): Narodne Novine 56/90 No. član 73
15. Az egyetlen kivétel Bosznia-Hercegovina, ahol 1995-ig, vagyis a háború végéig nem létezett független választási rendszer.
16. Kasapović, Mirjana (2000): Electoral Politics in Croatia 1990–2000. Politička misao, Vol. XXXVII, (2000), No. 5, pp. 3–20.
17. Državno Izborni Povjerenstvo Republike Hrvatske (1990) http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_1_Sabor_Rezultati_Drustveno_politicko_vijece.pdf;
<http://www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/173A719E86F172E2C12574480031B71E?open&1>;
http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_5_Sabor_Rezultati_Vijece_udruzenog_rada.pdf;
http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_6_Sabor_Rezultati_Vijece_udruzenog_rada_dopunski_izvjestaj.pdf
18. Kasapović, Mirjana (1997): Parliamentary Elections in Croatia: Electoral Models and their Effects. In: Ivan Šiber (ed.) The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Sigma, Berlin. 50–79.
19. Zakošek, Nenad (1994): The Croatian Parliament During the Period of Democratic Transition: Constitutional and Policy Aspects. In: Ágh, Ágh (szerk.) The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps. Hungarian Centre of Democracy Studies, Budapest.
20. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 022/1992; <http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1992/0489.htm>
21. Az egyéni választókerületi és a listás, arányos választások kombinációján alapuló vegyes választási rendszer vonzó alternatívát jelentett az új demokratikus vagy demokratizálódó államok – köztük Horvátország – számára.
22. A D'Hondte módszert – a legnagyobb átlag módszereként említett választási eljárást – Victor d'Hondte, flamand alkotmányjogász professzor és tanár, dolgozta ki az 1870-es években. Ez a módszer a pártlistás választási rendszerben a politikai pártokra leadott szavazatok alapján a parlamenti helyek számának meghatározására szolgál. A parlamenti mandátumokat a kapott szavazatok arányában osztják szét, mégpedig úgy, hogy a pártokra eladott szavazatokat először egy-egy, majd kettővel, hárommal stb. elosztják mindaddig, amíg a rendelkezésre álló helyeket be nem töltik.
23. Dezső Márta (2003): A választási rendszer. In: Kukorelli István (szerk.) Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest. p. 179.
24. Ustav Republike Hrvatske (1990): Narodne Novine No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 113/01.
25. Jovic, Dejan (1996): Party System Developments from a Parliamentary Perspective in Croatia. In: Ágh Attila–Ilonszki Gabriella (ed) Parliaments and Organized Interests: The Second Steps. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest, 395–413.
26. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 068/1995; <http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1995/1193.htm>
27. A választási törvény először 124 főben határozta meg a parlament tagjainak létszámát, majd ezt követően a nemzeti kisebbség megfelelő képviseletének biztosítása érdekében még hárommal bővítette a parlament tagjainak számát, így lett végül a tagok létszáma 127.
28. J. Cohen, Lenard (1997): Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition. In: Dawisha, Karen–Parrott, Bruce (ed.) Politics, power, and the struggle for democracy in South–East Europe. Cambridge.
29. Az egyéni választókerületben induló jelöltek kétféleképpen kerülhetnek fel a listákra: egyrészt ha egy politikai párt vagy koalíció jelöltjeként indult, másrészt pedig ha független jelöltként (ha a 400 aláírást tartalmazó petíciót benyújtotta indulása előtt).
30. Kardos József–Simándi Irén (2002): Európai politika rendszerek. Osiris Kiadó, Budapest.
31. Izborni model 1992. <http://www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/D5D49970540882A2C12574480031D759?open&1>
32. A probléma gyökere, hogy nem csak a horvát állampolgársággal rendelkező nyugati emigránsok dönthettek e mandátumok sorsáról, hanem a szomszédos Bosznia-Hercegovina horvát állampolgárságú lakosai is.

33. Szilágyi Imre (2000): A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között. In: Bárdi Nándor (szerk.) *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. pp. 83–93.
34. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 116/1999; <http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1999/1854.htm>
35. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor 116/1999; <http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1999/1854.htm>
36. Berglund, Sten–Ekman, Joakim–H. Aarebrot, Frank (2004): *The Handbook of political change in Eastern Europe*. Elgar, Cheltenham;
37. Izborni model 1990, 1992, 1995, 1999
38. Proglašavam Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor, koji je donio Hrvatski sabor na sjednici 2. travnja 2003. <http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2003/0679.htm>
39. Amendments to the Croatian Parliamentary Elections Act Zagreb, 17 December 2010. <http://www.sabor.hr/act-on-election-of-representatives-to-the-croatian>
40. Act on the Election of Representatives to the Croatian Parliament. Zagreb, 11 October 2011. Narodne Novine 120/2011. <http://www.sabor.hr/act-on-election-of-representatives-to-the-croatian>
41. Act on Amendments to the Act on the Election of Representatives to the Croatian Parliament. Zagreb, 17 February 2015. Narodne Novine 19/15.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Törvények

- Act on Amendments to the Act on the Election of Representatives to the Croatian Parliament. Zagreb, 17 February 2015. Narodne Novine 19/15.
- Act on the Election of Representatives to the Croatian Parliament. Zagreb, 11 October 2011. Narodne Novine 120/2011. <http://www.sabor.hr/act-on-election-of-representatives-to-the-croatian>
- Amendments to the Croatian Parliamentary Elections Act Zagreb, 17 December 2010. <http://www.sabor.hr/act-on-election-of-representatives-to-the-croatian>
- Berglund, Sten–Ekman, Joakim–H. Aarebrot, Frank (2004): *The Handbook of political change in Eastern Europe*. Elgar, Cheltenham

Feldolgozások

- Čular, Goran–Zakošek, Nenad (2004): Croatia. In: Berglund, Sten. et al. (eds.) *The Handbook of Political Change in Europe*. Edward Elgar, Cheltenham: 451–492.
- Dezső Márta (2003): A választási rendszer. In: Kukorelli István (szerk.) *Alkotmánytan I*. Osiris Kiadó, Budapest. 179.
- Državno Izorno Povjerenstvo Republike Hrvatske (1990): Rezultati Izboru zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora; http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_1_Sabor_Rezultati_Drustveno_politicko_vijece.pdf; <http://www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/173A719E86F172E2C12574480031B71E?open&1>; http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_5_Sabor_Rezultati_Vijece_udruzenog_rada.pdf; http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1990/1990_1_6_Sabor_Rezultati_Vijece_udruzenog_rada_dopunski_izvjestaj.pdf
- J. Cohen, Lenard (1997): Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition. In: Dawisha. Jovic, Dejan (1996): *Party System Developments from a Parliamentary Perspective in Croatia*. In: Ágh Attila–Ilonszki Gabriella (ed) *Parliaments and Organized Interests: The Second Steps*. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest, pp. 395–413.
- Gulyás László (2005) *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2008) *Horvátország történeti struktúráváltozásai kezdetektől napjainkig*. Mediterrán Világ 4/7. pp. 163–197.

- Gulyás László (2013): Dél-Pannónia regionális története, s helye a horvát és a szlovén történeti struktúra változásokban. In: Hajdú Zoltán–Nagy Imre szerk. (2013): Dél-Pannónia. A Kárpát-medence régiói 13. MTA RKK. Dialóg-Campus. Pécs pp. 124–153.
- Karen–Parrott, Bruce (ed.) Politics, power, and the struggle for democracy in South–East Europe. Cambridge.
- Kardos József–Simándi Irén (2002): Európai politika rendszerek. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 293–302.
- Kasapović, Mirjana (2000): Electoral Politics in Croatia 1990–2000. Politička misao, Vol. XXXVII, (2000), No. 5, pp. 3–20.
- Kasapović, Mirjana (1997): Parliamentary Elections in Croatia: Electoral Models and their Effects. In: Ivan Šiber (ed.) The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Sigma, Berlin. pp. 50–79.
- Lőrinczné Bencze Edit (2015) Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Budapest, Aposztróf Kiadó.
- Ördögh Tibor (2012) Szerbia és Horvátország politikai rendszerének összehasonlítása. Grotius E-könyvtár, 2012. 56. sz.
- Ördögh Tibor (2013): Politikai törésvonalak és pártrendszerek Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában. In: Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián (szerk.): Történelem és politika régen és ma. Modern Minerva Alapítvány. Modern Minerva Könyvek 6. Budapest: Heraldika Kiadó. pp. 204–229.
- Szilágyi Imre (2000): A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között. In: Bárdi Nándor (szerk.) Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 83–93.
- Ustav Republike Hrvatske (1990): Narodne Novine No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 113/01.
- Vizi László Tamás (2014) A trianoni trauma kezelésének 21. századi magyar modellje: a határon átvélő nemzeti önépítés programja. In: Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Szerk.: Hervainé dr. Szabó Gyöngyvér–Folmeg Márta. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2014. 181–201.
- Wall, Matthew Electoral system change in Europe since 1945: Croatia. http://www.electoralsystemchanges.eu/Files/media/MEDIA_125/FILE/Croatia_summary.pdf
- Zakošek, Nenad (1994): The Croatian Parliament During the Period of Democratic Transition: Constitutional and Policy Aspects. In: Ágh Attila (szerk.) The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps. Hungarian Centre of Democracy Studies, Budapest.

Internetes források

- Proglasavam Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor, koji je donio Hrvatski sabor na sjednici 2. travnja 2003.
<http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2003/0679.htm>
- Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 022/1992;
<http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1992/0489.htm>
- Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 116/1999;
<http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1999/1854.htm>
- Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. Narodne Novine 068/1995;
<http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1995/1193.htm>

A MAGYARORSZÁGI RÉGIÓK HUMÁN ERŐFORRÁS POTENCIÁLJÁNAK VIZSGÁLATA AZ EURÓPA 2020 STRATÉGIA TÜKRÉBEN

THE ANALYSIS OF HUMAN RESOURCE POTENTIALS OF THE REGIONS OF HUNGARY IN THE MIRROR OF EUROPE 2020 STRATEGY

ABSTRACT

The aim of the paper is to highlight the major tendencies of human resource and employment in the regions of Hungary. The EUROPE 2020 aims to increase the employment rate to 75% and to increase the share of people with diploma, as well as to decrease the share of young population out of schools but unfortunately the tendencies in everyday life are totally different. In our study we examined the major statistics in relation with human resource, employment, unemployment and we had to conclude that the regions are not closing the gap but some regions are going into more recession despite of the EU funds used. It is not only the challenge of Hungary but it is a general phenomenon in the Central-Eastern-European region. But it is really important issue because if the human resource is not sufficient to build on, no long-term development strategies can be elaborated successfully in the country. The EU aimed at knowledge-based economic development in the Lisbon Strategy, but if we do not have sufficient labour force, we cannot get out of the recession.

1. Bevezetés

A tanulmányunk célja, hogy rávilágítson azokra a főbb, napjainkban is meghatározó humán erőforrást érintő tendenciákra, melyek alapjaiban befolyásolják Magyarország régióinak foglalkoztatási helyzetét, különös figyelmet fordítva a Lisszaboni Szerződés és az EURÓPA 2020 által meghatározott célokra. Előbbi azt tűzte ki célul, hogy 2010-re a leginkább tudásalapú integrációja lesz a világgpiacnak, utóbbi szerint pedig minden régiónak 75%-os foglalkoztatást kell elérnie 2020-ra az aktív lakosság körében, továbbá növelni kell a diplomával rendelkezők arányát és csökkenteni az iskolából kimaradó fiatalok arányát. Kutatásunkban a humán erőforrás főbb jellemzőire, foglalkoztatásra, munkanélküliségre vonatkozó regionális adatokat vizsgáltuk 2004, 2010 és 2014 évekre. A hazai gazdasági tényezők változása mellett napjainkban érzékelhető, hogy a magyar régiókban regionális szinten lassú változások tapasztalhatóak és egyes régiókban egyre mélyebb és elhúzódó recesszió figyelhető meg.

Ezen negatív tényezők a gazdasági fejlődés alapjául szolgáló humán erőforrás vonatkozásában hosszú távú és súlyos problémák megjelenését vetítik elő. Meggyőződésünk, hogy a megfelelő számú, illetve képzettségű humán erőforrás nélkül a regionális fejlesztési stratégiák a meghatározó alapjaikat veszítik el, vagyis érezhető, hogy hiába a számos gazdasági, társadalmi, környezeti célú beruházás, hosszú távon várhatóan a sikerek elmaradnak. Tanulmányunk legfőbb célja, hogy elemezzük azon összefüggéseket, melyek rávilágíthat-

* Dr. habil. Nagy Henrietta PhD, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.

** Dr. Káposzta József CSc, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.

nak a megoldásra váró problémákra, illetve stratégiai beavatkozásokat fogalmaznak meg a humán erőforrás fejlesztése érdekében, hiszen véleményünk szerint a humán erőforrás állapotának fejlesztése jelenti talán a legfontosabb tényezőt a hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiákban.

2. A Lisszaboni Stratégia

Az eredeti Lisszaboni Stratégia 2000-ben indult a globalizáció és az idősödő társadalom jelentette kihívásokra adandó válaszként. Az Európai Tanács a következőképpen határozta meg a stratégia célkitűzését: az Európai Uniót a „világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudás alapú gazdaságává kell tenni 2010-re, mely fenntartható gazdasági növekedésre képes, több és jobb munkahelyet, szorosabb társadalmi összetartást, valamint a környezet tisztéletben tartását biztosítja”.

E célkitűzés háttérében az a felismerés állt, hogy az egyre élesebb globális versenyben, a technológiai változások és társadalom idősödése közepette az EU-nak növelnie szükséges termelékenysége mellett versenyképességét ahhoz, hogy fenntarthassa életszínvonalát és egyedülálló szociális modelljét. Azonban szembesültünk azzal, hogy a reformmenetrendet nem lehet kizárólag uniós szinten végrehajtani (mint ahogy 1992-ben az egységes piac programját), mivel számos szakpolitikai terület tagállami hatáskörben van, így az eredmények elérése érdekében szoros együttműködésre van szükség az EU központi irányítása és a tagállamok között. Ezzel első ízben ismertük el azt, hogy a tagállamok gazdaságai szervesen összekapcsolódnak és az egyik tagállam fellépése (vagy fellépésének elmaradása) jelentős következményekkel járhat az EU egészére nézve.

Az eredeti stratégia azonban idővel számos célkitűzést is magában foglaló, túlságosan összetett struktúrává fejlődött, melyben nem volt egyértelmű, hogy kinek milyen felelőssége és feladatai vannak, különösen az uniós és a nemzeti szint közötti munkamegosztást illetően. Ennek következményeként a lisszaboni stratégiát a félidős értékelését követően 2005-ben újraindították. A prioritások egyértelműbb meghatározása érdekében az újraindított stratégia elsősorban a növekedésre és a foglalkoztatásra fókuszált (SEC, 2010).¹ Az újraindított stratégia a tagállamok és az EU intézményei közötti partnerségi megközelítésen alapuló új irányítási struktúrát vezetett be. Összességében a lisszaboni stratégia tíz évének értékelésekor az számít, hogy a stratégia milyen hatással volt a növekedésre és a munkahelyekre. E hatás értékelése azonban korántsem kézenfekvő, mivel a növekedés és a foglalkoztatás alakulásában mind a gazdasági ciklusok, mind a külső események, mind a közpolitikák meghatározó szerepet játszanak.

Mindezeket figyelembe véve a lisszaboni stratégiának pozitív hatása volt az EU-ra annak ellenére, hogy legfontosabb célkitűzéseit (pl. 70%-os foglalkoztatási arányt és a GDP 3%-ának K + F-re fordítását) nem sikerült elérni. Az EU foglalkoztatási rátája 2008-ban már 66% volt (a 2000. évi 62%-hoz képest), de a világgazdasági válság ismét visszaesést okozott, ezzel is nehezítve a stratégia egyébként sem könnyű céljainak megvalósulását. Addig, amíg a foglalkoztatásban volt pozitív változás, addig a termelékenység tekintetében nem sikerült a növekedést elindítani, hiszen a K + F-kiadások GDP arányában kifejezett mértéke alig javult (a 2000. évi 1,82%-ról 2008-ban 1,9%-ra). Ugyanakkor a gazdasági tendenciák tekintetében túlzott leegyszerűsítés lenne arra a következtetésre jutni, hogy a stratégia megbukott, mivel nem érte el ezeket a célkitűzéseket, hiszen a stratégia úttörő munkát végzett azzal, hogy az EU legfontosabb hosszú távú kihívásainak kezelése érdekében ösztönözte a nemzetek együttes fellépését (COM, 210).²

3. Európa 2020

A Lisszaboni Stratégia keretében megvalósított fenntartható fejlődést szolgáló intézkedések mintegy folytatásaként, valamint a 2010-re nem teljesített célok elérése érdekében az EU újabb stratégiát (az EURÓPA 2020-at) dolgozott ki, melynek fő célja a Lisszaboni Stratégia eredményeinek folytatása, a tagállamok közötti fenntartható gazdasági és társadalmi kohézió erősítése lett. Ezzel az Európai Bizottságnak kettős célja volt:

- egyrészt a Lisszaboni Stratégiában elkezdett tevékenységet folytatatása
- másrészt pedig a globális pénzügyi válság időszakában kialakult gazdasági helyzet-hez alkalmazkodó célok megfogalmazása.

A fő célokon kívül fontos volt megfogalmazni a tagállamok közötti konvergencia megvalósításának irányait, jövőbeli stratégiáit. Az Európa 2020 lett az első olyan globális stratégia, amely az EU hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlődését fenntartható szempontok mentén igyekezett megfogalmazni. Érvénybe lépésétől (2011. január 1.) az Európai Unióban minden fejlesztés ezen irányelveknek van alárendelve, így minden beavatkozásnak meg kell felelni e stratégia alapelveinek. Természetesen mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a tagállamok a fejlődés különböző szakaszában vannak és jelentős eltérések tapasztalhatók a kitűzött indikátorok teljesítése terén. Ennek megfelelően egyértelmű, hogy a kitűzött célok elérése a különböző országokban csak különböző eszközökkel történhet, tehát a területi sokszínűség ismerete és a területi szempontok képviselete nagyon fontossá vált a stratégia végrehajtásában.

Az EURÓPA 2020 három, egymást kölcsönösen megerősítő prioritást tart szem előtt:

- Intelligens növekedés: tudáson és innováción alapuló gazdaság kialakítása.
- Fenntartható növekedés: erőforrás-hatékonyabb, környezetbarátabb és versenyképesebb gazdaság.
- Inkluzív növekedés: magas foglalkoztatás, valamint szociális és területi kohézió jellemezte gazdaság kialakításának ösztönzése.

Mindezeket figyelembe véve az alábbi célokat/feladatokat tűzte ki a stratégia:

- Biztosítani kell, hogy a 20–64 évesek körében a foglalkoztatottság aránya elérje a 75%-ot.
- Az Európai Unió GDP-jének 3%-át a kutatásba és a fejlesztésbe kell fektetni.
- Az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását 20%-kal csökkenteni kell az 1990-es szinthez képest. A megújuló energiaforrások arányát 20%-ra kell növelni. Az energiahatékonyságot 20%-kal kell javítani.
- A korai iskolaelhagyók arányát 10% alá kell csökkenteni. El kell érni, hogy a 30 és 34 év közötti uniós lakosok legalább 40%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezzen.
- Legalább 20 millióval csökkenteni kell azok számát, akik mélyszegénységben, társadalmi kirekesztettségben élnek, vagy akik számára a szegénység és a kirekesztődés reális veszélyt jelent. (Eurostat, 2013).³

Figyelembe véve az EU-ban jelenleg is meglévő területi különbségeket, e célkitűzések vonatkozásában természetesen nem kizárólag a számszerűsíthető eredmények bizonyítása a cél, hanem az, hogy a célok elérése felé közelítsük a régiókat, a tagállamokat és a fejlődés harmonikusan valósulhasson meg Európában. Természetesen a célok nem függetlenek egymástól. Szoros kohéziójukat mutatja például a végzettségi szint, hiszen az iskolázottság növelése jobb alkalmazási lehetőségeket kínál, így jelentős kapcsolatban van a foglalkozta-

tási arány növelésével, amely révén pedig csökkenhet a szegénység kockázatának kitett lakosság aránya. Ugyan ez figyelhető meg a kutatás-fejlesztés és az innováció kapcsán is, hiszen a gazdaság minden ágazatának növekvő mértéke, valamint a megnövekedett erőforrás-hatékonyság javítja a versenyképességet, elősegíti a munkahelyteremtést, különösen a tudás-intenzív ágazatokban. Vagy a tisztább, alacsony szén-dioxid-kibocsátású technológiákba való beruházás tehermentesíti a környezetet, hozzájárul az éghajlatváltozás elleni küzdelemhez, miközben új üzleti és foglalkoztatási lehetőségeket kínál. Mindezek alapján jól látható, hogy a régiók humán erőforrás helyzetének ismerete, elemzése nem kizárólag a megfelelő foglalkoztatási stratégiák megalkotásához elengedhetetlen, hanem egyértelműen szükséges az EURÓPA 2020-al szoros összefüggésben működő kohéziós/területi politika megvalósításához is.

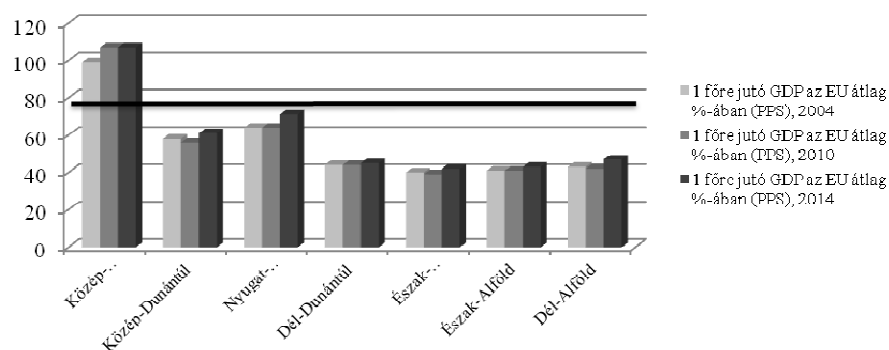
4. Anyag és módszer

Az előzőekben megfogalmazott összefüggések szoros kohézióját tekintve kutatásunkban elsősorban a magyarországi régiók között fennálló területi különbségeket vizsgáltuk, különös tekintettel a humán erőforrás változásaira, helyzetére és jövőbeli trendjeire. A vizsgálatunk a 2004-es csatlakozásunk óta eltelt időszakra, a lisszaboni stratégia lejáratí időpontjára 2010 és a jelenleg rendelkezésre álló legfrissebb regionális adatokra (2014-es év) koncentrál. Vizsgálatunkkal arra kerestük a választ, hogy a rendelkezésre álló uniós források, érvényben lévő uniós elvárások, stratégiák hogyan befolyásolták a hazai régiók humán erőforrás helyzetét. Az adatok az Eurostat érintett évek adatbázisából származnak.

5. A vizsgálat főbb eredményei

A kutatási eredmények bemutatása előtt meg kell fogalmaznunk, hogy a magyarországi régiók esetében nemcsak a humán erőforrásban láthatóak jelentős különbségeket, hanem az infrastrukturális, gazdasági, pénzügyi különbségek is szembetűnőek. Ennek megfelelően az EU regionális összefüggéseit vizsgálva a hazai régióink között a globálisan legfejlettebb régió mindig is a Budapestet is magába foglaló közép-magyarországi régió volt, míg a legkevésbé fejlett régióink az EU legszegényebb 20 régiója között foglalnak jelenleg is helyet.

1. ábra. 1 főre jutó regionális GDP az EU átlag %-ában (PPS), 2004–2014
Figure 1. Regional GDP per capita in % of the EU average (PPS), 2004–2014



Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

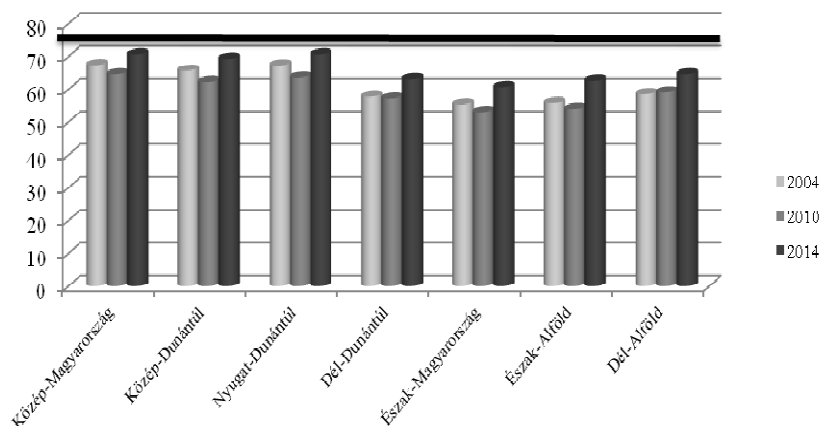
Ennek értelmében meggyőződésünk, hogy a legfontosabb stratégiai cél az országon belül fennálló és az elmúlt évek során tovább mélyülő egyenlőtlenségek mérséklése kell, hogy legyen, természetesen az EU kohéziós politikájával összhangban. A stratégia vizsgálva, a GDP változásaiban növekedési tendencia figyelhető meg, de a kohéziós politika támogatási kritériumát (75%) csupán csak Közép-Magyarország eredménye haladja meg. Az 1. ábrán enyhe növekedési tendencia figyelhető meg a régiók mindegyikében (Közép-Magyarországon a legjelentősebb), bár ez nem feltétlenül adhat okot az örömrre, hiszen a többi régióknak jelentős elmaradást mutat az EU átlaghoz mérten. Jelenleg a 7 statisztikai régióból 6 konvergencia régió, azaz az 1 főre jutó GDP-jük kevesebb, mint az EU átlag 75%-a és ezzel e területek a kohéziós politika elsődleges célterületei. A konvergencia régiók közül Nyugat-Dunántúl érte el a legnagyobb emelkedést az 1 főre jutó GDP vonatkozásában, 2014-re az EU átlag 71%-át elérve.

Két dunántúli régió esetében látszik a közép-magyarországi régióhoz történő fokozatos felzárkózás, míg a többi régió többszörösen hátrányos helyzettel küzd, melynek súlyos következményei vannak a munkaerőpiacra, a foglalkoztatásra. A két leghátrányosabb helyzetű régió (Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl) esetében más-más okok indokolják a kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetet. Míg Észak-Magyarországon a társadalom összetétele (a cigány lakosság magas aránya), az aktív korú lakosság alacsony munkaerőpiaci aktivitása, valamint a korábbi ipari központok megszűnése együttesen eredményezték a jelenlegi helyzetet, addig Dél-Dunántúl a legkevésbé vonzó régió a külföldi működő tőke számára. A régió aprófalvas településszerkezete, előregedő társadalmi összetétele, fejletlen közlekedési infrastruktúrája sem kedvez a tőke letelepedésének, bár az M6-os autópálya átadása lassú javulást eredményezett az elmúlt években.

A 2. ábrán látható, hogy egyik régióknak sem tudta teljesíteni 2014-ig az elvárt foglalkoztatási célt, azaz, hogy a 20–64 éves lakosság körében 75%-os foglalkoztatási szint valósuljon meg, bár a 70%-ot már a Lisszaboni Stratégia szerint is el kellett volna érni 2010-re. Az adatokból megállapítható, hogy a foglalkoztatás minden régióban növekedést mutat 2014-re. A 2010-es adatok egyértelműen a globális pénzügyi válság negatív hatásait tükrözik. A rangsorban Észak-Magyarország helyzete a legnehezebb, mivel a régiók között az utolsó helyen áll, 60% körüli foglalkoztatási aránnyal. Ahhoz, hogy megfelelő választ lehessen adni az alacsony foglalkoztatás megkerülhetetlen kérdésére, a lakosságra, a munkaerőpiacra és a képzettségre vonatkozó adatokat részletesebben kell vizsgálnunk.

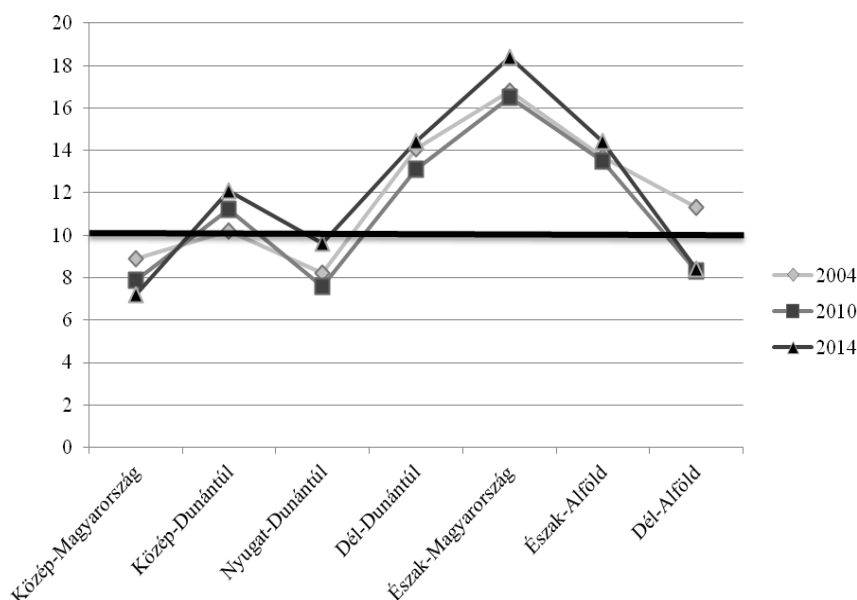
A vizsgálataink alapján fontos volt, hogy a kutatási fókusz különösképpen a 18–24 éves korosztályra fordítsuk, hiszen e társadalmi réteg jelentheti azt az alapot, melyre a hosszú távú gazdaság-, illetve társadalomfejlesztési stratégiát lehet építeni. Nyilvánvaló, hogy az EU stratégiája is ezért foglalkozik kiemelten az iskolát elhagyók kérdésével. Magyarországon az iskolát elhagyó fiatalok arányának változását nemcsak az EURÓPA 2020 teljesítése miatt fontos elemezni, hanem az elemzés világos képet adhat a jelenlegi fiatal felnőtt generáció helyzetéről, jövőbeli társadalmi beilleszkedéséről és ezek elemzésével körvonalazhatókká válhatnak a humán stratégiák alapjai. Elemzésünkben (3. ábra) látható, hogy a vizsgált periódusban szinte minden hazai régióban nőtt az iskolát elhagyó fiatalok aránya, amely egyértelműen kedvezőtlen tendencia.

2. ábra. Foglalkoztatottak aránya a 20–64 éves lakosság körében, 2004–2014 (%)
Figure 2. Employment rate among population between 20–64 years, 2004–2014 (%)



Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

3. ábra. A korai iskolaelhagyók aránya a 18–24 év közötti fiatalok között, 2004–2014 (%)
Figure 3. Early school leavers among youth aged 18–24, 2004–2014 (%)



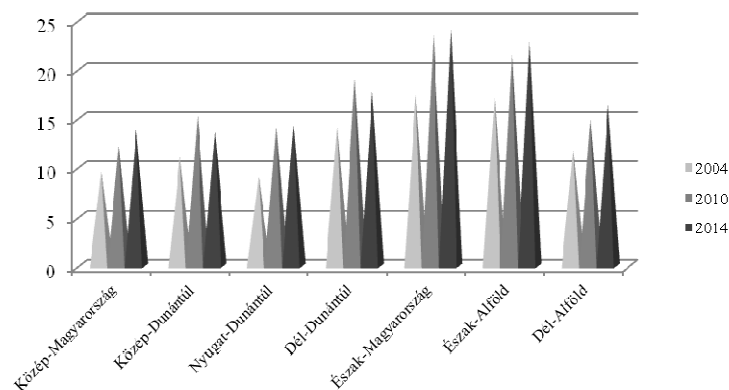
Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

A legkomolyabb a probléma Észak-Magyarországon mutatkozik, ahol a 18–24 év közötti fiatalok közül 18,4%-a nem fejezi be még az általános iskolát sem, így a régió gazdasági lehetőségeinek jövőképét is alapjaiban meghatározza. Megfogalmazható, hogy képzetlen munkavállalókra tudásalapú gazdaságot nem lehet építeni, így a K + F-stratégia megvalósításának forrásai biztosan elkerülik ezt a régiót. Az elmúlt évtized adatai egyértelműen bizonyítják, hogy Észak-Magyarország folyamatosan távolodik a kitűzött céltól, ami azt jelenti, hogy egyre több fiatal felnőtt kerül egyre távolabb a munkaerő-piac által kínált lehetőségektől.

Az iskolát elhagyó fiatalok 2020-ra teljesítendő célja a magyarországi régiók esetében illeszkedik az uniós célhoz, azaz 10%. Figyelembe véve a vizsgált hazai adatok tendenciáit jól látható, hogy a gazdaságpolitikát, a foglalkoztatási politikát, az oktatáspolitikát és a szociálpolitikát egyaránt érintő komplex beavatkozási csomag kialakítása és megvalósítása tovább már nem halogatható.

4. ábra. 18–24 év közötti fiatalok, akik nem vesznek részt képzésben és nem is alkalmazottak (%), 2004–2014

Figure 4. Rate of youth aged 18–24 neither participating in education nor being employed (%), 2004–2014

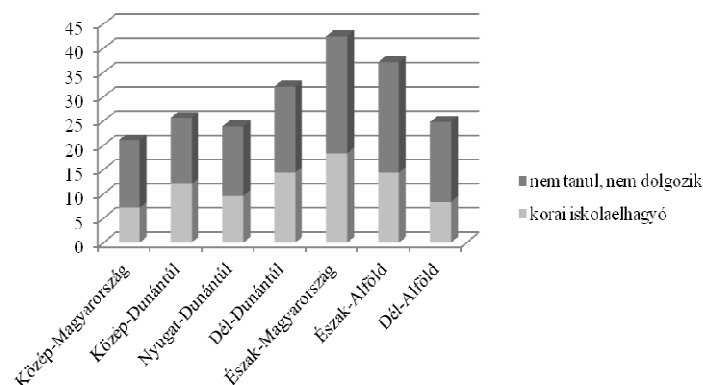


Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

Ha megvizsgáljuk, hogy ugyanebből a korosztályból mennyien vannak azok, akik nem is tanulnak és nincsenek is alkalmazásban, akkor a kép jóval súlyosabb (4. ábra), hiszen az észak-magyarországi és a két alföldi régióban a vizsgált időszakban növekszik azok száma, akik kikerülnek a képzés és a munkaerőpiac látóköréből. A két adat összekapcsolásából látható, hogy pl. az észak-magyarországi régióban a pályakezdőnek, a legaktívabbnak tekinthető korosztály több mint 40%-a semmilyen módon nem aktív szereplője a gazdaságnak.

5. ábra. A korai iskolaelhagyók és azok együttes aránya, akik nem tanulnak és nem állnak alkalmazásban a 18–24 éves korosztályban, 2014 (%)

Figure 5. The rate of early school leavers plus of those who neither participate in education nor are employed, aged 18–24, 2014 (%)



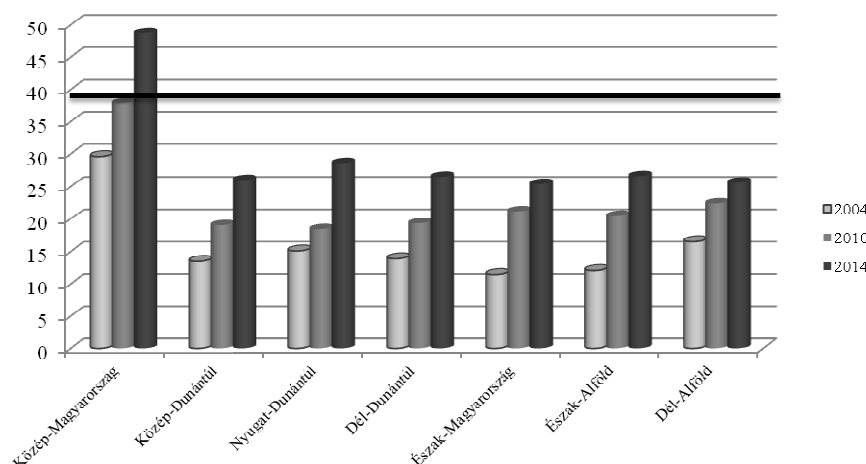
Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

A 18–24 év közötti korosztály mellett az EURÓPA 2020 stratégiában a másik kiemelt korcsoport a 30–34 év közöttiek. A stratégia célkitűzése szerint, ezen korosztály minimum 40%-a felsőfokú diplomával kell rendelkezzen 2020-ra. A tudásalapú gazdaság, a high-tech iparágak fejlesztéséhez, az innovációk megtelepítéséhez, ösztönzéséhez elengedhetetlen a magasan képzett munkaerő, de ezzel párhuzamosan a munkaerőpiacon meg kell teremteni a diplomások számára megfelelő munkahelyeket, a képzéseket pedig össze kell hangolni a munkaerő-piaci igényekkel. Meggyőződésünk, hogy mindig is a gazdasági, társadalmi innováció viszi előre egy ország gazdaságának fejlődését, ezért fontosnak tartjuk ezen ágazatok fejlesztését és a bennük foglalkoztatottak számának növekedését.

Ennek értelmében fontosnak tartjuk e korosztály vizsgálatát. Ha megvizsgáljuk a felsőfokú végzettséggel rendelkezők számának változását, láthatjuk, hogy (6. ábra) a közép-magyarországi régióban koncentrálódik hazánk legképzettebb lakosságának közel fele, különösen a 30–34 éves korosztály vonatkozásában. Ami nem meglepő, hogy a legmarkánsabb növekedés ebben a tekintetben éppen Közép-Magyarországon következett be, azaz a 2004-es közel 30%-ról 2014-re megközelítette az arány az 50%-ot. A vizsgált adatok alapján jól látható, hogy a vizsgált időszakban jelentős növekedés indult meg, de az EU stratégia által meghatározott arányt egyedül csak Közép-Magyarország produkálja. A 2014-es adatok alapján kijelenthető, hogy ugyan a régiók növekedést mutatnak a felsőfokú végzettségűek célcsoporti arányában, de egyedül a közép-magyarországi régió haladja meg az EURÓPA 2020-ben meghatározott 40%-os célt, mutatva a hazai régiók közötti különbségeket.

6. ábra. Felsőfokú diplomával rendelkezők aránya a 30-34 éves korosztályban (%), 2004–2014

Figure 6. The rate of population aged 30–34 with diploma (%), 2004–2014

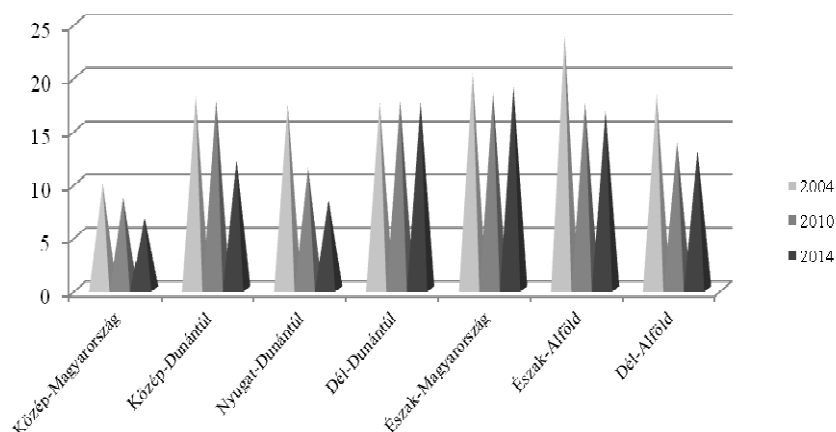


Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

Kedvező tendenciának mondható, hogy minden hazai régióban, az ott élő 30–34 év közötti fiatal 25%-a diplomával rendelkezik, de ha megnézzük ugyanezen korosztályban azok arányát, akik alapfokú, vagy még alapfokú végzettséggel sem, illetve maximum alsó középfokú végzettséggel rendelkeznek, akkor a helyzet meglehetősen súlyos képet mutat (7. ábra).

7. ábra. Alapfokú végzettséggel vagy még azzal sem, illetve maximum alsó középfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 30–34 év közötti korosztályból (%), 2004–2014

Figure 7. The rate of those aged 30–34 who do not have primary education or have maximum primary or lower secondary education (%), 2004–2014

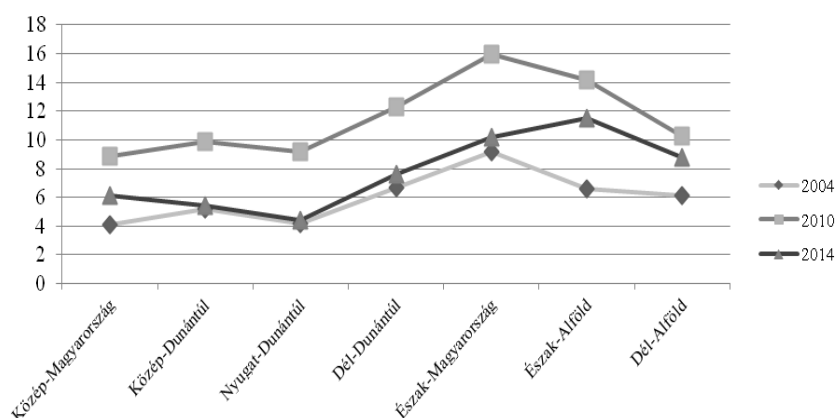


Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált időszakban kedvező folyamatok indultak be, hiszen az adatok csökkenést mutatnak, de az országon belüli területi különbségeket is jól definiáló adatok itt is kritikus képet mutatnak Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon. A régiók többségében tapasztalható arány (10–15%) jelentős stratégiai átalakításért kiált. Természetesen nehéz feladat olyan stratégiát alkotni, ami a felnőtt korosztály azon szegmenség próbálja az oktatás rendszerébe behozni, akik már kevésbé nyitottak az megszokott iskolarendszer szegmensei iránt. Az érintett korosztály már kevésbé nyitott arra, hogy részt vegyen valamilyen iskolarendszerű, vagy iskolarendszeren kívüli, esetleg rövid-távú oktatásban, ami egyértelműen munkaerő-piaci hátrányhoz vezet az egyre növekvő igényű versenyszférában, ami a munkanélküliség felé sodorhatja őket. Mindezek alapján fontosnak tartjuk a munkanélküliség összefüggéseinek vizsgálatát is.

8. ábra. Munkanélküliségi ráta a 20–64 év közötti lakosság körében (%), 2004–2014

Figure 8. Unemployment rate among population aged 20–64 (%), 2004–2014



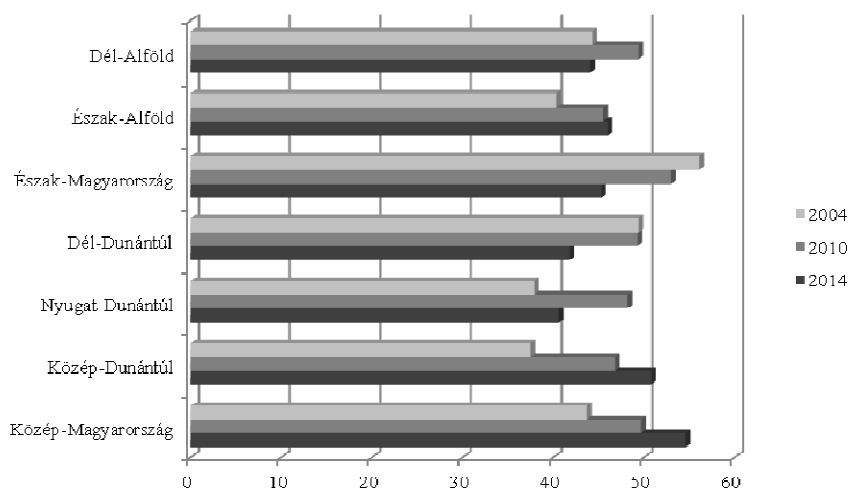
Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

A 8. sz. ábrán a munkanélküliségi ráta alakulását mutatjuk be. A globális pénzügyi válság negatív hatása a 2010-es adatokban egyértelműen látszik, de a legkiemelkedőbb adatot ismét Észak-Magyarország adja. A ráta a 16%-ot is elérte 2010-ben, és 2014-re is csupán 10,2%-ra mérséklődött. Amennyiben a régió társadalmi állapotát szeretnénk jellemezni és hozzászámoljuk az előregedő társadalmat, a jelentős inaktív korút a régióban, a fentiekben már részletezett fiatalok kedvezőtlen helyzetét, illetve a régióban élő cigányság mélyszegénységét, világossá válik, hogy a régióban az elsőszámú fejlesztési prioritásnak a humán erőforrás fejlesztését kell tekinteni.

Ha a foglalkoztatási adatokat tovább vizsgáljuk és megnézzük, hogy a munkanélküliek közül mennyien tartós munkanélküliek (több mint 12 hónapja nem találnak maguknak munkát), akkor még aggasztóbb helyzetet láthatunk. A 9. ábra adatai alapján kijelenthető, hogy a munkanélküliek 40–55%-a tartozik a tartós munkanélküliek csoportjába. Bár az egyes régiók adatait eltérő okok magyarázhatják, az azonban mindenképpen érdekes tény, hogy növekvő tendenciával a legmagasabb arány Közép-Magyarországon található. A legkedvezőbb a helyzet munkanélküliség szempontjából a nyugat-dunántúli régióban figyelhető meg, ahol mindössze 4,4% volt a munkanélküliségi ráta 2014-ben és annak csupán 37,9%-a volt tartós munkanélküli.

9. sz. ábra. 12 hónapnál régebben munkanélküliek aránya az összes munkanélküliből (%), 2004–2014

Figure 9. The share of long-term unemployed out of the total unemployment (%)



Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

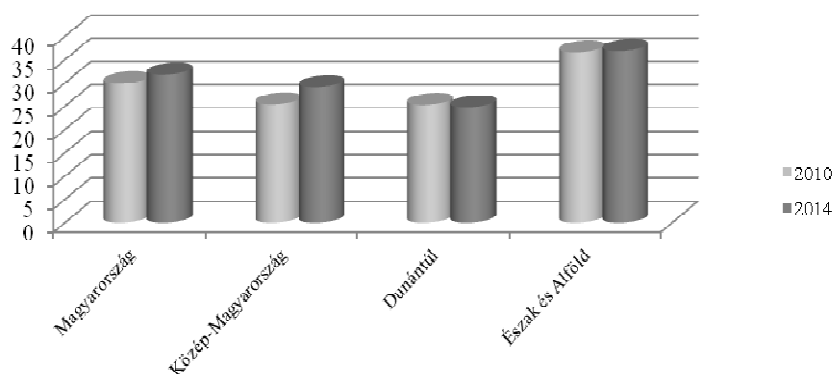
A munkanélküliségi ráta vizsgálata mellett fontosnak tartjuk, hogy összevegyük regionális szinten a munkanélküliek és az üres álláshelyek számát, hiszen a viszonylag hasonló munkanélküliségi rátával bíró régiók az összefüggéseket tekintve messze nem tekinthetők homogénnek. Természetesen itt kapcsolódik a kérdéshez vizsgálatunk előző részében elemzett képzettségi adatok összefüggései: ha van is kellő létszámban betöltetlen álláshely, a munkanélküliek végzettsége, képességei megfelelnek-e a munkaerőpiac elvárt igényeinek?

A vizsgálatba vont adatok természetesen a munkanélküliek számának nagyságrendekkel magasabb értékét mutatja az üres álláshelyekkel szemben, de az elmúlt években bevezetett közmunka program, illetve a külföldön munkát vállalók növekvő száma jelentősen

módosította a két adat arányát. A jelenlegi állapotba, a belső migrációt is figyelembe véve Közép-Magyarországon található a legtöbb munkanélküli és a gazdaság adatait tekintve a legtöbb betöltetlen álláshely is. A vizsgált időszakot tekintve növekvő tendencia figyelhető meg a munkanélküliek számában elsősorban Észak-Magyarországon és a két alföldi régióban, ami tovább mélyíti a területi különbségek egyébként sem csekély mértékét. Nemcsak az EURÓPA 2020 célkitűzéseihez igazodva, hanem a fentiekben felvázolt összetett társadalmi problémák miatt is érdemes megvizsgálni azokat a társadalmi rétegeket, melyeket a szegénység kockázata veszélyeztet. Az uniós cél szerint 2020-ra 20 millió fővel kell csökkenteni számukat az integrációban. A 10. ábrán Magyarország NUTS 1-es szintű nagyrégióinak adatai alátámasztják a fentiekben már részletezett országon belüli különbségeket. Az adatok Észak-Magyarországon és az alföldi régiókban a hátrányos helyzet egyértelmű koncentrációját mutatják, bár a szegénység kockázatának kitett lakosság aránya a legfejlettebb régiókban sem mutat kedvező képet, utalva a már előzőekben kialakítandó átfogó humán stratégia sürgető megalkotására.

10. ábra. A szegénység kockázatának kitett lakosság aránya a teljes népességhez viszonyítva (%), 2010 és 2014

Figure 10. The share of population at risk of poverty within the total population (%), 2004–2014



Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés, 2016.

6. Következtetések, javaslatok

Vizsgálataink eredménye alapján megállapítható, hogy az EURÓPA 2020 stratégia, egy átfogó stratégiai fejlesztéseket szorgalmazó, az európai gazdasági tér versenyképességének fokozására és a társadalmi leszakadás csökkentésére irányuló terv. Szempontrendszer, fejlesztési stratégiai irányai, alapelvei jól körvonalazzák azon problémák összességét, melyek fejlesztésével növelhető a gazdasági versenyképesség és javítható a társadalmi jólét. A stratégiai által körvonalazott célok vizsgálata jól mutatja, hogy a hazai területi különbségek csökkentése elkerülhetetlen a versenyképesség fokozásához, így egy átfogó gazdasági, de legfőbb társadalomfejlesztési stratégia kialakítása elkerülhetetlen.

Az általunk vizsgált adatok összefüggései jól mutatják, hogy a hazai régiók területi különbségeinek legfőbb problémája elsősorban a humánerőforrás állapotában keresendő. A mélyszegénység növekedése, a képzettségi szint csökkenése külön-külön sem segíti a versenyképesség javulását, és ha ez együtt érzékelhető (pl. Észak-Magyarország) egy adott területi egységben, akkor azt csak egy átfogó fejlesztési stratégia kidolgozásával, komplex

módon lehet orvosolni. Az általunk vizsgált periódus adataiból is jól látható, hogy az EU strukturális forrásainak felhasználása csak részben – egyes helyeken még részben sem – segített a versenyképesség javulásában, így újabb irányok kidolgozása válik szükségessé.

Itt az oktatási rendszer átalakítására, speciális felnőttképzési programok kidolgozására, új termelési ágak bevezetésére, a közmunka rendszerének újraértelmezésére, az endogén forrásokra épülő gazdasági fejlesztésre lehet gondolni, amik segítségével a munkahelyek számának növekedését, a fizetőképes kereslet bővülését lehet elérni. Tekintettel az EU 2014–2020-as tervezési időszakára, a humán erőforrás fejlesztést célzó operatív program Magyarország számára 2,6 milliárd eurót tervezett, ami a célzott támogatások 11%-át jelentik. Ez is jól mutatja, hogy az EURÓPA 2020 stratégia kiemelten kezeli a humán erőforrás fejlesztését. Mindezek alapján véleményünk szerint a szükséges beavatkozásoknak ki kell terjednie a demográfiai, egészségügyi, prevenciós, társadalmi felzárkóztatási, oktatási területekre egyaránt. Így lehet akár már középtávon érzékelhető eredményeket elérni.

Meggyőződésünk, hogy a komplex módon kidolgozott fejlesztési stratégiák területi specifikációin keresztül megvalósításával, egymásra épülő akciók egymást kiegészítő komplementer hatásaival, öngerjesztő módon segítik elő a további fejlesztő akciók indítását. Ezáltal a helyi gazdaság és társadalom folyamatosan bővül, alakul, a helyi adottságokhoz leginkább illeszkedő módon ágyazódik be környezetébe, alkalmazkodik a helyi és külső feltételekhez, mindeközben a helyi lakosság megélhetése, megfelelő életszínvonalának helyben való biztosítása hosszú távon (a környezettel összhangban, társadalmi konszenzussal, területi szempontokat figyelembe véve és nem utolsósorban pénzügyeiket is) fenntartható módon fejlődik. Ennek elindításához viszont olyan speciális forrásallokációra van szükség, ami a jelenlegi gazdasági helyzetben nagymértékű speciális állami és EU-s forrásokat igényel. A keretében megvalósított akciók egymást kiegészítik, tovább építik, öngerjesztő módon segítve elő további fejlesztő akciók indítását. Ezáltal a helyi gazdaság folyamatosan bővül, alakul, a helyi adottságokhoz leginkább illeszkedő módon ágyazódik be környezetébe, alkalmazkodik a helyi és külső feltételekhez, mindeközben a helyi lakosság megélhetése, megfelelő életszínvonalának helyben való biztosítása hosszú távon (a környezettel összhangban, társadalmi konszenzussal, területi szempontokat figyelembe véve és nem utolsósorban pénzügyeiket is) fenntartható módon történik. Ennek kezdetéhez viszont olyan forrásallokáció szükséges, amely a jelenlegi gazdasági helyzetben nagymértékű állami és EU-s forrásokat igényelhet, hiszen a kialakult komplex humán erőforrás problémák megoldása már nem halogatható tovább.

JEGYZETEK

1. SEC (2010) 114 végleges, Bizottsági Szolgálati Munkadokumentum, A lisszaboni stratégiát értékelő dokumentum, 2010. február, Brüsszel, Európai Bizottság, http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/lisbon_strategy_evaluation_hu.pdf
2. COM (2010), Communication from the Commission, EUROPE 2020 (A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth), 3 March, Brussels, http://europa.eu/press_room/pdf/complet_en_barroso___007_-_europe_2020_-_en_version.pdf (24.11.2014)
3. EUROSTAT (2013), Smarter, Greener, More Inclusive? Indicators to Support the Europe 2020 Strategy, Luxemburg: Publications Office of the European Union

FELHASZNÁLT IRODALOM

- COM (2010), Communication from the Commission, EUROPE 2020 (A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth), 3 March, Brussels, http://europa.eu/press_room/pdf/complet_en_barroso__007_-_europe_2020_-_en_version.pdf (24. 11. 2014)
- EUROSTAT (2013), Smarter, Greener, More Inclusive? Indicators to Support the Europe 2020 Strategy, Luxembourg: Publications Office of the European Union
- SEC (2010) 114 végleges, Bizottsági Szolgálati Munkadokumentum, A lisszaboni stratégiát értékelő dokumentum, 2010. február, Brüsszel, Európai Bizottság, http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/lisbon_strategy_evaluation_hu.pdf
- <http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database>
- http://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2014-2020/Magyarorsz%C3%A1g/2014hu05m2op001

HAFFNER TAMÁS***A MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK ALKALMAZÁSA
A VILLAMOSENERGIA- ÉS HŐTERMELÉSRE I.
NAPENERGIA, SZÉLENERGIA, VÍZENERGIA*****APPLICATION OF RENEWABLE ENERGY SOURCES TO POWER
AND HEAT GENERATION I.
SOLAR ENERGY, WIND ENERGY, HYDROPOWER*****ABSTRACT**

Renewable energy sources can be used to generate electricity, heat energy and combined heat and power. Despite several technological and other barriers, use of renewable energy is constantly growing worldwide thus we can expect further expansion of renewable energy sources and the increase of their importance in energy supply. Utilisation of solar energy would be able to cover the total energy needs of the Earth but its low energy density, its high demand for space and the high investment costs of its use for power generation limit its use. At the same time, solar energy utilisation is the most innovative type of use of renewable energy sources, in relation to which numerous such innovative technical innovations were born recently or are developing that can support the prosperity of utilisation of solar energy. The usable wind energy potential of the Earth is 400,000 TJ/year, the exploitation of which would require 3 million wind turbines with 1 MW nominal power. The average life span of wind turbines is 30 years and their payback period is high, 7.1–21.9 years. Exploitable hydropower reserves of the Earth is 16,000–20,000 TWh, however the approximately 11,000 hydropower plants currently operating in the world are 3,000 TWh. The toolkit of hydropower utilisation is mature and proven, with low technical risk. However, it requires high investment costs but the life span of hydropower plants can exceed 100 years with proper maintenance.

1. Bevezető

„Megújuló energiaforrásnak nevezzük a természeti folyamatok során folyamatosan rendelkezésre álló vagy újratermelődő energiaforrásokat: a nap-, a szél-, a vízi energiát, valamint a biomasszából nyert és a geotermikus energiát.”¹ A megújuló energiaforrások alkalmazása a kezdetek óta jelen van az emberiség történetében, használatuk az ipari forradalmat követően megugró energiaigény következtében szorult vissza a fosszilis energiaforrások hasznosításának előtérbe kerülése miatt. A szén, majd a szénhidrogének, végül az atomenergia hasznosítása alacsony költségvonzatuk és a fosszilis energiahordozók nagymértékű, koncentrált, hasznosítható energiatartalma miatt napjainkig meghatározó része a Föld energiatermelésének. Mindazonáltal a fosszilis energiahordozók térbeli egyenlőtlen elhelyezkedéséből adódó konfliktusok és biztonságpolitikai kockázatok, továbbá ezen energiaforrások hasznosításának magas társadalmi költségei a XX. század végétől fokozatosan nagyobb figyelmet irányítottak a megújuló energiaforrások alkalmazására.

* Haffner Tamás PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola és Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

A megújuló energiaforrások villamos energia (napenergia, szélenergia, vízenergia, geotermikus energia, biomassza), hőenergia (napenergia, geotermikus energia, biomassza), valamint kapcsolt hő- és villamosenergia-termelésre (napenergia, szélenergia, vízenergia, geotermikus energia, biomassza) hasznosíthatóak. Alkalmazásuk számos előnnyel jár. Ezek közül a kiemelendő, hogy fenntartható módon, a környezet minimális károsításával képes biztosítani az emberiség energiaszükségletének egy részét. Ezzel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy bár a megújuló energiaforrások termelésbe bevonható összkapacitása többszörösen is képes lenne fedezni a Föld teljes energiaszükségletét, azonban a megújuló energiaforrások kis energiasűrűsége, és az alkalmazásához szükséges technológia magas fajlagos költségigénye, és több esetben nagy területigénye mellett az energiaszükséglet kis részét képes jelenleg biztosítani.

1. ábra. Különböző villamosenergia-termelő erőművek fajlagos beruházási költsége

Figure 1. Specific investment costs of different electricity generating plants

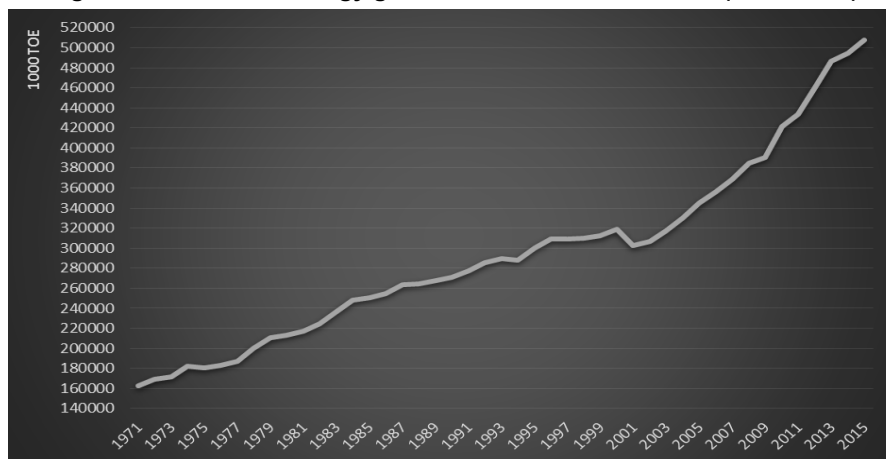
Erőműtípus	Fajlagos költség (€/kWh)
Fotovillamos	0,25–1,25
Biomassza	0,05–0,15
Szél	0,05–0,13
Geotermikus	0,02–0,10
Vízi	0,02–0,10
Atom	0,03–0,035
Földgáz-tüzelésű	0,035–0,045

Forrás: saját szerkesztés Bobok–Tóth (2014) alapján

Mindezen akadályok ellenére a megújuló energiaforrások felhasználása folyamatosan növekszik világszerte. Az alkalmazás mértéke az OECD országokban az elmúlt 45 évben több mint megtriplázódott. Kiemelendő az elmúlt 15 év teljesítménye, mely alatt az előző 30 év növekedését jelentősen meghaladó növekedésről beszélhetünk.

2. ábra. Az OECD országok megújuló energia termelése (1971–2015)

Figure 2. Renewable energy generation of OECD countries (1971–2015)



Forrás: OECD

Mindezek alapján a megújuló energiaforrások további térnyerésére, energiaellátásban betöltött jelentőségük növekedésére számíthatunk.

2. Napenergia felhasználás

A nap energiája hő és fény formájában a Föld atmoszféráján keresztül éri el a Föld felszínét. A Föld saját tengelye körüli forgása és a nap körüli elliptikus pályán történő mozgása, a föld tengelyferdesége, valamint az időjárási viszonyok változása miatt a felszínre jutó napsugárzás energiája folyamatosan változik, melynek következtében a földfelszínre érő energia $200\text{--}1000\text{ W/m}^2$ között ingadozik.²

A napenergia-hasznosítás a Föld teljes energiaszükségletét képes lenne fedezni, azonban ilyen mértékű hasznosítását számos tényező gátolja. Legfontosabb probléma a napenergia-áram alacsony energiasűrűsége, továbbá a beérkező napenergia napi és szezonális oszcillációja, valamint a napenergia-hasznosítás, kifejezetten a villamosenergia-termelésre történő hasznosítás magas beruházási költségei.³

A napenergia hasznosítás során megkülönböztetjük annak passzív és aktív hasznosítását. A passzív hasznosítás esetén alacsony hatásfokkal (15–30%) van lehetőség a napenergia alkalmazására, mely aktív hasznosítás esetén ennek közel duplája (30–50%).⁴ Az első esetben a napenergiát külön eszköz, vagy berendezés nélkül, közvetlenül hasznosítjuk. Ez alatt elsősorban az épületekben történő alkalmazást kell érteni, mely magában foglalja a direkt napsugárzás épületen belüli elnyelését, tárolását, illetve az épület légterébe történő átadását. Ennek megfelelően a napenergia mindössze tudatos tervezés segítségével, megfelelő építőanyag választással, jó tájolással, hőszigeteléssel, valamint egyéb környezeti adottságok kihasználásával külön beruházás nélkül is hasznosítható.⁵

Az energetikai (aktív) hasznosítás során megkülönböztetjük a napkollektorral (fototermikus) és napelemmel (fotovoltaikus) történő felhasználást. A napkollektorokat használati és fűtési célú meleg víz előállítására használják, így ezen eszközökkel csak hőenergia általában csak lokális alkalmazására van lehetőség. A napkollektorok begyűjtik a napenergiát, melyet egy úgynevezett hőhordó közegnek (folyadéknak, levegőnek) adnak át, mely közegáramlás útján jut el a felhasználási helyre. A termelés és a felhasználás közötti időbeli különbséget szolártároló segítségével lehet áthidalni, mely összegyűjti és felhasználásig tárolja a hőenergiát.⁶ Komoly jelentősége van a napkollektorok használatának a mezőgazdaságban, melyet három fő területen (növényháza fűtése, szoláris szárítás, használati melegvíz-készítés) alkalmaznak.⁷

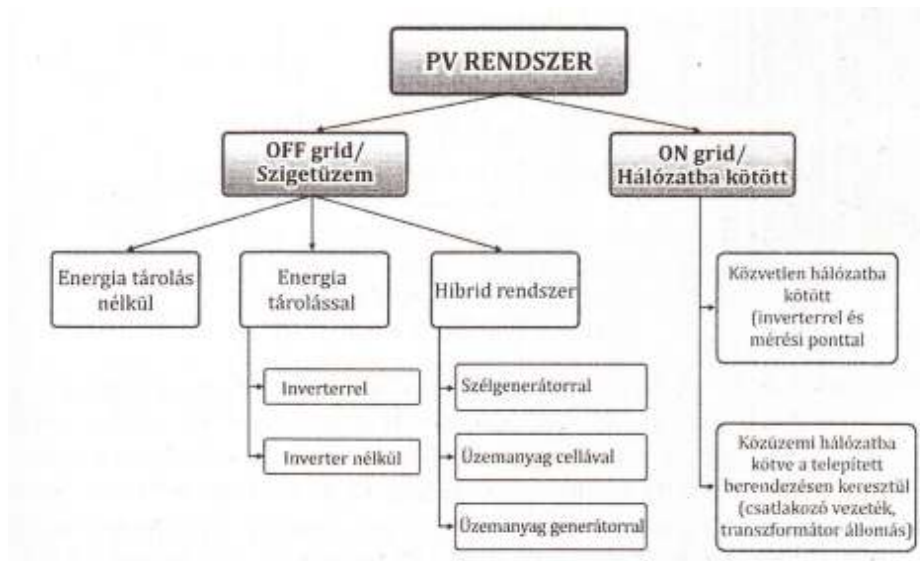
A napelemek a napsugárzás energiáját villamos energiává alakítják, melyet vagy akkumulátoros tárolással és prompt felhasználással lokális célokra, vagy villamosenergiavezeték-rendszerbe történő betáplálással lehet hasznosítani. A napelemekből felépülő erőművek komplex rendszerek, melyek a napelemtáblákon kívül a tartómechanikát, az invertereket, a biztonsági eszközöket (földelés), transzformátorokat, mérőórákat, s az ezeket a hálózattal összekötő kábeleket foglalják magukban. A napelem cellák egyensúlyban lévő, pozitív és negatív töltésű részt tartalmazó diódákból állnak, melyek fényhatás nélkül egyensúlyi állapotba vannak, azaz a pozitív (p) és negatív (n) töltés közötti átmenetnél nem keletkezik feszültség. A napsugárzás következtében a dióda pozitív töltésű fele pozitív, míg negatív töltésű fele negatív feszültséget kap, melynek következtében a pn-átmenetnél fotoelektromos feszültség jön létre, diódánként $0,4\text{--}0,5\text{ V}$ erősséggel. A diódák napelemcellákat alkotnak, melyek modulokba kerülnek forgalmazásra, melyek sorba kötve alkotják a naperőműveket.⁸

A fotovoltaikus naperőművek között megkülönböztetünk OFF grid és ON grid rendszereket. Az OFF grid rendszerek szigetüzeműek, a megtermelt energia lokálisan kerül felhasználásra. E rendszerek energiatároló egységgel (akkumulátor) vannak ellátva. Szigetüzem esetén több esetben kombinált energiahasznosításra kerül sor, a rendszerek napelemek mellett jellemzően szél-erőműveket, gáz- vagy benzinmotorokat tartalmaznak. E rend-

szerek a közüzemi villamosenergia-hálózatoktól távoli helyeken a legköltséghatékonyabban. Hatékonyságuk alapvetően abban áll, hogy alkalmazásuk esetén megtakarítható a közüzemi hálózatra történő bekötő hálózat több ezer euro/km kialakítási költsége. Működésük ezen kívül nem energia-hatékony, ugyanis az energiatárolás megoldását biztosító akkumulátorok jelentős energiavesztéssel üzemeltethetők.

Az On grid rendszerek közvetlenül a villamosenergia-hálózatba táplálják az energiát. A naperőmű által termelt egyenáram feszültségét teljesítményszabályozó egységhez vezetik, mely azt váltófeszültséggé alakítja át. Háztartási méretű rendszerek esetén váltóárammá alakítást követően a háztartáson belül történik meg az áram felhasználása. Ha a háztartás felhasználási igénye nagyobb, mint a prompt megtermelt energia, abban az esetben a rendszer az inverteren a közüzemi hálózatról pótolja a szükséges energiát. Fordított esetben, amikor a rendszer által megtermelt energia több, mint a hálózat fogyasztása az inverteren keresztül visszatáplálás történik a közüzemi hálózatba.⁹

3. ábra. A fotovoltaiikus rendszerek felépítése
Figure 3. The construction of photovoltaic systems



Forrás: Varjú (2014)

A napenergia hasznosítása magas fajlagos beruházási költséggel és ennek következtében hosszú megtérülési idővel rendelkezik. Ez a különböző napenergiát alkalmazó rendszerek esetében azonban nagy eltérést mutat. Növényházak esetén 5–10 év, szarítónál 1–8 év, melegvíz-készítő, illetve fűtő berendezéseknél 6–10 év, míg napelemek esetén akár 10–30 év is lehet.¹⁰ Költsége az elmúlt közel hatvan évben drasztikusan csökkent. Míg 1960-ban 1000 dollárba került 1 W villamos energia előállítása napenergiából, addig ez 1970-re 100, 1980-ra 10, napjainkra pedig 4 dollárra csökkent.¹¹ Ma Magyarországon egy 3 kW-os méretű háztartási erőmű hozzávetőlegesen 2 millió forint költségen építhető ki.¹² A még mindig magas költségek ellenére a napenergia-hasznosítás a leggyakoribb és legnépszerűbb megújuló energiaforrás alkalmazási módozat. Felhasználása világviszonylatban a legdinamikusabban fejlődő megújuló energiaforrás, melynek következtében a naperőművek névleges teljesítménye 2013-ra elérte a 130 000 MW-ot.¹³

A napenergia-hasznosítás egyben a megújuló energiaforrások alkalmazásának leginnovatívabb típusa, melynek kapcsán a közelmúltban számos olyan innovatív technikai újítás

született, vagy van születőben, mely támogatni tudja a napenergia hasznosítás prosperálását. A napelemek nagy helyigényére jelent tökéletes megoldást a napelemes utak megjelelése. Az útburkolatként alkalmazható napelem panelek speciális edzett üvegből készülnek, teherbírásuk az aszfaltéval azonos. Az első napelemes útszakasz kiépítésére várhatóan még 2016 vége előtt sor kerül az Amerikai Egyesült Államokban.¹⁴ E találmány továbbfejlesztéseként értelmezhető a magyar feltalálók által kifejlesztett „FUTI” elnevezésű napelemes járólap, mely a napenergia hasznosítása mellett a rajta haladók által leadott kinetikus energiát is hasznosítja.¹⁵ Szintén magyar innováció EcoSolifer vállalatcsoport által gyártott, a direkt napsugárzás mellett a visszavert napfényt is hasznosító, nagyobb élettartalmú napelem.¹⁶

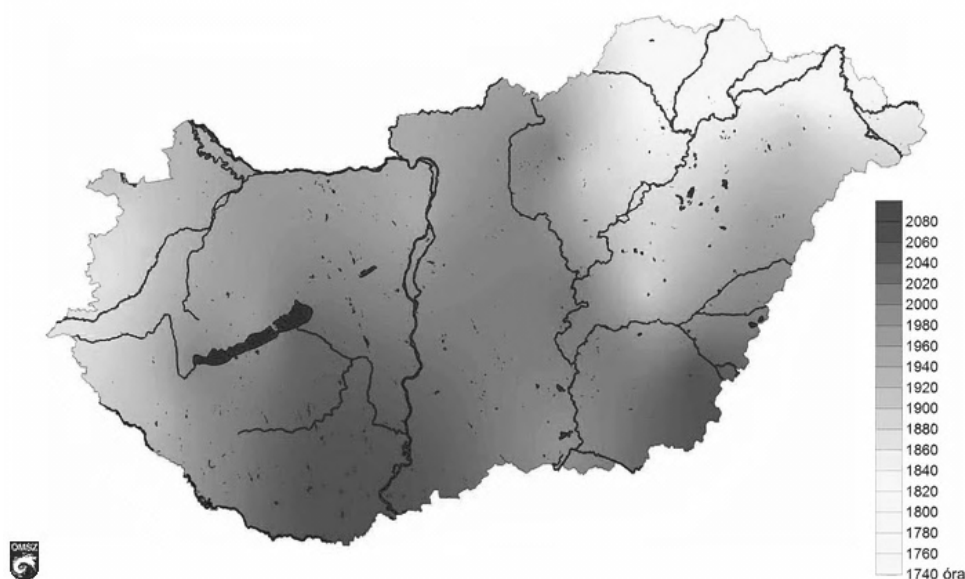
Mindezen innovációk jól mutatják, hogy a napenergia hasznosítás tekintetében komoly technológiai fejlődésre számíthatunk, mely további lendületet adhat a napenergia hasznosításának további növeléséhez.

2.1. Naperőművek Baranya megyében

Magyarországon 1740 és 2080 között változik a napsütéses órák száma, a legtöbb besugárzás a Tiszántúli déli területein éri az országot, de Dél-Dunántúlon és Alföldön is 2000 órát meghaladó a napsütéses órák száma. A legkevesebb besugárzás a nyugati határszélen és az Északi-középhegységben éri hazánkat. Ennek mennyiségét a földrajzi szélesség és a felhőzet mennyiség határozza meg. Tekintettel Magyarország kis területére, hazánkban elsődlegesen a felhőborítottság a meghatározó tényező.

4. ábra. Az évi átlagos napfénytartam (óra) Magyarországon (1971–2000)

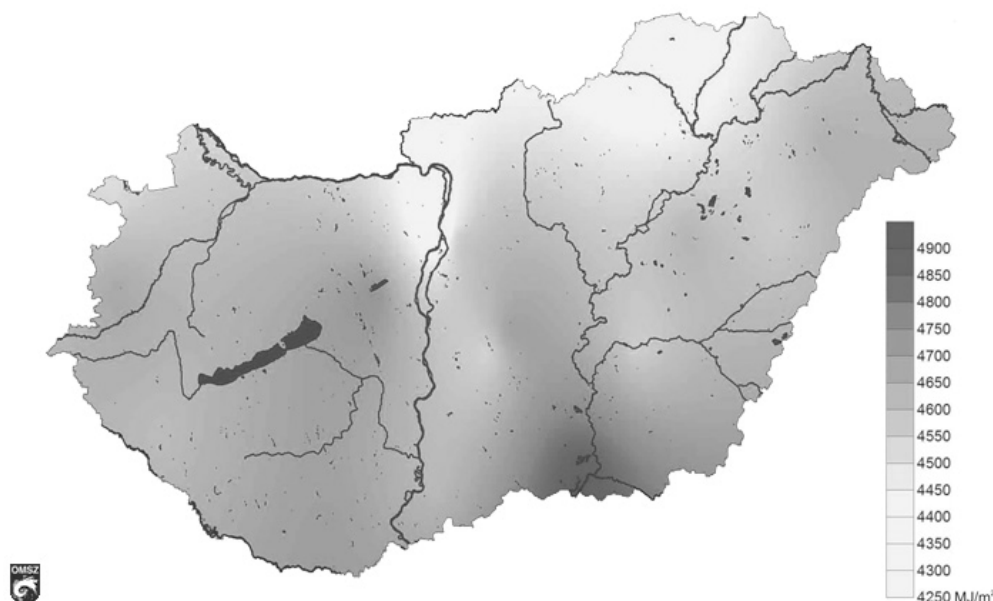
Figure 4. The annual average sunshine duration (hours) in Hungary (1971–2000)



Forrás: Országos Meteorológiai Hivatal

A földfelszín elérő energia mértéke $250\text{--}1000\text{ W/m}^2$ között változik, elsősorban évszaktól függően. Bár a napsütéses órák száma szinte az ország egész területén magas, 2000 óra fölötti értéket mutat, az egy négyzetméterre eső átlagos felhasználható napenergia mértéke csak Csongrád megyében mutat kiemelkedő értéket.

5. ábra. A globálsugárzás (MJ/m²) átlagos évi összege Magyarországon (2000–2009)
Figure 5. The annual average amount of global radiation (MJ/sqm) in Hungary (2000–2009)



Forrás: Országos Meteorológiai Hivatal

A Dél-Dunántúli régióban létrehozott, megújuló energiaforrást alkalmazó új erőművek döntő hányada a napenergiát hasznosítja. Az 1313 darab (2014) háztartási méretű (0,05 MW alatti kapacitás) kiserőmű mellett, melyek alapvetően saját célra termelő erőműveket, található a régióban 10 (2014) elsődlegesen 0,5 MW közeli, ám a könnyebb engedélyeztetési eljárás miatt tudatosan az alatti teljesítményű, hálózatra termelő naperőmű park is. Ilyen közel 0,5 MW névleges teljesítményű erőmű található Sellyén és Szigetváron is. Sellye közel 3000 lakossal rendelkező kisváros, a Dél-Dunántúl legszegényebb vidékének, az Ormánságnak a központja. 2012-ben adták át az akkor az ország legnagyobb naperőművének számító sellyei naperőmű parkot. A 2,5 hektáros területen 3500 m² felületű napelem mező került kialakításra, mely 0,49 MW névleges villamosenergia-termelő kapacitással rendelkezik. Az átlagos megtermelt éves 772 000 kWh energia hozzávetőlegesen 250 háztartás éves villamosenergia-igényét képes biztosítani. A beruházás közel 1,5 millió euróból valósult meg, 50 százalékos támogatásintenzitás mellett. A beruházás várható megtérülési ideje a támogatáson felüli rész vonatkozásában több mint 10, a teljes beruházási költség tekintetében több mint 25 év.¹⁷ Hasonló paraméterek között létesült 2013-ban Szigetváron kettő, egyenként 0,49 MW névleges teljesítményű naperőmű, mely a régióban további közel 500 háztartás villamosenergia-szükségletét képes biztosítani.

2016 tavaszán került átadásra Dél-Dunántúl legnagyobb és az ország második legnagyobb naperőmű parkja a Dél-Dunántúli régió központjában, Pécsen. A több mint 15 millió euró költségen épített naperőmű park névleges teljesítménye 10MW, ami közel 5000 háztartás igényeit képes biztosítani, továbbá 15 000 CO₂-kibocsátást takarít meg. A beruházás az Európai Unió és Magyarország Kormányának támogatásával valósult meg, mely a költségek 85%-át támogatta. A napelem park a pécsi erőmű korábbi zagyterén került kialakításra. A 10 hektáros területen 40 000 darab napelem került elhelyezésre, nyolc, egyenként 1,25 MW kapacitású modulban. A megtermelt energia a pécsi erőművön keresztül betáplálásra az országos villamosenergia-hálózatba.¹⁸ Bár a napelempark névleges teljesít-

ménye nagyságrendekkel elmarad még a mellette található pécsi biomassza erőműtől is, azonban hasonló méretű naperőművek létesítésével számos fosszilis kapacitás válik kiválthatóvá.

3. Szélenergia-felhasználás

A szélenergia hasznosítás a napenergia hasznosítás közvetett módjaként is értelmezhető. Becslések szerint a földre érkező napenergia 1-2 százalékát veszik fel a szélrendszerrek.¹⁹ A szél a napsugárzás erősségének következtében kialakuló hőmérsékletkülönbség kapcsán bekövetkező légmozgás eredménye. A szélenergia alkalmazása során a különböző sebességgel áramló levegő mozgási energiájának hasznosítására van lehetőség. A föld hasznosítható szélenergia-potenciálja 400 000 TJ/év, melynek kiaknázásához 3 millió 1 MW névleges teljesítményű szélturbinára lenne szükség.²⁰ A szél sebességét és irányát alapvetően a megmozduló légtömegek hőmérsékletkülönbsége és tömege határozza meg, melyet a mikro klimatikus viszonyok és a talajjegylenlétlenség befolyásol. A szél sebességétől függően előfordulnak enyhe légmozgástól kezdve heves szélviharokig eltérő légmozgások, melyek kiszámíthatatlansága megnehezíti a szélenergiát hasznosítani kívánó berendezések gyártását. Ennek során kiemelt figyelmet kell fordítani az eszközök időtállóságára és a viharok megelőzésére. A szélerőművek által nyerhető energia az áramló légtömeg sebességének köbével arányos, melynek következtében a szélenergia hasznosítás kiemelten érzékeny a szélesebességre.²¹

A szélenergia mozgási (kinetikus) és elektromos energiává alakítható, mely alkalmazásának évezredes története van. I. e. előtt 200-ból Perzsia területéről származnak a legrégebbi leletek arra vonatkozóan, hogy szélmalomokat használtak mezőgazdasági termelés során.²² Először a függőleges tengelyű szélkerekek jelentek meg, melyek bármilyen irányú szélben képesek voltak a mozgási energia mechanikus hasznosítására. Ezeket a vízszintes tengelyű, szárnylapátos szélkerekek szorították ki, melyek bár csak megfelelő szélirány esetén működtek (a lapátot hozzá kellett igazítani a szélirányhoz), azonban hozzávetőlegesen tízszer akkora energiatermelésre voltak képesek elődeiknél. A szélkerekek által termelt kinetikus energiát malomok, fűrés- és egyéb gépek mechanikus meghajtására használták. Az első világháború során elért repülőtechnikai fejlesztések pozitív hatást gyakoroltak a szélmalomok fejlődésére is, mely a változtatható állószögű szárnylapátok kifejlesztéséhez vezetett. Ez lehetővé tette a szélenergia hasznosításának optimalizálását. A 20. század elején, az Amerikai Egyesült Államokban jelentek meg az első vízpumpálásra használt szélkerekek.²³

A szél elektromosenergia-termelésre történő felhasználására a 20. elejétől találunk példát. Az 1930-as éveket követően kezdődött meg a 100 kW-nál nagyobb teljesítményű szélerőművek építése. Amerikában 1941-ben, Európában 1963-ban helyezték üzembe az első 1 MW teljesítményt meghaladó erőművet. Az elmúlt évszázadban folyamatosan nőtt a szélerőművek mérete és teljesítménye. 2002-ben Németországban üzembe állították az első 2,5 MW teljesítményű szélerőművet.²⁴ A jelenlegi szélerőművek 1,8–4 m/s sebességű szél-től 9–11 m/s szélesebességig tudnak villamos energiát termelni, ez utóbbi 35–40 km/h sebességnek felel meg. E fölött speciális védelmi rendszerre van szükség, mely mellett korlátozottan képesek az energia termelésre.²⁵ A szélerőművek átlagos élettartalma 30 év,²⁶ megtérülési idejük magas, 7,1–21,9 év.²⁷

A jelenleg is használt szélturbinákat számos műszaki paraméter szerint csoportosíthatjuk. A legfontosabb csoportosítás a szélerőművek által megtermelt villamos energia hasznosíthatósága alapján történik. Ez alapján megkülönböztetünk helyi energiafelhasználásra termelő, úgynevezett sziget üzemű erőműveket, s a villamos energiát az elektromosener-

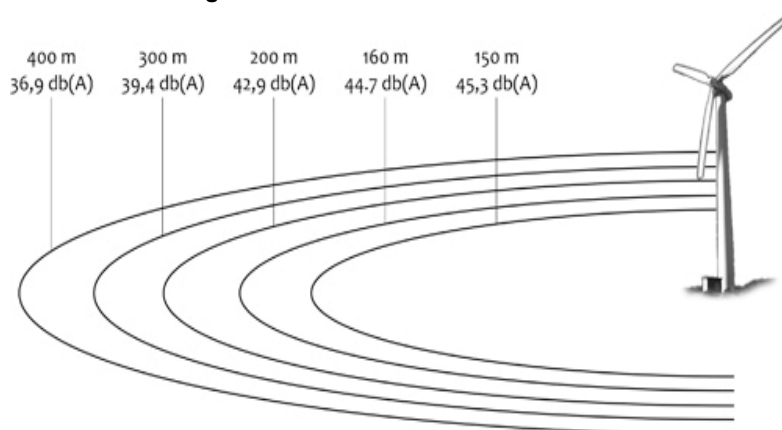
gia-hálózatba betáplálni képes, úgynevezett hálózati üzemű erőműveket. Szigetüzem esetén az erőmű által megtermelt elektromos energia lokálisan kerül hasznosításra, kisfogyasztók (háztartások, kisüzemek) ellátását tudja biztosítani. A megtermelt energia a legtöbb esetben akkumulátor töltésére fordítódik, mely képes ellensúlyozni a termelés és a hasznosítás közötti időbeli eltéréseket.

A gyakoribb megoldást a hálózati üzem jelenti. Ez csak nagyteljesítményű szél erőművek esetén tud rentábilis lenni, melyet a 100 kW feletti teljesítményű szél erőművek tudnak biztosítani. Termelést hozzávetőlegesen 3–5 m/s szélsébségtől 20–30 m/s szélsébségig végzik.²⁸ Költségmegtakarítás végett a hálózatra termelő szél erőművek telepítést általában csoportosan végzik.

A szél turbinákat méretük alapján három csoportba sorolhatjuk. Kicsi, különálló turbinákat (<10 kW) általában fűtésre és akkumulátor töltésre alkalmazzák, termelésük lokális, nem hálózatba kötött. A közepes, és nagyméretű szél turbinák akár több ezer kW teljesítményűek is lehetnek. Alkalmazásukra általában nem önállóan, hanem csoportosan, szél parkokban, szél farmokon kerül sor. Ezek a turbinák egymással összekapcsolva hálózatra kötve termelnek áramot. Speciális csoportot jelentenek az úgynevezett hibrid energiarendszerek, ahol a szél turbinákat más energiát termelő egységekkel, jellemzően napelemekkel és dízel motorokkal kapcsolják össze. Ezek a kisméretű (10–150 kW) erőművek is lokális hasznosításra termelnek energiát.²⁹

A szél energia hasznosítása nem jár közvetlen károsanyag-kibocsátással, továbbá a szél erőmű alkotó anyagok legtöbbje a szél turbina életciklusát követően újrahasznosítható. Alkalmazásával 260–570 g/kWh CO₂ és 0,26–0,57 g/kWh NO_x-kibocsátás megtakarítás érhető el.³⁰ Itt fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy német vizsgálatok szerint egy 2 MW kapacitású szél erőmű elkészítése, felállítása, működtetése és elbontása során annyi üvegházhatású gáz kerül kibocsátásra, mint az erőmű 8 havi működése során megtakarított kibocsátás.³¹ Ez ugyanakkor figyelembe véve a szél erőművek 30 éves életciklusát még mindig kiemelten környezetkímélő a többi megújuló energiaforrás alkalmazáshoz képest is. A szél erőmű park nagy helyigénnyel rendelkezik, azonban területének 95–99 százaléka érintetlen marad.³² A szél erőművek negatív környezeti hatásait a vizuális és zajszennyezésben ragadhatjuk meg. A zajhatások zavaró hatása miatt a szél erőműveket lakott területtől távolabb helyezik el.

6. ábra. Szél erőművek zajhatása
Figure 6. Noise effect of wind turbines

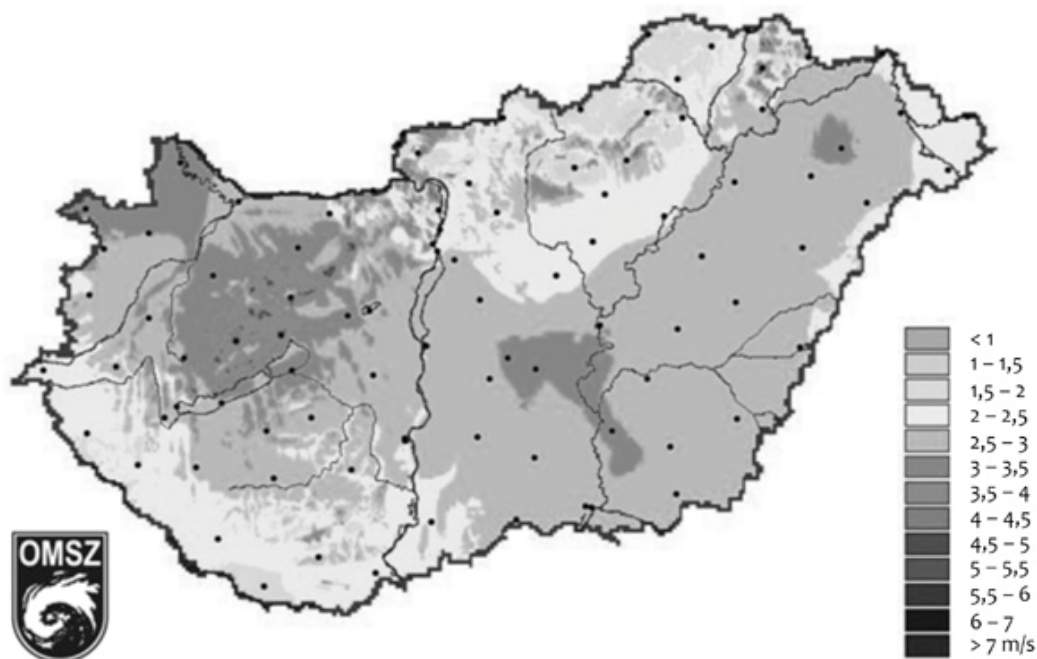


Forrás: Szalai et al. (2010)

A szélfarmokat vagy szélparkokat elsősor jó széljárású, sok esetben tengerparti helyeken kezdték telepíteni, ahol megfelelő mennyiségű hasznosíthatatlan terület és folyamatos, egyenletes széljárás állt rendelkezésre. E két tényezőt túl a helyszínválasztás szempontjából fontos a közüzemi villamosenergia-hálózathoz és a közúthálózathoz történő közeli elhelyezkedés. A helyszín megközelíthetősége jelentős fajlagos költségvonzatot jelent, így célszerű a szél erőműveket nagyobb teherbírású út közelébe telepíteni. Ennél is nagyobb jelentősége van az elérhető közüzemi villamosenergia-vezeték közelségének és kapacitásának. A szél erőműpark és az elektromos-hálózat között kiépítendő vezeték hossza növeli a hálózati veszteséget, valamint kiépítése jelentős fajlagos költség növekedést jelent, így a vezetékrendszer közelsége két szempontból is fontos tényező. Emellett ugyanakkor az elérhető hálózat jellege is fontos. Minél nagyobb a hálózat feszültsége, annál magasabb teljesítmény felvételére képes a hálózat. Nagyfeszültségű hálózat esetén (275–400 kV) nem okozhat gondot a szél erőműpark teljesítményének felvétele, azonban kisfeszültségű hálózat esetén (11–132 kV), mely a vidéki rendszerekre jellemző, ahol a szélfarmok találhatóak, gondot okozhat egy nagyobb szél erőműpark teljesítményének felvétele. Egy 11 kV feszültségű hálózat 1–3 MW-nál nagyobb teljesítményt nem tud felvenni, melyet akár 1 szél turbina teljesítménye is meghaladhat. További korlátot jelent, hogy az elektromos közműhálózatok csak 20 százalékos részesedésig tudják rugalmasan kezelni a betáplált szélenergiát.³³ Mindez alapján kiemelt telepítési tényező a környezetben elérhető villamosenergia-hálózat közelsége és jellege.

Magyarország 14. századi látképének meghatározó elemei voltak a szélmalmok. A század végén már több mint 700 működött az országban. Magyarország európai viszonylatban mérsékelt széljárta terület, a földfelszíni átlagos szélesség 3–5 m/s között mozog (10 m magasságban).³⁴

7. ábra. Az éves szélesség 10 m-en
Figure 7. Annual wind speed at 10 meters



Forrás: Szalai et al. (2010)

Az ország közepes szélenergia-potenciállal rendelkezik, az Európai Szélenergia Egyesület által számított értéke 1800 MW³⁵ Az ország szélerőműveinek meghatározó része az Észak-Dunántúlon található. Első hazai szélerőmű 2000 végén, a Bakonyi Erőmű telepelyén épült meg. A 30 m magas, Nordex N29/250 típusú szélerőmű 250 kW névleges teljesítménnyel rendelkezik. Az első szélerőműparkot az osztrák határ mellett adták át 2002-ben, melyet két szélturbina alkotott. A 65 m magas erőművek átlagosan 6,3 m/s szélesség mellett termelnek. Az első nagyobb léptékű szélerőműpark átadására 2005-ben került sor a Vas megyei Vép község mellett, ahol 16 darab, egyenként 600 kW névleges teljesítményű, 70 méter magas szélerőmű található.³⁶

A szélenergia hazai hasznosítását elsősorban a jogszabályi környezet akadályozta és akadályozza. Ezek közül kiemelendő az a 2000-es évek második felében hatályban lévő szabályozás, mely büntetés fizetésére kötelezte a szélerőmű tulajdonosokat, ha a szélerőművek energiatermelése 50 százalékkal meghaladta az előre jelzettet.³⁷ 2006-ig mindösszesen 300 MW kapacitás létesítésére adtak ki engedélyt, holott a termelői igény ezt több mint háromszorosan meghaladta. 2009-ben újabb 410 MW létesítésére nyílt lehetőség.³⁸ Magyarország jelenleg 330 MW telepített, névleges szélenergia-termelő kapacitással rendelkezik, mely bővítés nélkül 2030-ig 250 MW-ra csökken.³⁹ A bővítést a jelenlegi jogszabályi környezet a korábbiakhoz képest tovább nehezítette. A villamosenergia-ipari építési-üzemi hatósági engedélyeztetési eljárásról szóló kormányrendelet⁴⁰ 2016 szeptemberi módosításaival szélerőmű mezőgazdasági területen csak akkor létesíthető, ha az adott terület már legalább 3 éve kivonásra került a mezőgazdasági művelés alól, továbbá ha létesítést a „településfejlesztésért és településrendezésért, az iparügyekért, a környezetvédelemért, természetvédelemért, valamint az energiapolitikáért felelős miniszterek képviselőinek részvételével működő bizottság” ezt támogatja. Ez, ha nem is ellehetetleníti, de jelentősen megnehezíti a hazai szélenergia termelés fejlődését, melynek kapcsán a kapacitások csökkenésével kalkulálhatunk 2020-ig. Bár az ország szélenergia-potenciálja közepes, azonban a kiaknázható 1800 MW kapacitás részleges kihasználása is fedezni tudná egy atomerőműi blokk teljesítményének kiváltását, melynek tekintetében megfontolásra lenne érdemes a szélerőmű-kapacitások nagyobb kihasználása a jelenlegi kapacitások megtartásával és bővítésével.

4. Vízenergia hasznosítás

A szélenergia-hasznosításhoz hasonlóan a víz energiájának alkalmazása során is a napenergia közvetett felhasználására kerül sor. A földfelszínen található víz napsugárzás hatására helyzeti energiát nyer, melynek nagy részét a kicsapódást és földre hullást követően elveszíti. A vízben tárolt, megmaradó energia nagysága attól függ, hogy a kicsapódott víz milyen tengerszint feletti magasságban ér földet. Helyzeti energiáját a tengerszint felé való közeledés során a mederhez való súrlódás és a többi vízrészecskével való súrlódás során veszti el, mely hőenergiává alakul. A víz a napsugárzás következtében folyamatos körforgásban van, energiakészlete folyamatosan megújul.⁴¹

A szélenergiához hasonlóan a vízenergia hasznosítása is az ókorig nyúlik vissza. A víz energiáját vízikerekek segítségével az ókori Kelet nagy társadalmi hasznosították a mezőgazdaságban. A 18. században már három különböző típusú vízikereket alkalmaztak. Az alulcsapott vízikerek lapátjai belemerültek a vízbe, így minden áramló víztípus esetén lehetett használni, míg a felülcsapott vízikerek zárt lapátjai a kerékre ráeső víz energiáját tudták hasznosítani. Ennek továbbfejlesztett változata volt a középen csapott vízikerek, mely a kisebb esésmagasságú víz hasznosíthatóságát tette lehetővé.⁴²

A vízben rejlő helyzeti energia azon része, mely mederellenállás megszüntetésével fel-

szabadítható, hasznosítható villamosenergia-termelésre. A mederellenállás a vízsebesség csökkentésével és a vízmélység növelésével redukálható. A vízsebesség csökkentését eredeti medertől kedvezőbb hidraulikai és mederédességű csatorna kialakításával, utóbbit duzzasztóművek vagy völgyzárógátak építésével lehet megvalósítani. Mindezekkel a sűrűlódás során elhasználódó energia 60–70 százaléka takarítható meg, s válik ezzel elméletileg hasznosíthatóvá. A föld elméleti vízenergia-készlete 48 230 TWh, de töredéke a műszakilag hasznosítható. Ennek mértéke 16 000–20 000 TWh közötti.⁴³ A műszakilag hasznosítható készlet teljes hasznosítására akkor van lehetőség, ha a vízerőmű kiépítési vízhozama (a vízerőmű turbinái által teljes nyitás mellett elnyelni tudott vízmennyiség) ezzel megegyező, vagy ennél magasabb. A Földön a hasznosítható vízenergiának csak töredéke kerül hasznosításra. A jelenleg a világon működő, hozzávetőlegesen 11 000 vízerőmű összteljesítménye 0,874 TW, megtermelt villamosenergia-mennyiség hozzávetőlegesen 3000 TWh.⁴⁴

A vízerőműveknek három alaptípusát különböztetjük meg. A folyóvízi erőművek a víz természetes lefolyását hasznosítva termelnek energiát, melynek hatékonyságát – a korábban leírtaknak megfelelően – kedvezőbb hidraulikai és mederédességű csatorna kialakításával lehet fokozni. A második csoportba tartozó erőművek mesterségesen, gátak segítségével kialakított erőművek tartoznak, ahol a tározóban található víz leeresztésével termelhető villamos energia.

A harmadik csoportba a szivattyús energiatároló erőművek tartoznak, melyek a megtermelt energiát a leeresztett víz visszapumpálására hasznosítják.⁴⁵ E erőművek célja nem a villamosenergia-termelés, hanem annak raktározása, ezzel áthidalva a villamosenergia-termelés és -felhasználás közti időbeli eltérést. Napjainkban a szivattyús energiatároló rendszerek tekinthetők a leghatékonyabb energiatároló rendszernek.⁴⁶

A második típusú vízerőműveket hasznosítható esés szempontjából további három csoportba sorolhatjuk. A kis esésű erőművek ($H \leq 15$ m)⁴⁷ a folyóvizek síkvidéki szakaszán építhetők, ahol a medret duzzasztógáttal zárják el. Ez az erőműtípus nagy vízhozamot hasznosít, viszont a kismértékű víztárolási kapacitása miatt energiatermelése ingadozó, nem folyamatos. A nagy esésű erőművek ($H > 50$ m) a vízfolyások hegyvidéki szakaszán telepíthetők, a víz összegyűjtését völgyzárógáttal végzik. Az erőmű nagy vízmennyiséget tárol, ugyanakkor viszonylag kis vízhozamot hasznosít. A közepes esésű ($15 < H \leq 50$) erőművek a kis és nagy esésű erőművek között képez átmentet.⁴⁸

A vízerőműveket teljesítmény alapján 4 kategóriába sorolhatjuk. 100 kW teljesítmény alatt törpe, ennél nagyobb, de 10 MW-nál kisebb teljesítményű erőmű esetén kis, 10 MW és 100 MW közötti teljesítmény esetén közepes, 100–1000 MW között nagy, míg efelett óriás teljesítményű erőműről beszélhetünk. A törpe és a kis erőműveket összefoglaló néven kisléptékű erőműnek nevezzük. E vízerőműtípus nagy hatékonysággal (70–90%), nagy kapacitástényezővel ($50\% <$) üzemeltethető jól tervezhető energiahozammal.⁴⁹ A kisléptékű és közepes erőművek alaperőműként szolgálnak, elsődlegesen regionális villamosenergia-igények kiszolgálását hivatottak biztosítani. A nagy erőművek alap- és csúcserőműként is szolgálhatnak, azaz biztosítható velük a folyamatos, egyenletes termelés, valamint a csúcsidőszakokban a megemelkedett villamosenergia-igény megtermelése is. Ezen típusú erőművek teljesítményükből adódóan kiemelten szolgálják a CO₂ emisszió csökkentésének törekvését.⁵⁰

1. táblázat. Vízerőművek osztályozása

Table 1. Classification of hydro power plants

Kategória	Teljesítmény	Típus	Energiafelhasználás jellege	Beruházási költség
Kisléptékű	< 10 MW	folyóvízi	alaperőmű	2-4 millió USD/MW
Közepes	10-100 MW	víztározói	alaperőmű	2-3 millió USD/MW
Nagy	> 100 MW	víztározói	alap- és csúcserőmű	<3 millió USD/MW

Forrás: saját szerkesztés Szlifka (2004), Lukács (2010) és Bartholy(2013) alapján

Vízerőművek speciális fajtája az árapály-erőmű. Ezen erőműtípus tengerparton kerül kialakításra, ahol tengerek/óceánok vízének a Hold vonzása következtében a kialakuló mozgásából származó energiát hasznosítják.⁵¹

A vízenergia hasznosítás eszközrendszere kiforrott és kipróbált, alacsony műszaki kockázattal rendelkező. Bár magas beruházási költsége, azonban a vízerőművek élettartalma megfelelő karbantartás mellett a 100 évet is meghaladhatja, így fajlagos költsége nemcsak a többi megújuló energiaforrásnál, de az atomerőművek és a földgáztüzelésű hagyományos erőművek fajlagos energiatermelő költségénél is alacsonyabb lehet. Ebből következőleg a vízerőmű építés gazdaságossága kevésbé függ a mindenkori energiaáraktól. A vízenergia hasznosítása tiszta, CO₂, SO₂, NO_x semleges energiaforrás, melynek alkalmazása minimális környezetszennyezéssel jár. Itt szükséges azonban megjegyezni, hogy a nem megfelelően megtervezett folyóvízi, illetve a nagyteljesítményű gátrendszerű vízerőmű építése komoly környezetrombolással járhat, melyre számos példát találhatunk. A 2008-ban megnyitott, Jangce folyón található Három-szurdok-gát a maga 22 500 MW névleges teljesítményével a világ legnagyobb erőműve. A gát megnyitásával 90–100 métert emelkedett a folyó vízszintje, mely 13 500 falut, 1,3 millió ember lakhelyét, számos veszélyeztetett növény és állat élőhelyét öntötte el.⁵² A vízenergia fenntartható hasznosítása érdekében a vízerőművek tervezése és kivitelezése során figyelemmel kell lenni mind a környezeti, mind a szociális, mind a gazdasági tényezőkre.⁵³

Magyarország műszakilag hasznosítható vízenergia készlete 989 MW, melynek kiaknázásával éves szinten 7446 TWh villamosenergia lenne termelhető, azonban ennek csak töredéke kerül hasznosításra.⁵⁴ A hazai folyók közül a Duna (72%) rendelkezik a legnagyobb energiakészlettel, amit a Tisza (10%), a Dráva (9%), majd a Rába és a Hernád (5-5%) követ. A három legnagyobb energiakészlettel rendelkező folyó hazai szakaszából a Dráván egyáltalán nem, a Dunán pedig jelképes mértékben történik villamosenergia-termelés.⁵⁵

2. táblázat: Vízerőművek alkalmazásának gazdasági, szociális és környezeti szempontjai

Table 2. Economic, social and environmental aspects of use of hydro power plants

	Kiaknázható villamos teljesítmény MW	Kiaknázott villamos teljesítmény MW	Hasznosítás aránya %
Duna	707	2	0,3
Tisza	99	40	40
Dráva	88	0	0
Egyéb	95	14	14,7
Összesen	989	56	5,6

Forrás: MTA (2010)

Az első magyar vízerőmű a Rábán, Ikervárnál létesült 1896-ban 1 MW névleges teljesítménnyel.⁵⁶ A két legjelentősebb, 10 MW feletti névleges teljesítményű hazai vízerőmű a tiszalöki (Tisza I.) és a kiskörei (Tisza II.) erőművek. Előbbi 1959-ben került üzembe he-

lyezésre, 5 méteres esésével kis esésű erőmű, míg 12,5 MW névleges teljesítményével közepes teljesítményű erőmű. Utóbbi 1975 óta termel villamos energiát, 6,27 méteres víz-esésével és 28 MW névleges kapacitásával a Tisza I. erőművel azonos kategóriába esik. A harmadik, Csongrád mellék tervezett tiszai erőmű nem készült el.⁵⁷

Bár nem Magyarország területén található, azonban a hazai vízenergia hasznosítás megítélésére meghatározó hatást gyakorolt a bős-nagymarosi vízlépcső. A magyar–csehszlovák (ma szlovák) határszakaszon épült dunai vízerőmű működése érdekében csehszlovák oldalon oldalsatorna épült, ellentétben a folyó felsőbb szakaszán (Ausztria, Németország) a folyómederbe telepített erőmű építési gyakorlattal. A csatornán csak a bösi erőmű épült meg, a magyarországi területre tervezett nagymarosi – komoly civil tiltakozások hatására – nem, így Magyarország lemondott a csatorna építéséből adódó vízenergia-termelési lehetőségéről és a mai napig le nem zárt jogviták miatt nem részesül az ország a bösi erőmű évi mintegy 1000 GWh energiatermeléséből sem.⁵⁸ Részben ennek is köszönhetően Magyarországon a vízenergia hasznosítása a rendszerváltást követően háttérbe szorult.⁵⁹ a „magyar gyakorlat nem létezőként kezeli a vízenergiát annak ellenére, hogy az árstabilitást növelő és az importfüggőséget csökkentő, belföldi energiaforrás, amely nem vagy csak minimális mértékben igényel gazdasági támogatást.”⁶⁰ Ezzel Magyarország közel 1000 MW megújuló energiaforrás kiaknázásnak lehetőségéről mond le úgy, hogy a környező országok (Szlovákia, Ausztria) gond nélkül hasznosítják, vagy kívánják hasznosítani (Dráva) a Duna és Dráva vízenergiáját.

5. Összefoglalás

A megújuló energiaforrások részaránya a bruttó végső energiafelhasználásban – a számos gátló tényező ellenére – folyamatosan növekszik világszerte. Ezt az utóbbi időkből kidolgozott, vagy kidolgozásra váró technológiai innovációk segítik. A bemutatott három megújuló energiaforrás (napenergia, szélenergia, vízenergia) hasznosítása számos kiaknázatlan, vagy csak részben kiaknázott lehetőséget jelent a fosszilis energiahordozóktól történő függőség teljes megszüntetésében. Magyarország a bemutatott három megújuló energiaforrás közül egyedül a napenergia elterjedését támogatja annak ellenére, hogy mind szél-, mind pedig vízenergia tekintetében atomerőműi blokkok teljesítményét meghaladó kiaknázatlan kapacitással rendelkezik. Mindez megfontolásra ad okot annak tekintetében, hogy valóban jó úton jár-e Magyarország villamosenergia-termelő portfóliójának kialakításában.

JEGYZETEK

1. Bartholy et al. (2013): Megújuló energiaforrások. ELTE. Budapest.
2. Sljivav–Topic (2014) és Sljivav (2015).
3. Varjú Viktor et al. (2014): Napelemes energia és környezet. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Sveuciliste Josip Juraj Strossmayer u Osijeku Elektrotechnicki fakultet Osijek. Pécs-Eszék.
4. Kaboldy Eszter (2003): Fototermikus rendszerek. In: Farkas István (szerk.) Napenergia a mezőgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. pp. 53–99.
5. Kaboldy Eszter (2003) pp. 53–99.
6. Kaboldy Eszter (2003) pp. 53–99.
7. Farkas István–Farkasné Fekete Mária (2003): Energiafelhasználás a mezőgazdaságban. In: Farkas István (szerk.) Napenergia a mezőgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. pp. 16–36.
8. Giber János (2005): Megújuló energiák szerepe az energiaellátásban. B+V Kiadó, Budapest.
9. Varjú Viktor et al. (2014): Napelemes energia...

10. Farkas István (2004) továbbá és Bodok–Tóth (2010), illetve Szabó et al. (2010).
11. Salameh, Ziyad (2014): Renewable Energy System Design. Academic Press. Oxford.
12. Tamási Naperőmű weboldala. Letöltés ideje: 2016. szeptember 27. 12. (<http://tamasinaperomu.hu/haztartasi-kiseromu/>)
13. Varjú Viktor et al. (2014): Napelemes energia...
14. Newsweek 2016. 07. 06.
15. Híradó.hu 2016. 10. 03.
16. MNO.hu 2016. 10. 12.
17. Pálné Schreiner Judit (2013): Alternatív energiák hasznosítási megoldásainak vizsgálata. In: Buday-Sántha Attila (szerk.) Dél-dunántúli Régió fejlesztési II. kötet, Pécs, Hungary. pp. 466–505.
18. Híradó.hu 2016. 08. 29.; FN.hu 2016. 04. 28.
19. Signanini (2012) és Salameh, Ziyad (2014).
20. Giber János: (2005): Megújuló...
21. Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló energiák könyve. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
22. Salameh, Ziyad (2014).
23. Kádár (2007) Kádár Péter (2007): Szélenergia Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
24. Tóth László (2004): Szélenergia: In: Sembery Péter–Tóth László (szerk.) Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 327–398.
25. Tóth László (2004): Szélenergia....
26. Ferenczi Ödön (2007): Áramtermelés nap-és szélenergiából. Cser Kiadó. Budapest.
27. MTA Energiastratégia Munkabizottság (2010): Megújuló energiák hasznosítása. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
28. Tóth (2004) és Signanini (2012) és Szalai et al. (2010).
29. Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló...
30. MTA (2010): Megújuló...
31. Szalai et al. (2010).
32. Tóth (2004) és Signanini (2012).
33. Signanini (2012).
34. Kádár (2006) és Szalai et al. (2010).
35. EWEA (2013).
36. Kádár (2006).
37. Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló...
38. MTA (2010) és Szalai et al. (2010).
39. MAVIR (2014).
40. 382/2007. (XII. 23.) Korm. rendelet.
41. Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló...
42. Szlifka (2004).
43. Szlifka (2004) és Bartholy (2013).
44. Szeredi István et al. (2010): A vízenergia-hasznosítás szerepe, helyzete, hatásai. In: Magyar Tudomány 2010/8.
45. Bartholy (2014).
46. Szeredi, István (2015): Hydro Energy Potential in the Danube Region and in Hungary. In: Ortiz, Willington et al. (szerk.) Perspectives of Renewable Energy in the Danube Region. MTA KRTK RKL. Pécs. pp. 139–148.
47. Bruttó esés méterben kifejezve, mely a vízfolyam felső és alsó folyása közötti szintkülönbséget jelenti.
48. Szlifka Ferenc (2004): A vízenergia hasznosítása a nagyvilágban és környezetünkben. In: Sembery Péter–Tóth László (szerk.) Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 431–462. illetve és Lukács (2010): Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló energiák könyve. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
49. Signanini, Patrizio et al (2012): Geotermikus energia In: Laczó Dániel (szerk.) A megújuló energiaforrások kézikönyve. Környezettudományi Központ, Budapest.

50. Szeredi István et al. (2010).
51. Szlifka (2004).
52. Acker Fabian (2009): Taming the yantze. In: Engineering & Technology Volume 4. Issue 4. pp 48–51. illetve Fáy (2014): Fáy Árpád (2014): A vízenergia hasznosításának nemzetközi helyzete, EU-s tervek. In: Magyar Tudomány 2014/07.
53. Ijjas István (2014) A vízenergia-hasznosítás tervezésére és működtetésére vonatkozó környezeti előírások In: Magyar Tudomány 2014/07.
54. Szeredi (2015).
55. Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló...
56. Mészáros (2014) illetve Gerse Károly (2014): A vízenergia-hasznosítás hozzájárulása a fenntarthatósághoz. In: Magyar Tudomány 2014/07.
57. Szlifka (2004), illetve Mészáros (2014), továbbá Szeredi (2015).
58. MTA (2010) és Gerse Károly (2014).
59. Mészáros (2014).
60. Szeredi (2014).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acker, Fabian (2009): Taming the yantze. In: Engineering & Technology Volume 4. Issue 4. pp 48–51.
- Bartholy Judit et al. (2013): Megújuló energiaforrások. ELTE. Budapest.
- Bobok Elemér–Tóth Anikó (2010): A geotermikus energia helyzete és perspektívái. In: Magyar Tudomány 2010/8.
- EWEA – European Wind Energy Association (2013): Eastern winds Emerging European wind power markets.
- Farkas István (2004): Napenergia. In: Sembery Péter–Tóth László (szerk.) Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 281–326.
- Farkas István–Farkasné Fekete Mária (2003): Energiafelhasználás a mezőgazdaságban. In: Farkas István (szerk.) Napenergia a mezőgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. pp. 16–36.
- Fáy Árpád (2014): A vízenergia hasznosításának nemzetközi helyzete, EU-s tervek. In: Magyar Tudomány 2014/07.
- Ferenczi Ödön (2007): Áramtermelés nap-és szélenergiából. Cser Kiadó. Budapest.
- Gerse Károly (2014): A vízenergia-hasznosítás hozzájárulása a fenntarthatósághoz. In: Magyar Tudomány 2014/07.
- Giber János (2005): Megújuló energiák szerepe az energiaellátásban. B+V Kiadó, Budapest.
- Ijjas István (2014) A vízenergia-hasznosítás tervezésére és működtetésére vonatkozó környezeti előírások In: Magyar Tudomány 2014/07.
- Kaboldy Eszter (2003): Fototermikus rendszerek. In: Farkas István (szerk.) Napenergia a mezőgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. pp. 53–99.
- Kádár Péter (2007): Szélerőgépek Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- Lukács Gergely Sándor (2010): Megújuló energiák könyve. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- MAVIR – Magyar Villamosenergia-ipari Átviteli Rendszerirányító ZRt. (2014): A Magyar Villamosenergia-rendszer közép- és hosszú távú forrásoldali kapacitásfejlesztése. Budapest.
- Mészáros Csaba (2014): A vízenergia-hasznosítás hazai lehetőségei és korlátozó tényezői In: Magyar Tudomány 2014/07.
- MTA Energiastratégia Munkabizottság (2010): Megújuló energiák hasznosítása. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pálfy Miklós (2003): Fotovillamos rendszerek. In: Farkas István (szerk.) Napenergia a mezőgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. pp. 100–149.
- Pálné Schreiner Judit (2013): Alternatív energiák hasznosítási megoldásainak vizsgálata. In: Buday-sántha Attila (szerk.) Dél-dunántúli Régió fejlesztési II. kötet, Pécs, Hungary. pp. 466–505.
- Salameh, Ziyad (2014): Renewable Energy System Design. Academic Press. Oxford.
- Signanini, Patrizio et al (2012): Geotermikus energia In: Laczó Dániel (szerk.) A Megújuló energiaforrások kézikönyve. Környezettudományi Központ, Budapest.

- Sljivac D. and Topic D.(2014): The radiation energy of Sun. In: Solar energy and environment. Pécs-Osijek, Hungary-Croatia. pp. 11–12.
- Sljivac D. (2015): Solar Energy Resources in the Danube Region In: Perspectives of Renewable Energy in the Danube Region. Pécs, Hungary. pp. 257–256.
- Szabó S. et al. (2010): Risk adjusted financial costs of photovoltaics In: Energy Policy Vol 38. No. 7. pp. 3807–3819.
- Szalay Sándor et al. (2010): A szélenergia helyzete Magyarországon. In: Magyar Tudomány 2010/8.
- Szeredi István et al. (2010): A vízenergia-hasznosítás szerepe, helyzete, hatásai. In: Magyar Tudomány 2010/8.
- Szeredi István (2014): A piaci feltételek változásainak hatása. In: Magyar Tudomány 2014/07.
- Szeredi, István (2015): Hydro Energy Potential in the Danube Region and in Hungary. In: Ortiz, Willington et al. (szerk.) Perspectives of Renewable Energy in the Danube Region. MTA KRTK RKI. Pécs. pp. 139–148.
- Szlifka Ferenc (2004): A vízienergia hasznosítása a nagyvilágban és környezetünkben. In: Sembery Péter–Tóth László (szerk.) Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 431–462.
- Tóth László (2004): Szélenergia: In: Sembery Péter–Tóth László (szerk.) Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 327–398.
- Varjú Viktor et al. (2014): Napelemes energia és környezet. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku Elektrotechnički fakultet Osijek. Pécs-Eszék.
- FN.hu 2016. 04. 28. – Átadták Pécs 4,2 milliárd forintból épült naperőművét. Letöltés ideje: 2016. 10. 12. (<http://24.hu/fn/gazdasag/2016/04/28/atadtak-pecs-42-milliard-forintbol-epult-naperomuvet/>)
- Híradó.hu. 2016. 10. 03. – Napelemes járólappal – ha rálépnek, is áramot termel- Letöltés ideje: 2016. 10. 12. (<http://www.hirado.hu/2016/10/03/napelemes-jarolap-ha-ralepnek-is-aramot-termel/>)
- Híradó.hu 2016. 08. 29. – Átnapozta a nyarat a pécsi erőmű. Letöltés ideje: 2016. 10. 12. (<http://www.hirado.hu/2016/08/29/atnapozta-a-nyarat-a-pecsi-eromu/>)
- MNO.hu 2016. 09. 21. – Két oldalról veszi a napfényt a magyar napelem. Letöltés ideje: 2016. 10. 12. (<http://mno.hu/gazdasag/ket-oldalarol-veszi-a-napfenyet-a-magyar-napelem-1362712>)
- Newsweek. 2016. 07. 06. – Route 66 to get high-tech highway makeover letöltés ideje: 2016. szeptember 27. (<http://europe.newsweek.com/route-66-solar-roadways-panel-highway-477984?rm=eu>)
- Tamási Naperőmű weboldala. Letöltés ideje: 2016. szeptember 27. 12. (<http://tamasinaperomu.hu/haztartasi-kiseromu/>)

GYARMATI ENIKŐ*

A FÖDERALIZMUS POZÍCIÓI A NAGY HÁBORÚ KORÁBAN FRIEDRICH NAUMANN „KÖZÉPEURÓPÁ”-JA SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

FEDERALISM DURING THE GREAT WAR FRIEDRICH NAUMANN'S MIDDLE EUROPE ON THE CENTENARY OF THE GREAT WAR

ABSTRACT

Friedrich Naumann's famous political essay about his Middle Europe concept, published in 1915 had been regarded highly controversial through the last hundred years. His study was translated into Hungary very soon in 1916 and inspired heated discussions about the future of the covenant between the German Empire and the Habsburg Monarchy. On the centenary of the Great War the present study's intention is first to overview the international historiography of this question. According to the main conclusion of this overview the picture of an imperialistic concept of Naumann's Middle Europe can absolutely be called into doubt. Secondly, in the light of the debate, organised by the Society for Social Sciences between February and April 1916 in Budapest this work also highlights the many pro's and con's formulated in the course of the exchange of the ideas. According to our evaluation Naumann's most famous work had not been rejected *uni sono* in Hungary. Last but not least with a new reconstruction of the concept's main ideas this study comes to the conclusion that Naumann had put forward a pladoyer for a custom union between the German Empire and Austria–Hungary in the second year of the Great War.

Bevezetés

Száz évvel ezelőtt, 1915 októberében látott napvilágot Friedrich Naumann leghíresebb és máig a legnagyobb hatású írása „Középeurópa” címmel. A megjelenés centenáriumi évfordulója alkalmából ez az írás három célnak kíván eleget tenni. Az első részben rövid historiográfiai áttekintés keretében ismertetem a Naumann-i Középeurópa változatos történeti olvasatait. A második részt a Társadalomtudományi Társaság keretében szervezett vitának szentelem és szeretném bemutatni a vitában elhangzott érvek és ellenérvek gazdag tárházát. Végül a harmadik fejezetben kísérletet teszek a Naumann által felvázolt Középeurópa újbóli rekonstruálására.

A Naumann-i „Középeurópa” történeti képe

A két világháború között a nemzetközi történetírás Közép–Európát elsősorban a német kulturális befolyás által érintett földrajzi területként értelmezte. Paul Sweet irodalmi áttekintése szerint ekkor számos író a föderalizmus eszméje mentén tárgyalta ezt a témát. Ezek a szerzők jórészt azonban csak fejben voltak föderalisták, szívükben nacionalisták maradtak. Amerikai történészként úgy látta, hogy kevesen álltak készen annak elfogadására,

* Gyarmati Enikő abszolválta PhD-hallgató, Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger.

hogy Közép-Európa nem német kérdés, hanem a világpolitika része. Az amerikai történész véleménye szerint azt is kevesen vették figyelembe, hogy a németek számarányukat tekintve kisebbségben voltak Köztes-Európában.¹ A föderalizmus versus nacionalizmus alapú történeti kutatások mind itthon, mind külföldön gyakran alakultak a konjunkturális érdeklődés függvényében, mindazonáltal meghatározó irányzatként kizárólagos befolyásra egyik sem tett szert a XX. században. Robert Kann osztrák származású amerikai történész úgy látta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia számára három alternatíva létezett az első világháború korában. Az első megtörtént alternatíva a felbomlás volt. A második lehetőséget kínálta volna a Monarchia föderális átalakítása. A harmadik lehetőség a status quo, azaz az 1867. évi kiegyezés megtartása szintén nem volt kizárható. Kann interpretációja szerint Naumann terve elsősorban az osztrák–német és magyar nemzeti dominancia megtartása miatt élvezte a kortársak kitüntető figyelmét. A központi hatalmak győzelme esetén ez egyúttal biztosította volna a németek és a magyarok szupremáciáját. Kann alternatívái alapján a német politikus terve a status quo alternatívájaként értékelhető az 1960-as években.²

Mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban általában uralkodó helyet foglalt és foglal el a politikai Közép-Európa történeti képe. A Nagy Háború korában született Közép-Európa-terveket a történészek jelentős hányada politikai stratégiaként fogta fel, és a német imperialista hadicél–politika kontextusában értelmezte. A föderalizmus szempontú feldolgozások száma megszorodott a II. világháborút követő nyugat-európai egységfolyamat hátterében. Ettől kezdve Közép-Európa egységes gazdasági térként történő bemutatása egyre több történeti szakmunka bevallott céljává vált. A történeti feldolgozások döntő többsége a mai napig kombinálja a politikai és gazdasági szempontokat. Ami az utóbbi évtizedeket illeti, jól érzékelhetően megszorodtak az összehasonlító történeti elemzések. Ezek a történeti tanulmányok és monográfiák a kor eszmetörténeti áramlatai között igyekeztek elhelyezni a közép-európai szövetkezés megfogalmazóinak gondolatrendszerét.³

A föderalista–funkcionalista jogharmonizáció alkotmányos alapelvei mentén értékelte Naumann „Középeurópá”-ját Bóka Éva. Ezek szerint a német parlamenti képviselő a területi föderalista alapú együttműködés helyett javasolta a közép-európai föderalista–funkcionalista együttműködést, amely a nemzetek feletti intézmények létrehozása által valósult volna meg legyen szó közlekedésről, kereskedelemről, vámokról vagy egyéb közösnek tekintett hatáskörökről. Ez a típusú szövetkezés az államok szuverenitásának teljes megőrzését vetítette előre. Bóka véleménye szerint a szerző számára nem kis kihívást jelentett a jogharmonizáció alkotmányos alapelveinek meghatározása. Naumann megoldási javaslatai közül kiemelte a gazdasági és katonai kérdések nemzetállami szintről nemzetek feletti szintre történő emelésének gondolatát. A XXI. század elején tehát a Naumann-i terv már a második világháború utáni európai integráció föderalista–funkcionalista alapelveinek előfutáraként, a többdimenziós államszervezés elvének hangsúlyozójaként jelenik meg.⁴

Visszatérve a német imperializmus hadicél–politikája mentén építkező történeti narratívákhoz az első világháborús német hadicél–politika legeredetibb történetét rekonstruáló Fritz Fischer számára Naumann terve figyelemre méltó, de irreális gondolati konstrukció volt.⁵ A hivatalos német hadicél–politika meghatározó személyiségeinek programjai sok tekintetben túlléptek a Naumann-i célkitűzéseken. A Közép-Európa feldolgozások jelentős része tárgyalja Bethmann Hollweg német kancellár, Erich Falkenhayn vezérkari tábornok, a befolyásos lobbik vezetőinek – Heinrich Class (Össznémet Szövetség), a Pángermán Liga, Matthias Erzberger, német ipar egyik befolyásos képviselőjének – elképzeléseit. Ezek a munkák sohasem mennek el említés nélkül Naumann koncepciója mellett.⁶ Ugyanakkor az esetek túlnyomó részében nem fogalmazzák meg pontosan, hogy a hivatalos politikai, gazdasági és katonai elit nézeteihez képest hol helyezik el a német parlamenti

képviselő tervét. Többek között ennek tudható be, hogy Naumann terve gyakran került a történetileg félreértett, félremagyarázott helyzetbe. Az utóbbi években erre Catherine Horel és Szegedi Edit is felhívta a figyelmet.⁷

Jörg Villain értékelése szerint szintén imperialista alaptónus jellemezte Naumann kötetét, amely ráadásul nem bocsátkozott politikai konkrétumok kifejtésébe. Az előző állítással éppen ellenkezőleg a német történész arra a következtetésre jutott, hogy a német monopol-tőke rugalmas irányzatának törekvéseit képviselő Naumann könyvétől nem állt távol a valós német érdekek és motivációk eltakarási és leplezési szándéka. Irinyi Károly hasonló következtetésekre jutott, amikor úgy fogalmazott, hogy Naumann kifejezte könyvével a német uralkodó osztályok háborús, annexiós céljainak jelentős részét. Tartalmi és taktikai szempontból az egész Naumann-i akciót a Bethmann Hollweg-féle hatalmi törekvések részeként értelmezte, és Villainhez hasonlóan leplezési szándékot látott benne. Mindketten a kis nemzetek szuverenitásának tarthatatlansága melletti Naumann-i indoklásban fedezték fel a német imperializmus funkcióját. A terv militarista jellegének bizonyítását szolgálta a Naumann által használt háború utáni „lövészárók-közösség” retorikai szófordulata.⁸

Galántai József véleménye szerint a közép-európai gazdasági, katonai és politikai tömörülés Németország vezetésével, a szövetségesek vazallusállamokká történő degradálásával, és látszatjogok biztosításával jött volna létre. Közép-Európa hadserege ugyan közös lett volna, de azt a német hadsereg uralta volna. Bár egységes vámrendszert hirdetett, a német monopol-tőke lett volna az úr. Naumann pánszlávizmussal kapcsolatos gondolatai a magyar elit ijesztgetését szolgálták annak érdekében, hogy a magyarok inkább a poroszokra, mint a gyengülő Ausztriára támaszkodjanak. A magyar történész a két birodalom közötti kapcsolatot egy föderációs látszatú szerkezetként értékelte.⁹

A nemzetközi és az utóbbi időben a magyar történetírás is alapműként tekint Henry Cord Meyer Közép-Európa történetét feldolgozó monográfiájára. A német hadicél-politika kontextusában született történeti olvasatok antitéziseit tartalmazza ez az 1955-ben kiadott monográfia. Ezek szerint Naumann koncepciója sem a nacionalista, sem a gazdasági föderatív képletbe nem illeszkedik. A német politikus ugyan a vilmosi korszakban kitapinthatóan nacionalista, a háború alatti írása már nem tükrözte a német nemzeti patriotizmus túlkapásait. Nagyon visszafogottan és toleránsan tárgyalta a németek Közép-Európa más nemzetei felé követendő politikáját. Meyer olvasatában Naumann sem a nagynémet, sem az össznémet felfogást nem tette magáévá.¹⁰

A Naumann-i koncepciót értékelő történeti írásokban a mai napig visszaköszön két fontos értékteremtő jelző. Az egyik szerint ez a terv egyúttal a liberális német imperializmus terve volt. Ez a típusú történeti értékelés általában arra helyezi a hangsúlyt, hogy a konstrukció egyáltalán nem germanizáló, német hegemoniát célul kitűző elképzelés volt. Továbbá úgy érvel, hogy a német Reichstag képviselőjeként Naumann szoros kapcsolatban állt a multinacionális vámuniót szorgalmazó, liberális imperializmust célul kitűző ipari körökkel.¹¹ Nagy kihívást jelent ezzel szemben a másik értékelés a föderatív imperializmus fogalmának befogadása. Theodor Schieder olvasatában az a folyamat, ahogyan Naumann a századfordulón képviselt német világpolitikai célokkal szakítva elmozdult az európai kontinensre fókuszáló német hatalmi törekvések hirdetése felé, föderatív imperializmusként írható le.¹² Schieder összegzése szerint az 1915-ben publikált Középeurópa egyfajta közéleti képez a századfordulón képviselt német imperialista világprogram és a háború alatti német hegemon igényű európai államszövetségi modellek között. A föderatív eszme összekapcsolása az imperializmus fogalmával azért lehet problematikus, mivel esetükben teljesen ellentétes eszmeiségű fogalmakkal van dolgunk. A föderalizmus szuverenitást, önkéntességet, egyenjogúságot hirdető eszmeisége – és hozzáteszem, ugyanebből az okból részben a liberalizmus eszmeiségével – sem egyeztethető össze a katonai és gazdasági

erőfölény útján politikai célokat elérni kívánó imperializmussal. Egymáshoz képest csak alternatívák maradhatnak, együtt nehezen vagy csak szigorú megszorításokkal értelmezhetők.

Jörg Brechtefeld számára Naumann kötete csak az első pillantásra lehet imperialista publikáció, valójában annak eszmeisége teljes mértékben ellentétes a német katonai és politikai elit főáramlatának imperialista argumentációjával. A szerző véleménye szerint Naumann túllépett a háború közvetlen gazdasági érdekein, annexió és etnikai csoportok evakuálása pedig egyáltalán nem képezte részét az elképzelésének. A konföderáció rendszerét pontosan azért javasolta, hogy minden nemzetiség függetlenségét és védelmét biztosítva tudja. Bár a munkában jól kitapintható mind kulturális, mind gazdasági értelemben a német nemzet dominanciájának szempontja, a történész olvasatában Naumann egyáltalán nem beszélt a régió germanizációjáról. A történész kiemelte továbbá, hogy Naumann régóta foglalkozott társadalmi problémákkal, ezért a dinasztikus és demokratikus konfliktusok természetét jól ismerte, és ezzel a munkájával a feszültségek enyhítésére is alternatív választ kínált. Ezek a válaszok azonban a legcsekélyebb mértékben sem hatottak a német hivatalos politikára.¹³

Az európai rendszerváltások óta megnőtt a száma a Közép-Európa fogalomtörténetét feldolgozó munkáknak. Ormos Mária monográfiája Közép-Európát elsősorban politikai fogalomként értelmezte, és mutatta be. A szerző olvasatában a nehezen értelmezhető, földrajzilag nem körülhatárolható Közép-Európa a történelem változó struktúrája. Az ilyen igénnyel megfogalmazott elképzeléseket négy csoportba sorolta a történész. Az első csoportba kerültek az Oroszország védnökségével számoló tervezetek. A második csoportot alkotják a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia állami kereteiben gondolkodó konstrukciók. A harmadik csoport tervezetei vagy Németországgal számoltak, vagy ellene léptek fel. Végül a negyedik csoportba azok a koncepciók kerültek, amelyek mindkét szomszédos nagyhatalom összefogását követelték a pogánynak tartott két ellenség ellen. Ezek a tervek vagy dominanciára épültek, vagy összefogást, egységet, együttműködést feltételező önvédelemre irányultak.¹⁴ Bár a történész maga nem kívánta tipizálni Naumann tervét, a megadott kritériumrendszer tükrében Naumann koncepciója a Németországgal számoló, az összefogást feltételező önvédelemre irányuló tervek csoportjába sorolható, azaz több szempontból is átmenetet képez a különböző csoportok között.

A Naumann-i „Középeurópa” elsősorban tehát politikai stratégiaként jelenik meg a kérdés historiográfiájában. Korlátozott azoknak a feldolgozásoknak a száma, amelyek a közép-európai gazdasági közeledés történetét a kortársak és az elődök gazdasági koncepcióinak összehasonlításával vizsgálták. Németh István ilyen igényű monográfiája sorolható ide, mindazonáltal ez az igényes munka is lemondott az elképzelés szisztematikus gazdasági elemzéséről.¹⁵ Alapvetően háttérbe szorult a statisztikai adatokkal igen szívesen foglalkozó politikus és publicista gazdasági stratégiáinak történeti feldolgozása, értékelése. Achim Müller doktori disszertációjában a Nagy Háború alatt a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között lefolytatott vámtárgyalások történetét dolgozta fel, mindazonáltal nem emelte ki Naumann gazdasági stratégiáját ebből a másodlagos szerepből.¹⁶ Holott megalapozott érvek szólnak amellett, hogy Naumann kötetének gerincét a gazdasági Közép-Európa felvázolása képezte.¹⁷ Theodor Heuss, Naumann egyik legszakavatottabb monográfusa hangsúlyozta, hogy a háborús gazdaság tanulságai rendkívüli mértékben foglalkoztatták a politikust, és ennek tudható be, hogy az állami készletgazdaság szervezésére „Középeurópa” című művében is számos javaslatot fogalmazott meg.¹⁸ Az ezekből a javaslatokból kialakított gazdasági együttműködés teszi ki tulajdonképpen a közép-európai együttműködés koncepciójának a jelentős részét.

Vita „Középeurópa”-ról

Friedrich Naumann Közép-Európa koncepciójára a Magyar Királyságban nem született átfogó igényű válasz a Nagy Háború négy éve alatt. Részkérdésekről – elsősorban a közép-európai gazdasági közeledésről – számos önálló írás látott napvilágot. Az 1916 elejétől kibontakozó tudományos publicisztikai vitába sokan beszálltak kisebb cikkek és közlemények erejéig. A kor kardinális kérdése – a háború és a béke ügye – jelentette a vita legfontosabb szempontját. Mind a tudományos felszólalásokban, mind a hétköznapi publicisztikában heves vita tárgyát képezte az a felvetés is, vajon Közép-Európa jó eséllyel biztosítja-e majd a gazdasági fejlődés feltételeit. Az érvek és az ellenérvek mérlegelésekor a disputa résztvevői három kérdés bővebb tárgyalásán keresztül igyekeztek alternatív válaszokat nyújtani. 1. Közép-Európa kereskedelempolitikája hozzájárul-e a mezőgazdasági termelés növeléséhez? 2. A vámrendszer átalakítása tönkreteszi-e a magyar ipart? 3. A szabad kereskedelem vagy a vámunió rendszere lehet-e a remélt gazdasági növekedés nagyobb motorja?

Magának a vitának és a véleményeknek az alapos ismertetését és történeti feldolgozását Irinyi Károly munkásságának köszönheti a magyar történetírás.¹⁹ Galántai József I. világháborús monográfiája és Diószegi István tanulmányai a magyar többségi politikai elit nézeteit világították meg ebben a kérdésben.²⁰ Varga Lajos a háború alatti szociáldemokrata politikáról szóló munkájában alaposan körüljárta a mértékadó szociáldemokrata politikusok Közép-Európával kapcsolatos állásfoglalásait. Kutatási körét kibővítette a Szocializmus című lap hasábjain folytatott vita szereplőinek, főleg a szakszervezeti vezetőknek a gondolataival.²¹ A Friedrich Naumann-i gondolatrendszer legátfogóbb intellektuális feldolgozását örökítették meg a Társadalomtudományi Társaság szervezésében 1916. február és április között tíz alkalommal tartott vitaülések.²²

Kunfi Zsigmond, a vitát levezető elnök összességében utasította el az egész konstrukciót. Először is kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy sokan az államterületek növekedését a történelmi fejlődés állandó törvényszerűségeként fogják fel. A skandináv országok példáján keresztül érzékeltette, hogy az állami dezintegráció párhuzamosan van jelen az államok átalakulási folyamataiban. Vitatta továbbá azt a Naumann által az állam és az ipari nagyüzem analógiájára épített érvelést, miszerint a jövőben az állami szuverenitás egyre kevesebb helyen fog összpontosulni. Svájc és Hollandia esetét említve kiemelte, hogy sem a politikai színvonal, sem a művelődési színvonal nem államnagyság kérdése. Kunfi Naumann könyvének alapgondolataként értékelte, hogy a mostani háború a jövőbeni háborúk hosszú sorozatának indítója lesz, ezért kell Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának ezekre a háborúkra felkészülniük. Az elnök értékelése szerint ez a terv militarista Közép-Európában gondolkodik, amelyet az uralkodó osztályok fognak létrehozni. Összegzésében úgy fogalmazott, hogy ez az államalakulat nem hozhat fejlődést, és nem lehet a tartós béke záloga.

Giesswein Sándor a pacifizmus tudományosan megalapozott doktrínájából indult ki, amelynek lényege a döntőbírátság intézménye által biztosított tartós béke. Giesswein felfogása szerint Naumann Közép-Európája politikailag, gazdaságilag és katonailag is egy *corpus separatum* lenne, ahol a külvilágtól történő elkülönülést a lövészárkok szimbolizálják. Ez a szeparatista felfogás ugyan a gazdasági terület megnagyobbodását eredményezi, mégis ez a fajta politikai és gazdasági szövetség nem vezethet el a pacifizmus által célul kitűzött világföderációhoz. A világgazdaság egyetlen útja csak a közvetlenül létrehozott világkonföderáció lehet. A keresztényszociális értékeket képviselő politikus hangsúlyozta, hogy a világföderáció elvi alapjait a hágai konferenciák már megalkották, és belefoglalták az Állandó Béke Központi Szervezetének programpontjaiba. Giesswein Sándor ezért nem tartotta meggyőzőnek a közép-európai szövetkezés eme tervét.

Az Európai Egyesült Államok eszméjét, azaz egy európai békekonföderáció létrehozását támogató Szabó Ervin annyiban azonosulni tudott a Naumann-i gondolatmenettel, hogy első lépésként tekintett a területileg egymással szomszédos államok között megkötendő államjogi és gazdasági szövetségre. Ezért helytelenítette azt a törekvést, hogy Naumann Közép-Európáját imperialista és militarista alakulatként láttatta a kortársak többsége. Nem találta helyénvalónak továbbá azt sem, hogy sokan a kérdést a nemzeti rokon- és ellen-szenvek érzelmi politikájaként kezelték. Elfogadta, hogy Közép-Európa elméletileg beleil-lik az európai államfejlődés irányvonalába, de nem volt kétsége afelől, hogy az államfejlő-dést a hatalmi vágy, az uralmi terület háború eszközével történő megnagyobbítása fogja a jövőben is meghatározni.

Jászi Oszkár olvasatában Közép-Európa Naumann-i változata nem a háborús világ ideológiáját tükrözte. A háború szerepét értékelve bemutatta, hogy míg korábban a háború annak organikus jellegéből fakadóan egyéni és csoportérdekek kielégítésére korlátozódott, a Nagy Háború korában nyilvánvalóvá vált, hogy a háború csak akkor szüntethető meg, ha az emberiség képes lesz az erőszak módszerét lecserélni az ész, a szervezés és a szerződés eszközeire. Közép-Európa csak így teheti meg az első óriási lépést Európa békéje, majd a világbéke felé. Jászi ezzel az összefogás mellett érvelő Naumann-i gondolatok pozitív re-cepicióját kínálta. Jászi hangsúlyozta, hogy az állami és gazdasági integráció egy világtör-ténelmi folyamat.

Szende Pál éppen ellenkezőleg úgy látta, hogy a *Kriegsfrucht* (a háború terméke, ered-ménye) fogalmának értelmezése szerint Közép-Európa létrehozása éppen a háború miatt, a demokratikus erők bénultságából fakadóan lehet könnyű. Ez egyúttal a háborúban érdekelt csoportok hatalmon maradását is biztosítja. Naumann szóhasználata sokkal inkább arra kívánt utalni, hogy a háború szenvedései alatt az emberek általában fogékonyabbá válnak a béke és az azt garantáló új dolgok iránt. Szende a Naumann-i fogalomhasználatlalt ellenté-tesen értelmezte az ún. *Schützengrabengemeinschaft* (lövészárók-közösség) fogalmát is. Szende ezt a háborúra való folytonos készülődésként, azaz egyfajta gazdasági autarkiaként interpretálta. Ezáltal kétségbe vonta azt a lehetőséget, amely szerint Naumann ezt a fogal-mat a szükségszerű védelmi közösség, a külső támadások elleni közösség értelmében hasz-nálta. A háború vérzivatarai, félelmei nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a német politikus által felvázolt szövetséget döntően militarista alakulatként láttatták a Nagy Hábo-rú kortársai.

Militarista értelmezést tükröznek Ágoston Péter érvei is, aki csatlakozott azokhoz, akik szerint Közép-Európa csak katonai erővel hozható létre. A nemzeti szuverenitás megőrzé-sének szempontja szerint mérlegelve a tervet úgy fogalmazott, hogy egy olyan államszö-vetség, amelyben minden nemzet lemond arról, hogy tetszése szerint cselekedjék mint például a svájci államban tették a nemzetek, elfogadható lehet Közép-Európa nemzeti számára. Ha ezt csak egyes nemzetek tennék, mint például Közép-Európában a németek és a magyarok, akkor az elutasítandó. Rónai Zoltánt kevésbé a kardcsörtető érvek befolyásol-ták Közép-Európa esélyeinek mérlegelésékor, mint inkább a pacifizmusba vetett kizáróla-gos hite határozta meg álláspontját. Az európai konföderáció eszméjének híveként szintén a nemzetközi szerződésekben, az összes európai állam egymáshoz való viszonyának átala-kításában látta a béke zálogát. Osztotta azok véleményét, akik úgy gondolták, hogy Közép-Európát csak katonai okok hozhatják létre, és ahol a szellemi és gazdasági élet *kaszánya* mintájára szerveződik majd.²³

A többségi véleményként rögzített militarista jellegű Közép-Európában a demokratikus fejlődés esélyeit ugyanakkor a felszólalók nem ítélték meg a korábbiakhoz hasonlóan ne-gatív módon. Nyilvánvaló, hogy a militarista kép elsősorban a pacifizmus szempontjai alapján kialakított benyomásként is értékelhető. A demokratikus fejlődési potenciál mérle-

gelésénél azonban a gazdasági feltételek ugyanolyan fontos szerepet játszottak. Ezeknek a feltételeknek a mérlegelése során Közép-Európa nem kizárt, hogy a demokratikus fejlődés garanciája is lehet. Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Vámos Jenő és Dániel Arnold azért érveltek a közép-európai közeledés mellett, mert meggyőződéssel vallották, hogy Közép-Európa gazdasági fejlődést eredményez, a gazdasági növekedés pedig a demokratikus viszonyok javulásához vezethet. Ezzel az értékeléssel szemben foglalt állást Kunfi és Szende, akik a demokratikus fejlődést csak belső erőfeszítések útján vélték elérhetőnek. Az utóbbi ugyan belátta, hogy Közép-Európa több demokráciát hozhat, óvatos kételye abból táplálkozott, hogy a német agyonszervezettség a „modern forradalmi energiák” ellen, azaz a szükséges individualizmus ellen hat. Az ebből fakadó német hegemonia nem erősíti majd a demokratikus tendenciákat. Közép-Európa a nemzetiségi kérdés szempontjából sem kínál megoldást, mivel sem a lengyel, sem a délszláv ügyet nem fogja előrevinni.

Szabó azt javasolta, hogy a demokrácia esélyeinek mérlegelésekor ne a konvencionális demokrácia rendszerén keresztül közelítsék meg a kérdést, hiszen ez csődöt mondott, amikor kitört a háború. Az alapkérdés továbbra is az, melyik politikai rendszer tekinthető demokratikusabbnak. Közép-Európától véleménye szerint azért nem kell félni, mert a német politikai rendszer sokkal fejlettebb, mint az osztrák politikai rendszer, nem beszélve a magyar politikai berendezkedésről. Jászi szintén vitatta azt az általánosan vallott Közép-Európa-ellenes álláspontot, hogy ez az államalakulat a magyarság és a németiség túlsúlya miatt továbbra is elnyomná a nemzetiségeket. Jászi arra hívta fel a figyelmet, hogy Közép-Európa biztos rendje elképzelhetetlen a lengyel és a délszláv nemzetiségi kérdés rendezése nélkül. Kiemelte továbbá Naumann tervéből azt a demokratikus érvelési gondolatmenetet, amely a nemzetiségi szabadság, a népek kulturális autonómiája valamint a szabad kereskedelem és a közép-európai gazdasági egység fontosságát húzta alá.

Vámos Jenő alapvetően egy nagyon rövid védőbeszédet adott Közép-Európa politikai, gazdasági előnyei mellett. A korábban említett tényező – Közép-Európa alkalmas a háború kiküszöbölésére – mellett, még úgy érvelt, hogy a területi integráció valóban nem garanciája a kulturális fejlődésnek, mindazonáltal nagyobb gazdasági fejlődési perspektívát kínál, és pozitív gazdasági hatása a fogyasztókra és a termelőkre nézve egyaránt jótékony hatással lehet a magyar demokráciára. A demokratikus fejlődés alátámasztására kifejezetten gazdasági érveket felvonultató nézeteket osztott meg hallgatóságával Dániel Arnold. Árnnyalva az előtte elhangzottakat aláhúzta, hogy a demokrácia a gazdasági jólét mértékétől, nem pedig egyes gazdasági ágak fejlődési potenciáljától függ. Mérvadó mindig csak az ország összességében vett jóléte lehet. Ez pedig nem más mint a közép-európai gazdasági közeledés útja a közép-európai vámunió létrehozásán keresztül.²⁴

Kunfi ugyan elismerte, hogy a gazdasági élet meghatározza az országok bel- és külpolitikáját, mindazonáltal nem látta be annak értelmét, hogy Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia egyfajta közös irányítás alá helyezze a gazdasági életet is. Az egységes gazdasági tér vámunió útján történő létrehozása a három ország különböző gazdasági fejlettsége miatt ütközik akadályokba, hiszen más és más kereskedelmi és vámpolitikára van szükségük. Kunfi véleménye szerint a szabad kereskedelem állandósítja a már meglévő fejlődésbeli különbségeket, és így biztosítja a legfejlettebb állam monopóliumát. Utalva a két birodalom egymás közötti kereskedelmében az export és import arányának a jelentős eltérésére ezt szintén kizáró okként fogalmazta meg a zárt kereskedelmi állammal szemben.

Szabó és Jászi is a közép-európai gazdasági közeledés híveiként léptek fel. Szabó olvasatában a választás tétje nem vámunió vagy szabad kereskedelem, autarkia vagy nemzetközi gazdaság közötti alternatívák között, hanem kisebb vagy nagyobb belső piac között dől el. Magyarország gazdasági érdekét a nagyobb piac melletti döntés szolgálja a legkivá-

lőbban. A nagyobb piacot pedig a vámunió biztosítja. Jászi kétségbe vonta azt az állítást, hogy Közép-Európa gazdasági elzárkózást, vámháborút, a legnagyobb kedvezmény elvének feladását eredményezné. A közgazdasági törvények félreismeréseként értékelte azt az álláspontot, miszerint a vámunió a magyar ipar pusztulását jelentené, mivel úgy gondolta, hogy a vámvédelem nem egyetlen előfeltétele egy gazdasági ág fejlesztésének. Alapvető problémaként láttatta, hogy az ország túlságosan közjogi problémaként kezeli a kérdést, és a publicisták figyelmét általában elkerülik az alapvető közgazdasági összefüggések. Magyarországon egyébként is nagyon erős a „védővamos babona”, aminek még a szociáldemokrata politikusok is áldozatul estek. Jászi meglátása szerint a vámunió azért kell, hogy döntő érvként szolgáljon a szabad kereskedelem javára. Ez ugyanis nyilvánvalóvá tenné, hogy az érvényben lévő védővám-politika évtizedek óta csak magánérdekeket szolgált.

Szende szintén értelmetlennek tartotta azt, hogy a gazdasági Közép-Európáról folytatott vitát szabadkereskedők és védővamosok vitájára szűkítik. Az igazságot a kettő között látta, hiszen számos esetben a kétféle kereskedelmi politikát egymással ötvözve alkalmazták. Semelyik sem biztosít védelmet kizsákmányolás, kartellgazdálkodás és militarizmus ellen. A két politika lehetséges következményeit azonban számba kell venni, ezt pedig a megnövekedő konkurencia oldaláról közelítette meg. Elfogadta, hogy Németország és Magyarország között a vámok eltörlése hozzájárulhat a magyar mezőgazdasági termelés fellendüléséhez, de ez az előny rögtön eltűnhet, amint olyan intenzív mezőgazdasági termelők, mint Románia vagy más Balkán-államok a szövetség tagjává válnak. Ami az ipari versenyt illeti, nyilvánvalóan Németország hatalmas versenytárs, mégis a magyar kormány oly minimális összeget költött ipari fejlesztésre, hogy Szende véleménye szerint még áldozatok árán is elő kell mozdítani az ipari fejlődést, és nem kell félni a német versenytől. Ezzel szemben Katona felszólalása alapján a közép-európai szabad kereskedelemhez nem a nagy gazdasági egységeken keresztül vezet az út. A vámunió tehát sem a magyar mezőgazdasági termelés növekedéséhez nem járul hozzá, sem a magyar ipart nem lendíti fel.

Vágó a legnagyobb kedvezményes eljárás híveként a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között működő, érvényben lévő kereskedelempolitika mellett szállt síkra. Rendkívül figyelemre méltó érveléssel azt állította, hogy az antant szövetség eredeti hadicélja a német Zollverein által egybekovácsolt Németország szétforgácsolása. Ilyen helyzetben a Naumann által is szorgalmazott vámuniós Közép-Európával az antant országok nem kötnének békét, ezért kell elutasítani az egész koncepciót.

Dániel Arnold mezőgazdasági szakértőként egyértelmű prioritással kezelte a gazdasági Közép-Európa ügyét. A magyar mezőgazdaság helyzetének legrészletesebb elemzésén túl arról kívánta meggyőzni hallgatóságát, hogy az egyesült Közép-Európa sokkal kevésbé lesz exportindusztriális terület, mint amilyen mértékben a háború előtt volt. A Friedrich Naumann-i lövészárók-szövetség defenzív tartalmú értelmezésének alternatívájaként is értékelhető gondolatmenet szerint, a saját nyersanyagait, élelmiszereit megtermelő országok mindig békésebb természetűek, mint az exportindusztriális országok, amelyeknek meg kell szerezniük a létükhöz szükséges alapanyagokat. Így a német exportindusztriális birodalom kiegészülve a nyersanyagokban és élelmiszerekben gazdag osztrák–magyar állammal békésebb természetűvé válhat. Közép-Európa békés vagy háborús jövőjének megítélésakor ez elsődleges szempont. A mezőgazdasági szakember olvasatában az általános európai békéhez csak a gazdasági jóléten keresztül vezet az út.²⁵

A Társadalomtudományi Társaság vitaülésein elhangzott vélemények többsége szerint a Naumann-i Közép-Európa nem tekinthető a jövő békéjének garanciájaként. A pacifizmus hívei számára Közép-Európa az abban felfedezni vélt militarista politikai stratégia és nyilvánvalóan az ott röviden kifejtett katonai konvenció miatt vált elutasítás tárgyává. Kunfi Zsigmond és Rónai Zoltán a béke kérdését kardinális szempontként kezelték a vita során.

Giesswein Sándor és Rónai Zoltán a pacifizmus, a világbéke alapján érveltek, és mindketten arra a következtetésre jutottak, hogy ez a típusú Közép-Európa nem képes a béke biztosítására. Ezzel szemben Vámos Jenő képesnek tartotta a közép-európai államalakulatot a háború kiküszöbölésére. Szende Pál és Ágoston Péter szintén úgy érveltek, hogy Közép-Európa csak militarista államalakulat formájában jöhet létre.

A Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia vámunióját felvázoló Naumann-i elképzelés szintén megosztotta a tanácskozás résztvevőit. Kunfi egyértelműen nemet mondott a vámunióra. Szabó és Jászi viszont mellette érveltek. Szende és Katona inkább a szabad kereskedelem és védővám–politika ellentmondásain keresztül érzékeltették, hogy nem igazán hívei a vámuniónak mint zárt gazdasági egységnek. Vágó József egyedülként a gazdasági „status quo”, azaz a meglévő rendszer, a kedvezményes vám eljárás továbbfejlesztése mellett állt ki. A legalaposabb, szakmaiságra törekvő, statisztikai adatokat is felvonultató felszólalást a témában Dániel Arnold kínálta, aki Közép-Európára fontos lépésként tekintett a közép-európai gazdasági egységhez vezető úton. Naumann véleményével teljesen összhangban a vámunió ígéretesnek tartott perspektívája mellett állt ki.

Friedrich Naumann „Középeurópá”-ja száz év távlatából

Naumann kifejezetten a háború idejére időzítette „Középeurópa” koncepciójának hosszabb lélegzetű kifejtését, mivel úgy gondolta, hogy csak a háború alatt hajlandók a kedélyek a nagy, átalakító gondolatok befogadására. Márpedig köznapi lélekkel nem lehet létrehozni Közép-Európát. Mivel Franciaország a háborúban Nagy-Britannia oldalára állt, ezért tagként a háború idején nem számolt vele. Mindazonáltal a francia–német együttműködés mellett mélyen elkötelezett Naumann a franciákat Közép-Európa-hoz tartozónak vélte.²⁶ Nem kívánt, vagy ha igen, csak keveset szolt az északi országokról, a románokról, a bolgárokról, a szerbekről, a görögökről, Hollandiáról, hiszen úgy látta, hogy ezeknek az országoknak először a gyakorlatban látniuk kell a mag alakulását és Közép-Európa működését. Számos történelmi állítással szemben az Oszmán Birodalmat nem tartotta a közép-európai közeledés szereplőjének. Ugyan a központi hatalmak szövetségese volt a háborúban, de sem földrajzilag, sem népességi és gazdasági tekintetben nem igazán vonható be az együttműködés elmélyítésébe. Naumann 1915. évi „Középeurópá”-jának magját tehát a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia képezte.²⁷ Amikor úgy fogalmazott, hogy ez a Közép-Európa akkor még csak földrajzi fogalom volt, nem beszélt másról, mint a még nem létező, a jövőben létrehozandó Közép-Európáról.²⁸

Naumann „Középeurópá”-jának állama nem hozható létre csupán gazdasági érvekkel, hanem történelmi hagyományainak rekonstruálásával is tenni kell ezért. A teológiai pályát a családi hagyományok miatt választó lelkész meggyőződéssel vallotta, hogy a számító ész szempontjain túl a lelki meggyőződés ennek a történelmi egységtudatnak, közép-európai identitásnak a megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges. Németországban a birodalmi gyűlésben már létezik a birodalmi tudat, hiszen a politikai pártok elvesztették tartományi jellegüket. Ugyan a politikai érdekelletetek számos ponton kitapinthatóak, elkülönülési hajlandóság viszont nincs. Az evangélikus lelkész felfogása szerint nincs történelmi haladás régi tartozások elengedése nélkül, és számos történelmi példával kívánta alátámasztani azt, miképpen zajlott mindez Németországban. Közép-Európa történelmi megalapozása csak új szemléletű történetírókkal lehetséges, titkos tanácsosokkal bizonyosan nem vezethet sikerre. Az új kihívások tudatosítására a népek politikai nevelői, a történetírók képesek, akik sikeressé és hatásossá pedig azáltal válhatnak, ha saját lelküket nem zárják ki a történelmi rekonstrukciókból. A porosz történetírók által felvázolt német egyesítési hagyomány

Naumann szemében nem tekinthető egyesítő hagyományként Közép–Európa esetében. Sokkal inkább a régi Német-római Császárság birodalmi hagyományai kínálhatják a történeti mintát. Ez ugyanakkor nem jelentené azt, hogy a bismarcki egyesítő szellemiséget sutba kellene dobni. A Bismarck-i szövetségi politika ékes bizonyítéka annak, hogy Németország fenn kívánta tartani Ausztria-Magyarországot. Naumann kiemelte, hogy aki az I. világháború korában a német–osztrák–magyar szövetségen lazítani akar, az 1876. elé kívánja visszavetni a viszonyokat. Ami a kettős Monarchia helyzetének megítélését illeti, Naumann úgy vélte, hogy nem elsősorban a Monarchia formális függése vagy a szuverenitás csorbulása jelentene kihívást számára, hanem a Németországhoz fűződő szorosabb szövetségből fakadóan eddigi közép-európai hatalmi befolyásának elvesztése okozhat számára problémát.²⁹

Friedrich Naumann Közép–Európa megteremtésekor a legnagyobb érzelmi ellenállásra mégsem emiatt számított, hanem a régió felekezeti és nemzetiségi problémáit tekintette a legnagyobb akadálnak. Ebből fakadt, hogy kiemelt figyelmet fordított a közép-európai régió vallási és felekezeti hagyományainak történeti áttekintésére. Leírta számos útja során szerzett tapasztalatait az osztrák–németekről, ismertetve a nemzeti ébredés folyamatának ausztriai történetét, valamint összefoglalta nézeteit a magyar nemzetiségi törvény fontosabb elemeiről. A magyarok nemzetiségi gondolkodásáról továbbá megállapította, hogy nemzeti uralmukat csak olyan módon tudják biztosítani, ha az egyenlővé tévő demokráciát nyíltan vagy burkoltan távol tartják politikai rendszerüktől. Naumann megoldó képlete szerint a nyelvi határokon túlmutató, legszélesebb értelmű liberalizmus lenne szükséges a közép-európai nemzetiségi béke megteremtéséhez. Ugyanakkor a nemzetiségi problematika megoldásának módja nem vezethet a „kisnemzeti” szuverenitás biztosításán keresztül, azaz nemzetállamok létrehozásának útján. Naumann nemzetiségi töltetű „felsőbb fogalma” vált az egyik legvitatottabb ponttá a kortársak körében. A Naumann-i értelmezés szerint ugyanis Közép–Európa magva a németiség lesz, ezért közvetítő nyelvként a német nyelv használatát tűzte ki célul. Ez a gondolat gyakran szolgált a német kulturális hegemonia igényének alátámasztására.³⁰

A közép-európai szövetséget alkotó népek gazdasági jellegű leírása alkalmával Naumann kiemelte, hogy az új konstrukció létrehozásakor az új történeti szemléleten túl haladó gazdasági mentalitásra is szükség van. A világháború okainak gyökerét, az angol–német ellenségeskedés eredetét Naumann a kapitalista rendszer két alapformájának különbségében vélte felfedezni. A németek ellen kinyilvánított ellenszenv többek között annak is betudható, hogy komparatív versenyelőnnyel rendelkezik a gazdaság szervezésében, ráadásul a legmagasabb fokon valószínűsítette meg annak módszeres, iskolászerű oktatását. Ez egyszerre nyitott utat az egyéni fejlődés számára, amely teljesen akkor juthat érvényre, ha bele tud helyezkedni a „közös gazdasági lét magasabb formájába”. Naumann ezt a német mentalitást állította szembe az angolszász egyéniségimádó felfogással. Ennek a német gazdasági mentalitásnak a sikere alapján gondolta úgy a szerző, hogy ezt jogos igénnyel terjesztheti ki Közép–Európára, és javasolta, legyen ez „Középeurópa” szervező elve.³¹

Közép–Európa világgazdaságban betöltendő szerepének kifejtésénél Naumann ismételen állást foglalt a meghívandó szövetséges országokkal kapcsolatban. Egyértelműen elutasította úgy a két európai birodalom szövetségén túlmutató, mind az Európai Egyesült Államokat hirdető koncepciókat. A német politikus újra leszögezte, hogy csak Németország és Ausztria-Magyarország szövetségéről beszél 1915. évi munkájában. Ezzel együtt Naumann nézete szerint ez a szövetség nem tudna működni a világgazdaságtól elzárt egységként. Németországnak tehát továbbra is szüksége lesz azokra a gyarmatokra, amelyekről a világháború kitörése elzárta. Ez a kérdés, azaz mindenfajta területi kompenzáció azonban a békekonferenciára tartozó ügy. Közép–Európa gazdasági bővítése tehát a képvi-

selő felfogása szerint nem történhet háborús annexiókkal, még akkor sem, ha maga a közép-európai gazdasági hatalom megalapítását követően – ami befolyási területét és lakosságszámát illeti – kicsi marad a három, versenytársnak tekintett világállamhoz képest.³²

Naumann munkájának legfontosabb üzenete szerint befolyásolni kívánta a két birodalom között kialakítandó vámközösségről folytatott kortárs vitát. A német parlamenti képviselő felfogása szerint a gazdasági integrációról szóló vita az államszövetség versus szövetségi állam régi kérdésének kereskedelempolitikai téren megnyilvánuló dilemmája, ami a kedvezményes vám eljárás és a vámunió közötti alternatívák formájában van jelen. Míg az utóbbi nyilvánvalóan új közjogi feladatokat ró mindkét államra, a kedvezményes vám eljárás további alkalmazása esetében közjogilag minden változatlan marad. Naumann ebben a vitában hosszú távon a vámközösség mellett állt ki, előzetesen azonban leszögezte, hogy a vámközösség alatt egyelőre, első lépésként a határvámok megszüntetését érti. Úgy gondolta, hogy önmagában egy vám- és kereskedelmi közösség egyébként sem valósítható meg egységes teherszállítási, vasúti díjszabási politika, harmonizáló adópolitika és rugalmas hatósági engedélyezés nélkül. A két birodalom egymás közötti, nagyságrendben különböző külkereskedelmi arányaiban pedig számos érdekellentét feszül, amelyeket ki kell egyenlíteni. Mielőtt azonban bármilyen új közép-európai vámrendszerről tárgyalásokba bocsátkoznának, Naumann véleménye szerint az ehhez vezető út első lépései között elengedhetetlen az állami gabonaraktárakon alapuló készletszerződések, valamint a közép-európai vasszindikátust létrehozó szindikátusi szerződések megkötése. Összességében tehát ezzel a javaslatával a vámközösség, azaz a kereskedelempolitikai értelemben vett szövetségi állam fokozatos kiépítése mellett tette le a voksát.³³

Friedrich Naumann tisztában volt azzal, hogy az alkotmányos *Oberstaat* létrehozása hosszú, nehéz, számos buktatót jelentő folyamat. Ugyanakkor a háborús zűrzavar közepette, kimondottan reménykedve a közeli békében, fontosnak tartotta a közép-európai államszövetség létrehozásáról folytatandó polémiát. Hangsúlyozta, hogy nem új állam létrehozásáról beszél, hanem létező államok szövetségében gondolkodik. Olyan szövetségben, ahol bizonyos állami működések központosítása – gazdasági és katonai – megvalósítható. Az állami szuverenitást megszüntető szövetségi állam létrehozását nem tartotta járható útnak, ezért a két szuverén birodalom gazdasági és katonai államszövetsége mellett érvelt. Amikor úgy fogalmazott, hogy „Középeurópa” koronajogokat nem sérthet, óhatatlanul egy tradicionális államok közötti védelmi szövetség mintájából indult ki, ahol az együttműködést bizonyos gazdasági területekre is kiterjesztik a szövetség tagjai.

Naumann igyekezett minél egyértelműbbé tenni: a modern állam már nem vállalhatja fel a szellemi vezető vagy vallási kormányzó szerepét, csak a közjog és a közigazgatás függetlenségének őre lehet az egyházi beavatkozással szemben. Következésképpen a világ gazdasági főállamnak egyházakhoz, egyházjoghoz, kultusztörvényekhez és a szentszék előtti képviselethez semmi köze sem lehet. Ugyanígy tekintett a szerző az iskolaügyre, és közoktatásra. Ebből fakadt továbbá, hogy a nyelvkérdések sem képezhetik a „közép-európai intézkedések” tárgyát. Mindazonáltal hozzáfűzte, hogy bizonyos nyelvi egységre a szövetségi közeledésben és katonai téren szükség van, a közös közvetítő nyelvként természetesen a német nyelvet ajánlva. A szövetségi hatáskörön kívül áll továbbá a belső közigazgatás, valamint az állami alkotmány. Még akkor is, ha Naumann egyértelműen szószólója és támogatója volt „az egységes közép-európai általános, egyenlő és közvetlen választójognak”.

A nyilvánvaló ellentmondások mellett sem kínálta fel a szerző a közép-európai állami működés kész programját. Annyit kívánt csupán leszögezni, hogy szükség van a vámközösség, az állami gabonafelvásárláson alapuló készletgazdaság és a közös vasszindikátus központi igazgatásának létrehozására. Ami a katonai állam lényegét illeti, Naumann nem

lévén katona, alapvetően a katonai konvenció névvel ellátott kortársi elképzelésekhez nem kívánt önálló, konkrét tartalmakat körvonalazó javaslatot megfogalmazni. Egyet azonban világossá tett. Megfelelő katonai költségvetés által biztosított polgári biztonságot kívánt Közép-Európa számára. Hosszú távon pedig szintén szükségesnek tartotta egy közép-európai általános katonai egyezmény kitárgyalását.³⁴

Összegzés

A Naumann-i „Középeurópa” történeti képének historiográfiai áttekintésével egyfelől érzékeltetni kívántuk azt, hogy a XXI. század elején számos történész vitatja Friedrich Naumann „Középeurópá”-jának imperialista német tervként történő bemutatását. A történeti kutatásokban még jelentős potenciál rejlik a kortárs politikusok munkásságával történő eszmetörténeti összehasonlításban. Másfelől árnyalni szeretnénk volna azt a külföldi szakirodalomban még mindig előforduló vélekedést, miszerint Magyarország kevés kivételtől eltekintve egységesen utasította el ezt a koncepciót. A Társadalomtudományi Társaság Közép-Európa vitájának tükrében a Naumann-i koncepció recepciójára egyáltalán nem kizárólagosan a magyar elutasítás a legmegfelelőbb értékelés. Friedrich Naumann tanulmányának szisztematikus elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia vámközössége mellett érvelő kereskedelem-politikai javaslat a közép-európai gazdasági közeledés jegyében született munka volt. A Nagy Háború korában keletkezett gazdasági föderalizmus fontos történeti forrásával van dolgunk az 1915-ben publikált „Középeurópa” esetében.

JEGYZETEK

1. Sweet, Paul R. (1943): 1–24. old.
2. Kann, Robert Adolf (1964) 252–260. old.
3. Peschel, Andreas (2005): 63–69. 1914 eszméinek kontextusában, 80–88. az Össznémet Szövetség törekvéseivel történő összehasonlításban, Höhne, Steffen (2011): 149–157.
4. Bóka Éva (2011): 58–61.
5. Fischer, Fritz (1961/2013) 174. old.
6. Sweet, Paul R. (1957): 180–212. old., Tunstall, Graydon A. (1955) 19–27. old., Herwig, Holger H. (2014): 299–300. old.
7. Horel, Catherine (2011): 213–219. old., Szegedi, Edit (2014): 445–452. old.
8. Villain, Jörg (1977): 207–215. old., Irinyi Károly (1973): 36–46. old.
9. Galántai, József (1974): 228–230. old.
10. Meyer, Henry Cord (1955): 329. old.
11. Romsics Ignác (1997): 23–24., 57.
12. Friedrich Naumann Werke Bd. 4. (1964): 388.
13. Brechtefeld, Jörg (1996): 44–47.
14. Ormos Mária (2007): 11–18. old.
15. Németh István (2009) 157–175. old.
16. Müller, Achim: (2011): 142–157. old.
17. Meyer, Henry C. (1955): 204. old.
18. Theodor Heuss (1937/1949): 338–339. old.
19. Irinyi Károly (1973):
20. Galántai József (1974): 238–244. old., Diószegi István (1995): 63–65. old.
21. Varga Lajos (2010): 79–83. old.
22. A vitán tizenketten vettek részt. Kunfi Zsigmond (1879–1929) a Társadalomtudományi Társaság elnöke, bölcsész tanár, szociáldemokrata politikus. Szabó Ervin (1877–1918) a Társadalom-

tudományi Társaság alelnöke, szociológus és szintén az MSZDP politikusa. Jászi Oszkár (1875–1957) író, politikus, szociológus. Giesswein Sándor (1856–1923) 1908-tól pápai prelátus, keresztényszociális politikus. Szende Pál ((1879–1934) ügyvéd, a magyar radikális mozgalom tagja, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület főtítkára és az egyesület lapjának az OMKE szerkesztője. Ágoston Péter (1874–1925) jogtudós, egyetemi tanár, a radikális majd szociáldemokrata irányzat képviselője. Vámos Jenő (1882–1950) állatorvos, a Magyar Országos Radikális Párt tagjaként kidolgozta 1918. évi földreform tervezetét. Dániel Arnold (1878–1968) az agrárügyek közírójaként gyakran publikált a Huszadik Században. A Nagy Háború után svájci, bécsi, csehszlovák, majd londoni emigrációban élt. A Londoni Magyar Klub állandó előadója volt. Vágó József (1877–1948) közgazdasági író. Pályi Ede (1865–1930) újságíró, a Magyarországi című lap munkatársa. Az 1900-ban alapított Magyar Szó alapító tagja, 1907-től a Budapesti Napló újságíró szerkesztője volt. Ignótus Hugó (1869–1949) író, költő, kritikus, a Nyugat egyik alapító tagja volt.

23. Közép-Európa mint a béke biztosítója. Középeurópa (1916): Kunfi 5–7. old., Giesswein 20–23. old., Szabó 23–30. old., Jászi 39–44. old., Ágoston 102–104. old., Rónai 15. old.
24. A demokratikus fejlődés lehetőségeiről Közép-Európa létrehozása által Uo: Kunfi 8–10. old., Szabó 36–38. old., Jászi 40–45. old., Szende 61–62. old., Vámos 93–96. old., Dániel 117. old.
25. A gazdasági fejlődés esélyeiről Közép-Európa keretében: Uo: Kunfi 10–18. old., Szabó 30–36. old., Jászi 45–52. old., Szende 56–58. old., Katona 74–78. old., Vágó 82–87. old., Dániel 104–107. old.
26. Alexandre, Philippe (2000): 211–244. old.
27. Naumann, Frigyes (1916): 1–30. old.
28. Közép-Európa mint földrajzi fogalom történetéről lásd: Lendvai L. Ferenc (1997): 152–181. old.
29. Naumann Frigyes (1916): 30–54. old.
30. Uo. 54–94. old.
31. Uo. 94–124. old.
32. Uo. 151–184. old.
33. Uo. 184–213. old.
34. Uo. 213–245. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alexandre, Philippe (2000): „Unser Wunsch ist ein befreundetes Frankreich.” Friedrich Naumann und die deutsch-französischen Beziehungen. In: Bruch, Rüdiger v. (hg.): Friedrich Naumann in seiner Zeit. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 211–244. old.
- Bóka Éva (2011): Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában 1849–1945. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 58–61. old.
- Brechtfeld, Jörg (1996): Mitteleuropa and German Politics 1848 to the Present. St. Martin’s Press. New York. 44–47. old.
- Diószegi István (1995): Die Reaktion Ungarns auf die deutschen Mitteleuropa-Konzeptionen. In: Plaschka G. Richard–Haselsteiner, Horst–Suppan, Arnold–Drabek, M. Anna–Zaar, Brigitte (hg.): Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 63–65. old.
- Galántai József (1974): Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai Kiadó. Bp. 272. old.
- Fischer, Fritz (1961/2013): Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Droste Verlag. Düsseldorf. 547. old.
- Friedrich Naumann Werke Bd. 4. (1964): Nipperdey, Thomas–Schieder, Wolfgang (hg.): Schriften zum Parteiwesen und zum Mitteleuropaproblem. Westdeutscher Verlag. Köln–Opladen. 1041. old.
- Frölich, Jürgen (2000): Friedrich Naumanns Mitteleuropa. Ein Buch, seine Umstände und seine Folgen. In: Bruch, Rüdiger v. (hg.): Friedrich Naumann in seiner Zeit. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 245–267. old.

- Herwig, Holger H. (2014): *The First World War. Germany and Austria–Hungary 1914–1918*. Bloomsbury. London. 472. old.
- Heuss, Theodor (1949): *Der Mann, das Werk, die Zeit*. Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins. Stuttgart–Tübingen. 591. old.
- Horel, Catherine (2011): *A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig 1815–2004*. Akadémiai Kiadó. Bp. 390. old.
- Höhne, Steffen (2011): *Imperiale Ambitionen und das Recht der kleinen Nationen. Mitteleuropa bei Naumann und Masaryk*. In: Lajarrige, Jacques–Schmitz, Walter–Zanasi, Giusi (hg.): *Mitteleuropa Geschichte eines transnationalen Diskurses im 20. Jahrhundert*. Bd. 1. (Mitteleuropa-Studien Bd. 17.) Thelem. Dresden. 143–168. old.
- Irinyl Károly (1973): *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Akadémiai Kiadó. Bp. 272. old.
- Középeurópa (1916): *A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. (A Huszadik Század Könyvtára 60.)* Politzer és Fia. Bp. 127. old.
- Kann, Robert Adolf (1964): *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. Bd. II. *Ideen und Pläne zur Reichsreform*. Böhlau. Graz–Köln. 252–260. old.
- Lendvai L. Ferenc (1997): *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Bp. 307. old.
- Meyer, C. Henry (1955): *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. (International Scholars Forum 4.) Martinus Nijhoff. The Hague. 378. old.
- Müller, Achim (2001): *Zwischen Annäherung und Abgrenzung. Österreich–Ungarn und die Diskussion um Mitteleuropa*. (PhD-Dissertation Uni Marburg.) Tectum Verlag. Marburg. 412. old.
- Naumann, Friedrich (1916): *Középeurópa*. Ford. Kircz Andorné. Politzer és Fia. Bp. 284. old.
- Németh István (2009): *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan. Bp. 360. old.
- Ormos Mária (2007): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó. Bp. 322. old.
- Peschel, Andreas (2005): *Friedrich Naumanns und Max Webers „Mitteleuropa”. Eine Betrachtung ihrer Konzeptionen im Kontext mit den „Ideen von 1914” und dem Alldeutschen Verband*. TUDpress Verlag der Wissenschaften GmbH. Dresden. 187. old.
- Romsics Ignác (1997): *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: Uő (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány. Bp. 7–61. old.
- Sweet, Paul R. (1943): *Recent German Literature on Mitteleuropa*. *Journal of Central European Affairs* 3. 1943/1. szám. 1–24. old.
- Sweet, Paul R. (1957): *Germany, Austria-Hungary and Mitteleuropa. August 1915–April 1916*. In: Hantsch, Hugo – Novotny, Alexander (hg.): *Festschrift für Heinrich Benedikt überreicht zum 70. Geburtstag*. Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. Wien. 180–212. old.
- Szegedi, Edit (2014): *Friedrich Naumann (1860–1919)*. In: Böttcher, Winfried (hg.): *Klassiker des europäischen Denkens. Friedens- und Europavorstellungen aus 700 Jahren europäischer Kultur*. Nomos. Baden-Baden. 445–452. old.
- Tunstall, Graydon A. (1995): *Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése és a Mitteleuropa-koncepció*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány. Bp. 19–27. old.
- Varga Lajos (2010): *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július — 1919. március*. Napvilág Kiadó. Bp. 559. old.
- Villain, Jörg (1977): *Zur Genesis der Mitteleuropakonzeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915*. In: *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1917*. Jahrbuch für Geschichte Bd. 15. Akademie Verlag. Berlin. 207–215. old.

OROSZ LÁSZLÓ*

**A KOLLEKTÍV BŰNÖSSÉG JEGYÉBEN.
MAGYARORSZÁG ÉS A „NÉMETKÉRDÉS” – HETVEN ÉVVEL EZELŐTT**

*IN TERMS OF COLLECTIVE GUILT.
HUNGARY AND THE „GERMAN QUESTION” – SEVENTY YEARS AGO*

ABSTRACT

Finding its justification in various ideologies – this time in the notion of “Collective Guilt” – the next chapter in a long line of 20th-century ethnic cleansings was initiated seventy years ago, in January 1946: the systemic deportation of a significant portion of Hungary’s ethnic German population. These atrocities, which found their origins in a “crime and punishment”-style collective treatment, impacted Hungary’s Germans to a much greater degree than the country’s general population. This was in easily discernable conjunction with other nations’ efforts at self-exoneration following the end of WWII, which was that culpability for the war lay expressly with the Germans. In the countries occupied by the Soviets, the social and political transformations underway provided a suitable environment for this view to flourish. The presentation wishes to provide context to the events of seventy years ago, to the so-called “German Question”, touching upon the most important domestic and foreign policy dilemmas, the question of land ownership, the emergence of domestic resettlement issues, the Beneš Decrees and the population exchange agreement, the differing viewpoints of the political parties, the revival of the perception of a hated enemy, the indoctrination of the public and the voices both of reason and of hatred.

Bevezetés

Hetven évvel ezelőtt, 1946 elején záró felvonásához érkezett a magyarországi németiség sorstragédiája, II. világháború utáni kollektív büntetésének folyamata: megindult a kitelepítés. Többen, több helyütt deklarálták már a „kollektív bűnösség” elvének tarthatatlanságát, amely tudományos körökben régóta evidencia. Egy ideje azonban a politika is gyakran hangoztatja ezt, különösen azóta, hogy 2012 májusában az Országgyűlés emléknapot (november 25.) jelölt ki a „Szovjetunióba elhurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások” sorsáról, illetve a „malenkij robot”-ról történő megemlékezés jegyében,¹ ugyanezen év decemberében pedig a „magyarországi németek elhurcolásának” is hivatalos emléknapot (január 19.) létesítettek.²

1. Külső és belső mozgástér: kényszerek, lehetőségek, igények találkozása

A hazai németiséget az ország lakosságához viszonyított arányánál jóval nagyobb mértékben érintették az ezzel kapcsolatos atrocitások. Mindez jól látható összefüggésben állt azzal, hogy a világháborús összeomlással párhuzamosan – ahogy más államokban is történt – a nemzeti önfelmentés pszichózisa kifejezetten a németiségre tolt át a felelősséget.³ A szovjetek által megszállt országokban a német kisebbségek „ötödik hadoszlopként”⁴

* Dr. Orosz László PhD, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet, Budapest.

történő megbélyegzéséhez a társadalmi és politikai átalakulás is megfelelő légkört készített elő.

Itthon a front átvonulásával a politika alakítása a Függetlenségi Frontban tömörült pártok kezébe került, közülük is kiemelkedő jelentőségre tettek szert az illegalitásból kilépő baloldali pártok. A nemzetiségi kérdés kapcsán – minket most szűkebben ez érdekel – demokratikus elveket, s az erősen németellenes hangulatban legalább valamelyest méltányos elbánást csak a kisgazdák, a szocdemek és a polgári demokraták hangoztattak, nyilván összefüggésben azzal, hogy az érintett nemzetiségi társadalom paraszti, munkás, illetve értelmiségi rétegei jórészt épp az ő politikai bázisukat gyarapították.⁵ Két másik szövetségük közül a népi írók által fémjelzett Nemzeti Parasztpárt (hangos türelmetlenséggel párosulva) csakis a magyar etnikum védelmére, sőt „helyzetbe hozására” koncentrált, a hazai németiséghez pedig kifejezett gyűlölettel viszonyult, míg a kommunisták egyértelműen a szovjet nemzetiségpolitikai szemlélet talajára helyezkedtek, s adaptálták azt a gyakorlatot, hogy a Szovjetunióban egyes népcsoportok egészével szemben támasztottak kollektív felelősséget, így azok – bűnössé nyilvánítva – védtelenek voltak az atrocitásokkal szemben.⁶

Történelmi távlatból azonban nem lehetünk egyoldalúak. E diszkriminatív nemzetiségpolitika, s kimondottan a németiség kálváriája (elhurcolása, elűzése, kitelepítése) nem írható csakis a kommunista presszió számlájára! A megszülető új államberendezkedés számos egyéb körülménytől szorongatva terelődött e káros mederbe.

Itt van mindjárt a földkérdés: a programba vett földreform a jogos földigénylők hatalmas tömegeinek kielégítésére kevésnek bizonyult. Kapóra jött tehát a földalap szélesítésére e gyalázatos, de remek lehetőség a német földek elkobzására. 1945 tavaszán a földosztásról szóló kormányrendeletben az szerepel, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait”.⁷ A rendeletet nem egy magyar szakmunka – olykor még a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban is – a „németiség iránti differenciált megítélés példaként” idézi, mondván, „a földbirtokrendelet a hazaáruló, a fasiszta németeket ítélte el, s nem a németeket általában. A földreformrendelet nem a magyarországi németek ellen irányult, s nem az volt a célja, hogy ezzel végleg megoldódjék Magyarországon a német nemzetiségi kérdés...”⁸ A német szakirodalom – s nemcsak az ötvenes-hatvanas évek emocionalitással telt termékei, vagy épp a hivatalos kormányzati álláspontot megjelenítő „Bonner Dokumentation”,⁹ hanem a téma rendszerváltás kori újrafelfedezésekor született számos munka is – ezzel szemben a földreform kimondottan németellenes jellegét hangsúlyozza.¹⁰

Égető volt továbbá a belső telepítési problémák megjelenése is: az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény értelmében ismét a szomszéd államokhoz kerültek az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területek. Emiatt magyar menekültek tömege zúdult át a határon, s ott voltak még az 1941-ben Bácskában letelepített, ám most Tito elől elmenekült bukovinai csángók is (kb. 15 ezren): 1945 tavaszán nekik is helyet kellett szorítani.¹¹

Külpolitikailag még égetőbb problémát jelentettek Beneš¹² közismert dekrétumai, melyek konkrét intézkedéseket foganatosítottak az 1945. április 5-én meghirdetett kassai programmal összefüggésben a szlovákiai magyarság jogfosztására és elűzésére. Egyebek mellett megfosztotta őket állampolgárságuktól, megvonta nyugdíjukat és egyéb állami járadékaikat, elbocsátotta a magyar nemzetiségű állami és magánalkalmazottakat, befagyasztotta bankbetéteiket, betiltotta a magyar nyelvhasználatot, feloszlatta a magyar kulturális egyesületeket, kizárta a magyar egyetemi hallgatókat, és lehetővé tette a magyar földek elkobzását, azokra szláv kolonisták telepítését. Ezzel párhuzamosan népbírószági pe-

rekben 75 ezer magyart (főképp a közösség gerincét adó értelmiségit) ítéltek el és utasítottak ki háborús bűnösneként. Az ottani németekhez hasonló kitelepítésüket meggátolta ugyan a potsdami határozat,¹³ megvédésükre azonban el kellett fogadni a kizsárolt lakosságcsere-egyezményt (újabb 100 ezer magyar befogadása).¹⁴

S végül a külső kényszerek mellett ott állt a belső igény is: a tudatosan gerjesztett közhangulat, a sajtókampány¹⁵ az „új magyar honfoglalás” jelszavával, vagy épp Kovács Imre „egy batyuval jöttek – egy batyuval menjenek” nyilatkozatával.¹⁶

Azonban – s erről sem szabad megfeledkeznünk – e hangokkal szemben elhangzottak a németiségért kiálló, és a kollektív bűnösség elvét tagadó vélemények is, gondoljunk csak Bibó,¹⁷ Mindszenty bíboros és más egyháziak,¹⁸ valamint számos író – pl. Füst Milán, Gelért Oszkár, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Sík Sándor – megnyilatkozásaira.¹⁹ Az általánosító és megbélyegző hangulatkeltés, illetve az ezzel szemben megfogalmazódó józan hangok kontextusának értelmezéséhez fontos tudni: a Volksbund még befolyása tetőpontján sem tudta tömöríteni a teljes hazai németiséget. Volt ugyan a német sikerektől elvakult komoly létszámú tagsága, ám sokan voltak olyanok is, akik a német nép magyarországi népcsoportja helyett a magyar nemzet németajkú tagjainak tekintették magukat. Ennek jelzésére szolgált a Volksbundtól való tudatos távolmaradás, esetleg épp a Hűségmozgalomhoz²⁰ csatlakozás, vagy akár az 1941-es népszámlálás adatfelvétele során tanúsított magatartás.²¹

Az ún. „németkérdés” kapcsán 1945 tavaszán pártközi értekezleteken egyeztettek. Egyetértés volt abban, hogy a főnti kényszerek folytán valamilyen mértékű kitelepítés szükséges, ám a kitelepítést a kollektív felelősség alapján lebonyolítani nem szabad. Nem szabad, mert Csehszlovákia is ugyanezt az elvet kívánja alkalmazni, ami ellen ily módon nem tiltakozhatnánk. Teljes körű kitelepítés helyett csak a „fasiszta németeket” kell elűldözni. Ennek levezénylésére és az ún. „nemzethűségi igazoló eljárások” lefolytatására (vagyis a világháború alatti magatartás egyénenkénti elbírálására) hozták létre 1945 májusában a Népgondozó Hivatalt.

Hogy ki tekintendő fasiszta németnek, arról az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. július 1-jén kiadott, a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről és a hazai németek múltbeli politikai magatartásának felülvizsgálatáról intézkedő 3820/1945. M.E. sz. rendelet nyújtott eligazítást.²² Ezt követően a kormány két jegyzékben (1945. május 26. és július 5.) a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz (SZEB) fordult, melyekben a kitelepítés engedélyezését kérelmezte. De totális helyett még mindig csak részlegest.

2. A bűnhődés stációi

Ekkorra azonban már le is zajlott a németiség kollektív büntetésének első állomása: ez még nem a kitelepítés volt, hanem egy azt megelőző fázis, az elhurcolás, a „modern rab-szolgaság”, ahogy azt Füzes Miklós dokumentumkötetének²³ beszédes címe plasztikusan megfogalmazza. A kollektív büntetés különböző fázisait a német szakterminológia amúgy élesen meg is különbözteti egymástól. „*Verschleppung*”-nak nevezik a kényszermunkára elhurcolt németek kálváriáját, a „*Vertreibung*” kifejezést pedig, ami valójában elűzést jelent, a magyarban némi eufemizmusmal kitelepítésként visszaadott eseménysor, vagyis a szervezett kitoloncolás megfelelőjeként használják.

A valóban kitelepítés értelmű „*Aussiedlung*” kifejezést tudatosan kerülik, ez inkább csak németre lefordított magyar szakmunkák terminológiájában jön elő. Az elhurcolás kiindulópontja az 1944. december 22-én nyilvánosságra hozott 0060-as sz. szovjet hadparancs volt „a magyarországi németek munkaerejének jóvátételi célzatú igénybevétele” tárgyában. A mozgósítás a férfiakat 17–45, a nőket 18–30 életév között érintette.²⁴ A fo-

golygyűjtés deklarált célja az volt, hogy amit németek romboltak le a Szovjetunió területén, azt németek építsék újjá. Az egész akció néhány hét alatt lebonyolódott (december vége–január közepe), mivel nem akarták megvárni a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírását (1945. január 20.), ebben ugyanis nem szerepelt, hogy Magyarország a jóvátétel fejében munkaerőt is köteles volna rendelkezésre bocsátani. Az egyes szovjet katonai parancsnokok a községek elöljáróival állították össze az elhurcolandók listáját. A falvak vezetői persze védeni akarták a legutóbbi népszámláláskor (1941) magukat ugyan német anyanyelvűnek, ám magyar nemzetiségűnek valló németjeiket, a szovjetek azonban ragaszkodtak a származási kritériumhoz, s kijelentették, ennek visszautasítása esetén magyarokkal töltik fel a kontingenst. Az események tragikumával kapcsolatban – sokszor apró gyermekeik ölelő kezéből szakították el a fiatal anyákat – a rendszerváltozást követően, a félelem megszüntével számos visszaemlékezés, illetve dokumentum- és interjúkötet látott napvilágot.²⁵

A jóvátételi munkára s a tőle amúgy megkülönböztetendő „malenkij robot”-ra hurcolások (utóbbi ugyanis a magyar lakosságra is kiterjedt) a frontvonal áthaladtával párhuzamosan három fő területet érintettek: (1) Tiszántúl; (2) Duna–Tisza köze Budapest környékével; (3) Délkelet-Dunántúl.

Az utoljára birtokba vett Észak-Dunántúlon minderre már alig került sor. Összességében mintegy 35 ezer németet hurcoltak el jóvátételi munkára Magyarországról. Rajtuk kívül 40 ezer jugoszláviai és 75 ezer romániai németet is elvittek közvetlen térségünkől – mindezt a szövetségesek jóváhagyása nélkül. Majd miután a jaltai konferencián (1945. február) Sztálin megkapta e jóváhagyást, akkor immár Németországból is. A Német Vöröskereszt adatai szerint 874 ezer német polgári személyt hurcoltak el kényszermunkára,²⁶ akiknek halálozási rátáját átlagolva 45%-ra teszik, a magyarországi németekét 15–20%-ra.²⁷

A többséget odakint a Donyec-medence bányáiban és a tönkrement kaukázusi olajkapacitás helyreállításánál dolgoztatták alultápláltan, rossz orvosi ellátás mellett.²⁸ A negyvenes évek végén aztán titoktartási kötelezettséggel engedték el őket, s azzal, hogy éltesseék Rákosit, akinek szabadulásukat köszönhetik.²⁹ A hazaérkezőket itthon még egyszer megsűrték, s akik a rostán fennakadtak (pl. egykori SS-katonák; 1944 tavasza után egyezményben rögzített kényszersorozással állt hadba többségük), azok internálótáborokba kerültek, ahol aztán hazai ipari létesítményekben (Tiszalök, Kazincbarcika) még évekig dolgoztatták őket.³⁰ Akik ezt megúszták, vagy a korán hazaengedett szerencsések közé tartoztak, azok hazatérhettek, ám megérkezvén útjuk gyakran azonnal a kitelepítő szerelvényekhez vezetett, vagy épp senkit sem találtak a mások által elfoglalt otthonaikban, mert a rokonaikat már kitelepítették.

Az otthon maradtak kálváriáját a kitelepítés tetőzte be. 1945. december 29-én született meg a kormány kitelepítési rendelete (12.330/1945. sz. M.E. r.). Ennek 1. §-a szerint Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutóbbi népszámláláskor német nemzetiségűnek vagy [kiemelés tőlem – O.L.] anyanyelvűnek vallotta magát (...). Vagyis az összes (!) hazai német, hisz most már nemcsak az 1941-es népszámlálás során nemzetiségét tekintve is magát németnek valló 303.000 emberről van szó (eddig ugyanis kizárólag őket tekintették a magyar haza ellen Berlin javára optáló „fasiszta németnek”), hanem immár azon szélesebb körrel is, akik akkor – német anyanyelvüket felüntetve – magyar nemzetiségűnek regisztráltatták magukat.³¹

A további kritériumok a rendeletben így már nem is érdekeseek, sem pedig a beiktatott néhány mentesítő passzus, hisz e formulából vitathatatlan, hogy a korábbi elképzelésekkel³² ellentétben a végleges rendelet már a kollektív bűnösség talaján áll. Gyöngyösi külügyminiszter maga is fordított eljárásnak minősítette³³ a döntést: eddig ugyanis azt vizsgálták (egyéni elbírálás alapján), hogy kit kell kitelepíteni, most viszont elvben mindenkit,

ami alól némelyeknek módjukban áll mentesülni. A kitelepítés 1946 januárjában kezdődött meg, kegyetlen hidegben, személyenként 20 kg élelemmel és 80 kg ruhaneművel.³⁴ A ki nem telepített németeket összeköltöztették; e méltánytalanságot csak 1958-ban ítélte el az MSZMP, ám pl. Vecsésen még ez évben is 1000 család élt összetelepítve.³⁵

A kitelepítettek számára vonatkozóan több tízezres eltérésű adatok vannak. A hivatalos német források szerint 213 196 fő.³⁶ Magyar kutatók ennél jóval kisebb, de jóval nagyobb számokat is leírtak már.³⁷ Az újabb kutatások az amerikai és a szovjet zónára együttesen a 170–185 ezres számot valószínűsítik.³⁸ Hozzászámítva ehhez a háború alatti és utáni embervesztiséget (mortalitás, spontán menekülés és szervezett evakuálás, elhurcolások), csaknem negyedmillió fős egyenleget kapunk, melyet az 1941-es népszámlálás 477 ezres adatával összevetve a lélekszám megféleződését konstatálhatjuk.³⁹

A rendszerváltás utáni Magyarországon még mindig 200 ezres nagyságrendben élhetnek (a nemzetiségi öntudat igen eltérő fokán) németek,⁴⁰ akik végzetes történelmi traumájuk során a humán veszteségek mellett vagyoni természetűeket is elszenvedtek. Elkoboztak (Tóth Ágnes számításai szerint) csaknem 250 ezer hold földterületet, továbbá 44 750 ingatlant; utóbbi az 1941-ben német kézen lévő állomány háromnegyedét tette ki.⁴¹

3. Begyógyulnak-e a sebek?

Magyarországon az Alkotmánybíróság csak a 92/2007. (XI. 22.) sz. határozatával nyilvánította alkotmányellenessé a kitelepítési rendeletet.⁴² Tegyük hozzá: a két csehszlovák utódállamban a mai napig nem helyezték hatályon kívül a beneši dekrétumokat, sőt a szlovák parlament 2007-ben megerősítette azok sérthetetlenségét, Csehországban pedig még a 2013-as elnökválasztás során is azzal tudta lejártni a későbbi győztes Miloš Zeman ellenlábását, Karel Schwarzenberget, hogy utóbbi a dekrétumokat elítélő nyilatkozatot tett.

Mi magyarok sem dőlhetünk azonban hátra (közbeszédünkre és szaktudományunkra egyaránt értendő ez), mondván, elégtételt kaptak németjeink. Jogilag bizonyára, a történelmi elégtételt azonban aligha érzik ők, amint ez kiderül a témára vonatkozó legfrissebb, immár jóval a rendszerváltás, sőt az ezredforduló után született hazai szakmunkák fogadtatásából.⁴³ Amit hiányolnak, az a „tisza beszéd” és az azonos mérce az elkövetett, illetve az egyoldalúan áthárított bűnök vonatkozásában, különösen pedig a németiség egészének felelősségre vonásával kapcsolatos bűnös magatartás relativizálása tekintetében. Ez bántja őket mindmáig. Az, hogy a világháború után öellenük elkövetett úgyszintén égbekiáltó bűnökkel kapcsolatos felelősség kérdésében nem szűnik a porhintés. Az, hogy tovább él a Potsdam-legenda, hisz nemcsak a kitelepítő rendelet preambuluma csempészte bele az akkori kormány, miszerint ő csupán végrehajtója a nagyhatalmak döntésének, de a mai történeti szakmunkák is döntően a hiányzó szuverenitás és az egymást erősítő kényszerek önfelmentő tényezőivel operálnak, holott magát a kitelepítést mégiscsak Budapest kérvényezte, méghozzá bőven Potsdam előtt.⁴⁴ S végül a felelősség elkenését és relativizálását, illetve a sebek begyógyítását segítő tiszta beszéd hiányát látják abban is, hogy a Potsdam-legenda 1989 után egy újabb, a magyar fél tehermentesülését segítő elemmel egészült ki, azzal nevezetesen, hogy a németekkel szembeni bánásmód egyenes arányban állt a magyar politikai élet balra tolódásával. Következésképp az események igazi felelőse a demokratikus nemzetiségpolitikát lehetetlenné tevő kommunista előretörés volt.

A legalaposabban dokumentált és a németiség hányattatásai iránt mégoly empatikus történeti megközelítések is hiányosnak vagy félrevezetőnek tűnnek az érintettek szemében mindaddig, amíg a felelősség kérdését nem helyezik a már bevett toposzoknál szélesebb alapra.⁴⁵

JEGYZETEK

1. 41/2012. (V. 25.) OGY határozat (<http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a12h0041.OGY>). Előterjesztője Menczer Erzsébet, a Fidesz parlamenti képviselője, a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt magyar politikai rabok és kényszymunkások szervezete) elnöke volt, a nap kiválasztását pedig az indokolta, hogy 1953-ban ekkor érkezett haza a GULAG/GUPVI-lágerekből szabadon bocsátottak első csoportja.
2. 88/2012. (XII. 12.) OGY határozat (<http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a12h0088.OGY>). Előterjesztője négy kereszténydemokrata és három Fideszes képviselő volt, a kiválasztott dátum pedig – némiképp pontatlanul – nem a kényszymunkára elhurcolással, hanem a kitelepítéssel (az első vonatszerelvény indulása Budaörsről) hozható összefüggésbe.
3. Az új rezsim által fölvetett – Gerhard Seewann szavaival – „mintagyerek-szerep” nemcsak a le-tűnt korszak vezérő eszméivel történő végleges leszámolást, de a Németországgal való szövetség letéteményesének és egyben „Hitler szálláscsinálóinak” is tekintett hazai németiséggel való szakítást is magában foglalta. V. ö. Seewann, Gerhard (2000): Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Osiris – MTA KM – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest. 107–128. old. 118.
4. Ötödik hadoszlopnak nevezik ama – ténylegesen vagy gyaníthatóan ellenséges érzelmű – csoportokat, amelyeknek célja lehet egy adott ország fennálló államrendjét egy idegen, ellenséges hatalom érdekében aláásni. A fogalom eredete a spanyol polgárháborúra megy vissza, amikor 1936-ban a köztársasággal szembeni francóista felkelők egyik katonai vezetője, Emilio Mola tábornok úgy nyilatkozott, négy hadoszlop fog Madrid ellen vezetni, de egy ötödik hadoszlop is rendelkezésre áll Madridban Franco követőiből, utalva ezzel azokra, akik a puccsot követően is a kormány által uralt főváros térségében maradtak, várva, hogy szükség esetén akcióba léphessenek. Általánosságban ezért a fogalmat azokra az önkéntes segítőkire alkalmazzák, akik egy nemzetközi konfliktusban ideológiai okokból együttműködnek saját államuk ellenségével. (Milos Zeman cseh miniszterelnök egy interjújában még 2002-ben is ezt a kifejezést használta a két világháború között Csehszlovákiában élő ún. szudétanémetekre: „Hitler ötödik hadoszlopa”.)
5. Meg is kapták a „svábmentő akciók” vádját a kérdésben radikális felfogást valló köröktől. V. ö. Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest. 170.
6. Tilkovszky Loránt: A kitelepítés és következményei. In: Uő. (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. JPTE TK. Pécs. 157–162. old. 157.
7. Idézi Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth. Budapest. 80.
8. V. ö. Fehér István (1988): A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai. Budapest. 21. A szerző azt is kiemeli, hogy a földreform során igénybe vett 5.999.645 katasztrális hold területből csupán 4%-ot (204.116 kat. holdat) tett ki a volksbundistáktól elkobzott földterület.
9. A számos kiadás közül általam használt kötet: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Theodor Schieder. (Bonn, 1953–1962.) Bd. III. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Weltbild. Augsburg. 1994.
10. Több helyütt olvasható a tömör summázat: „Das Gesetz der Bodenreform (15. März 1945) und seine Ausführungsbestimmungen war weitgehend gegen die deutsche Minderheit gerichtet.” V. ö. Eberl, Immo u.a. (Bearb.) (1989): Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen. 264. Lásd még Senz, Josef Volkmar (1990): Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Donauschwäbische Kulturstiftung. München–Sindelfingen. 231.
11. V. ö. Bodor György (1975): Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás 1975/3. 70–83. old. és 1975/4. 59–68. old; Füzes Miklós (1991): Völgységi forgószél. Népeségviszonyok változásai a régióban. In: Szita László (szerk.): A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az

- 1990, október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián. Bonyhád. 33–45. old; továbbá Seewann, Gerhard (2012): Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. I–II. Herder-Institut. Marburg. II. 346.
12. Beneš kapcsán lásd Gulyás László (2008) alpmunkáját: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, különösen: 351–371.
13. A nagyhatalmak potsdami konferenciája csak a németek egyoldalú kitelepítéséhez járult hozzá, a magyarokét azonban elutasította, s az ügyet kétoldalú tárgyalásokra utalta. Ezt követően „munkaerő-toborzás” címén a magyar járásokból minden magyar nemzetiségű személyt „átcsoportosításra” jelölték ki, majd 1946/47 fordulóján tömeges deportálások formájában (fűtetlen marhavagonokban) valóban el is hurcoltak 44 ezer embert Csehországba (az ottani gazdák az egyes vasútállomásokon, emberpiacon válogathattak munkaerőt). Mindezen intézkedések célja a nyomásgyakorlás volt, amellyel sikerült is kizsarolniuk a magyar kormánytól a lakosságszere egyezményt 1946 februárjában.
14. Az egyezmény szerint ahány magyarországi szlovák önként vállalkozik áttelepülésre, ugyanannyi magyart lehet „kényszeráttelepíteni” Magyarországra. A végső arány: 70 ezer szlovák és 100 ezer magyar, ám míg a döntően vagyontalan szlovák parasztok csak 15 ezer kat. hold földbirtokot és 4400 lakóépületet hagytak itt, addig az odaát kiválogatott gazdagparaszi magyarság 160 ezer holdat és 15 700 lakóházat hagyott ott. Az odaát megmaradt magyar lakossággal végül elfogadtatták a „reszlovakizációt”: annak fejében, hogy visszakaphassák állampolgárságukat, s mentesítsék őket a deportálásokról, illetve az áttelepítéstől, önként visszatérnek a szlovák anyamemzet kebelébe, ahonnan eredetileg ősi szlovák lakosság nyilvánvalóan csupán az előző századok erőszakos asszimilációja miatt szakadt ki, magyarosodott el. (Végül 423 ezren adták be a kérvényt.) A témához kapcsolódó alapvető munkák Vadkerty Katalin (1999): A belső kitelepítések és a lakosságszere. Kalligram. Pozsony; valamint Tóth Ágnes (1993): Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságszere összefüggései. BKML. Kecskemét.
15. A németkérdést a korabeli sajtó tükrében vizsgáló alapvető dokumentumkötet: Zielbauer György (1996): A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948. Országos Német Önkormányzat. Budapest.
16. Kovács Imre a Szabad Szó 1945. április 10-i számában a következőképp fogalmazott: „Magyarország végre elérkezett oda, hogy tisztázza viszonyát Németországgal és a svábsággal. A svábság egy batyúval jött ide, egy batyúval is menjen. A svábok önmagukat szakították ki az ország testéből, minden tettükkel azt bizonyították, hogy együtt éreznek a hitleri Németországgal. Most osztozzanak Németország sorsában!”
17. Tóth Ágnes (1992): Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. Bács-Kiskun megye múltjából XI. 330–383. old.
18. Az egyház álláspontja kapcsán lásd Tóth Ágnes (2008a): Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948. In: Balogh Margit (szerk.): Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után / Konfesie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku pro roku 1945. Kossuth. Budapest. 73–87; Tilkovszky Loránt (1990): A magyarországi katolikus és evangélikus egyház állásfoglalásai a németek kitelepítése kérdésében a második világháború után. In: Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1990. 116–119; Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai. Debrecen. 124–141; Miklós Péter (2015): Mindszenty József kiállása az üldözöttek védelmében (1945–1948). Vasi Szemle 2015/5. 834–841; Tamáska Péter (1991): Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. [A bíboros 1946. október 26-i levelének kiadásával – O. L.] Regio 1991/3. 202–207.
19. V. ö. Írók és művészek állásfoglalása a sváb kitelepítés ellen (Magyar Nemzet, 1946. január 18.): „[...] legyünk tudatában annak, hogy emberségesen ez a kitelepítés a szövetségesek és a magyar kormány legjobb szándéka mellett sem oldható meg: az embertől otthonát, környezetét, faluját, házat, földjét, kenyerét, vizét emberségesen elvenni nem lehet. És ez ellen akarunk mi felszólalni, és ezért kell az egész magyar társadalomnak tiltakoznia. Aki gyilkosnak segített, vagy mint volksbundista közösséget vállalt ezekkel a gazságokkal, vagy önként vállalkozott az

SS pribék szolgálatára, az bűnhődjék, ha sváb volt, ha magyar volt. Aki azonban nem követett el gaztetteket, csak éppen részese volt egy tömegtébolynak, melynek hajh, annyi magyar is részese volt, vagy aki azzal a közömbösséggel nézte a náci uralom fejleményeit, melyet a múlt esztendőben a magyar társadalom nagy része is tanúsított, azt ne engedjük veszni, azt próbáljuk megmenteni az igazi demokratikus Magyarországnak [...]” Az aláírók: Bálint Imre, Baranyai Lipót, Csathó Kálmán, Csécsy Imre, Dessewffy Gyula, Faragó László, Fenyő Miksa, Fischer József, Fodor József, Füst Milán, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Horváth Zoltán, Jendrassik György, Kassák Lajos, Kéthly Anna, Varannai Aurél, Nagy Lajos, Parragi György, Pátzay Pál, Radnóti József, Sík Sándor, Supka Géza, Szőnyi István, Wesselényi Miklós, Zsolt Béla.

20. A Hűségmozgalom a Kállay-kormány idején szerveződött azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a Volksbund befolyását visszaszorítsa, és a hazai németek disszimilációs törekvésével szemben a patrióta és nemzethű „Deutsch-Ungartum”-felfogást („németajkú magyarság”) propagálja. A döntően Bonyhád és az ún. Schwäbische Türkei körzetében befolyással bíró mozgalom eredményesen támadta a Volksbund nemzetiszocialista eszmerendszerét, különösen pedig az SS-sorozásokat. Ebben legfontosabb szócsöve a Berenc Ádám apatini plébános által szerkesztett Die Donau című hetilap volt, mely épp a nemzetiszocializmus tanai által leginkább megérintett bácskai sváb településterületeken fejtette ki hatását. Tette mindezt olyan eredménnyel, hogy 1944 márciusát követően az egyik első lépésként került sor a Hűségmozgalom és a Die Donau Sztójay-kormány általi betiltására.
21. Az 1941-es népszámlálás a magyar kormány és a Volksbund számára egyaránt politikai kérdés volt, mely során a két eltérő *nemzetfogalom* konfrontálódott: a Volksbund faji-származási alapon a már tartósan asszimilálódott, magát magyarnak érzőt is németnek tekintette, a magyar felfogás szerint viszont nem a származás a nemzethez tartozás alapvető kritériuma, hanem a nemzeti célokkal való érzelmi azonosulás. Épp a szóban forgó asszimilánsok számára kínálta a magyarsághoz való tartozás megvallásának alternatíváját a (mindeddig nem alkalmazott) „nemzetiség” pont a szokásos „anyanyelv” mellett a kérdőívben. Végeredményben a 477 ezres anyanyelvi adat mellett csupán ennek 63%-át tették ki a nemzetiségileg is németek, a többiek németajkú magyaroknak vallották magukat! (Az adatok a megnövekedett országterület trianoni részére vonatkoznak – O. L.)
22. A felülvizsgálat minden a 16. életévét betöltött, s magát a legutóbbi népszámláláson (1941) német nemzetiségűnek valló személyre kiterjedt, mégpedig (ekkor még) azon kérdésekre különös figyelmet fordítva, hogy az érintett valamely hitlerista szervezetben vitt-e vezető szerepet, tagja volt-e ilyennek, ha nem is volt tag, de támogatta-e célkitűzéseit, önként belépett-e az SS-be, visszanémetesítette-e a nevét (csak utóbbit 26 ezren tették meg 1940 augusztusa után). V. ö. Balogh (1988), 86. A nemzethűségi vizsgálatok, illetve a 3820/1945. sz. rendelet kapcsán lásd még Zinner Tibor (2004): A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest. 48–50.
23. Füzes Miklós (1990a): Modern rabszolgaság „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949. Formatív Kiadó. Budapest.
24. Zielbauer György (1990a): Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. Dokumentarband. Verband der Ungarndeutschen. Budapest. 10. Lásd még a témában a szerzőtől: Zielbauer György (1990b): A magyarországi németiség néhez évtizede 1945–1955. Pannon Műhely. Szombathely.
25. Füzes (1990a); Füzes Miklós (1990b): Forgósziel. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944-1948 között. Tanulmány és interjúkötet. BML. Pécs; Füzes Miklós (1999): Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.) [kétnyelvű] BML. Pécs; Tóth Ágnes (2008b): Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezet. Gondolat. Budapest; László Lajos (1990): Halálpolka. Babits. [Szekszárd]; Kozma Ferenc (1991): Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németekről. Pátria. [Dombóvár]. Figyelemreméltó eredményeket hoz a kitelepített németek speciális emlékezetkultúráját az irodalom- és a történelemtudomány interdiszciplináris eszköztárának segítségével feldolgozó doktori értekezés: Oroszné Takács Katalin (2007): Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. Dissz. ELTE. Budapest.

26. Eberl (1989), 260.
27. Tilkovszky Loránt: Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban. In. Uő. (1997), 148–156. old. 152. Monumentális szintézisében Gerhard Seewann egynegyed és egyharmad közötti becsléseket említi a Szovjetunióba elhurcoltak mortalitásával kapcsolatban. V. ö. Seewann (2012), II. 356.
28. A témával kapcsolatban nemrégiben két tudományos konferenciát is rendeztek. Hamarosan kötetben is olvasható lesz az anyaga a Veritas Intézet Hadtörténeti Múzeumban lebonyolított kétnapos konferenciájának: „Kárpát-medencei tragédiáink, 1944–1953. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a Gulágon.” Budapest, 2016. február 25–26. A kitelepítés megindításának januári évfordulóján pedig a hódmezővásárhelyi Emlékpont szervezett tanácskozást „A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása. Előadások a magyarországi németiség 70 évvel ezelőtt megindult kitelepítéséről” címmel.
29. Tilkovszky (1997), 155.
30. Bank Barbara – Óze Sándor (2005): A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest–München–Backnang. 250–273; Tilkovszky (1997), 155–156.
31. A német anyanyelvet vallók száma – a trianoni országterületre vetítve – 477 000 fő volt. Az 1941-es népszámlálási adatokat bekérítették a statisztikai hivataltól, annak ellenére, hogy a szervezet vezetője, Elekes Dezső jelezte, hogy a szabad elhatározásból megvallott s alapvetően titkos adatok semmiféle politikai következménnyel nem járhatnak az adatszolgáltatókra nézve. V. ö. Seewann (2012), II. 346. Lásd továbbá Czibulka Zoltán (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest.
32. A SZEB-hez intézett 1945. májusi és júliusi kérvényekhez kapcsolódó kalkulációkról, illetve az 1945. július 1-i 3820/1945. M. E. sz. rendeletről van szó.
33. V. ö. Fehér István (1993): Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth. Budapest. 124; valamint Takács Katalin: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. Regio 1996/4. 75–103. old. 75.
34. Az események rendkívül alaposan dokumentált – egy mindmáig alapvető bevezető tanulmány-nyal, valamint számos visszaemlékezéssel és dokumentummal megjelenített – leírását adja az ún. Bonner Dokumentation Magyarországgal foglalkozó kötete. Lásd Dokumentation (1994).
35. Fehér (1993), 133.
36. Die deutschen Vertreibungsverluste. Statistisches Bundesamt. Wiesbaden, 1958. 400. Idézi: Fehér (1993), 134. (466. jegyzet.)
37. Korom Mihály 135 ezres, valamint Bellér Béla és Zielbauer György 250 ezres adatait valóban nagyságrendi különbség választja el.
38. 170 ezres számról Tóth Ágnes és Tilkovszky Loránt – fentebb idézett – munkáiban olvashatunk, a 185 ezres számot képviseli Balogh Sándor (1982): Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. Annuaire Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate. Sectio Historica 22. 221–250. old.
39. A veszteség mennyiségi mutatóinak tanulmányozásához lásd Zielbauer György (1989): Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949. Akadémiai. Budapest; továbbá Bank–Óze (2005).
40. A népszámlálások természetesen ennél jóval alacsonyabb adatokat hoznak, ami kezdetben az átélt megrázkódtatások visszatartó hatása, később pedig a természetes szociokulturális folyamatok fényében nem is csodálható. A legfrissebb (2011-es) népszámlálás nemzetiségi szempontú elemzését lásd Tóth Ágnes–Vékás János (2014): Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. Kisebbségkutatás 2014/3. 36–72; valamint Tóth, Ágnes–Vékás, János (2016): Minderheit und Mehrheit. Divergente ethno-demographische Prozesse zwischen 2001 und 2011. In. Radek, Tünde–Szilágyi-Kósa, Anikó (szerk.): Wandel durch Migration. VeML. Veszprém. 133–155.
41. Tóth (1993), 191.
42. A határozat szövege és indoklása elektronikusan is hozzáférhető az Alkotmánybíróság honlapján: <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/52143A9755567A0CC1257ADA00528909?OpenDocument>

43. Lásd pl. a Sonntagsblattban megjelent recenziót Zinner Tibor – a legfrissebb szintézisek egyikeként számító – kétnyelvű kötete [lásd Zinner (2004)] kapcsán. V. ö. Johann Till: Was fehlt: die klare Sprache und der gleiche Maßstab. Sonntagsblatt 2006/2. 17–19. old.
44. A témáról újabban Marchut Réka (2011): Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok. Szerk.: Erdődy Gábor. ELTE BTK. Budapest. 190–203. old.
45. A kérdéskör kapcsán a rendszerváltásig tartó időszak történeti közgondolkodásának alakulását részletesen elemzi Sitzler, Karin – Seewann, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der Deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948. Südosteuropa 37/4 (1988), 142–170. Lásd továbbá Tóth Ágnes (2010): Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In: Jogfosztások Budaörsön (1944–1948). Szerk.: Grósz András. Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. Budaörs.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Sándor (1982): Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. Annuaire Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate. Sectio Historica 22. 221–250. old.
- Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth. Budapest.
- Bank Barbara – Őze Sándor (2005): A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökhöz. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest–München–Backnang.
- Bodor György (1975): Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás 1975/3. 70–83. old. és 1975/4. 59–68. old.
- Czibulka Zoltán (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest.
- Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Theodor Schieder. (Bonn, 1953–1962.) Bd. III. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Weltbild. Augsburg, 1994.
- Eberl, Immo u.a. (Bearb.) (1989): Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen.
- Fehér István (1988): A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai. Budapest.
- Fehér István (1993): Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth. Budapest.
- Füzes Miklós (1990a): Modern rabszolgaság „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1949. Formatív Kiadó. Budapest.
- Füzes Miklós (1990b): Forgósziel. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Tanulmány és interjúkötet. BML. Pécs.
- Füzes Miklós (1991): Völgységi forgósziel. Népeségviszonyok változásai a régióban. In: Szita László (szerk.): A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történeti konferencián. Bonyhád. 33–45. old.
- Füzes Miklós (1999): Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.) [kétnyelvű] BML. Pécs.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő
- Kozma Ferenc (1991): Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németekről. Pátria. [Dombóvár].
- László Lajos (1990): Halálpolka. Babits. [Szekszárd].
- Marchut Réka (2011): Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok. Szerk.: Erdődy Gábor. ELTE BTK. Budapest. 190–203. old.
- Miklós Péter (2015): Mindszenty József kiállása az üldözöttek védelmében (1945–1948). Vasi Szemle 2015/5. 834–841. old.

- Oroszné Takács Katalin (2007): Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. Dissz. ELTE. Budapest.
- Seewann, Gerhard (2000): Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In. Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Osiris – MTA KM – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest. 107–128. old.
- Seewann, Gerhard (2012): Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. I–II. Herder-Institut. Marburg.
- Senz, Josef Volkmar (1990): Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Donauschwäbische Kulturstiftung. München–Sindelfingen.
- Sitzler, Karin–Seewann, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der Deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948. Südosteuropa 37/4 (1988), 142–170. old.
- Takács Katalin: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. Regio 1996/4. 75–103. old.
- Tamáská Péter (1991): Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. Regio 1991/3. 202–207. old.
- Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1990): A magyarországi katolikus és evangélikus egyház állásfoglalásai a németek kitelepítése kérdésében a második világháború után. In. Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1990. 116–119. old.
- Tilkovszky Loránt (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. JPTE TK. Pécs.
- Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai. Debrecen.
- Till, Johann: Was fehlt: die klare Sprache und der gleiche Maßstab. Sonntagsblatt 2006/2. 17–19. old.
- Tóth Ágnes (1992): Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. Bács-Kiskun megye múltjából XI. 330–383. old.
- Tóth Ágnes (1993): Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcseré összefüggései. BKML. Kecskemét.
- Tóth Ágnes (2008a): Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948. In. Balogh Margit (szerk.): Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után / Konfesie, cirkevna politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945. Kossuth. Budapest. 73–87. old.
- Tóth Ágnes (2008b): Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat. Budapest.
- Tóth Ágnes (2010): Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In. Jogfosztások Budaörsön (1944–1948). Szerk.: Grósz András. Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. Budaörs.
- Tóth Ágnes–Vékás János (2014): Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. Kisebbségkutatás 2014/3. 36–72. old.
- Tóth, Ágnes – Vékás, János (2016): Minderheit und Mehrheit. Divergente ethno-demographische Prozesse zwischen 2001 und 2011. In. Radek, Tünde – Szilágyi-Kósa, Anikó (szerk.): Wandel durch Migration. VeML. Veszprém. 133–155. old.
- Vadkerty Katalin (1999): A belső telepítések és a lakosságcseré. Kalligram. Pozsony.
- Zielbauer György (1989): Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949. Akadémiai. Budapest.
- Zielbauer György (1990a): Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. Dokumentarband. Verband der Ungarndeutschen. Budapest.
- Zielbauer György (1990b): A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Pannon Műhely. Szombathely.
- Zielbauer György (1996): A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948. Országos Német Önkormányzat. Budapest.
- Zinner Tibor (2004): A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY***AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA POLITIKAI FÖLDRAJZI HELYZETE
A NAGY HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN*****THE POLITICAL GEOGRAPHICAL SITUATION OF THE AUSTRO-
HUNGARIAN EMPIRE ON THE EVE OF THE GREAT WAR*****ABSTRACT**

During the decades preceding the outbreak of World War I, the Habsburg Empire, which was reorganized as the Austro-Hungarian Empire in 1867, used to be a dominant force within European power relations, although it was not considered a real world power. Still, due to its geographical dimensions, potential and its position in the European continent, it was a political geographical factor whose existence and later lack thereof had to be taken into consideration in international politics. The Austro-Hungarian Empire embodied the state of “In-between Europe”, even though states with large dimensions had existed in this region in previous centuries. The present study describes the political geographical situation of this Danube empire, emphasizing that the spatial structure of this multi-national empire had evolved over centuries and had formed a uniform economic region, and it was its multi-national diversity that caused its downfall. The spatial development of the Austro-Hungarian Empire having evolved from the Habsburg Empire was a continuation of previous processes. The main feature of these processes is that this Danube empire preserved its historically western character but its spatial development shifted eastwards in contrast to other Western European countries, who had turned their historical fronts westward since the discovery of the American continent. As a result, the Austro-Hungarian Empire developed another historical front on the East, and, thus became “two-fronted”.

1. Kérdőjel Európa térképén

Az Osztrák–Magyar Monarchia immár közel egy évszázada nem létezik, ám a történetírásban – és nem utolsósorban a történeti földrajzban – megszűnte óta hol erősebb, hol gyengébb szakmai polémia zajlik róla. E vita talán legkényesebb kérdése, hogy a dunai birodalom milyen szerepet játszott a világ és kontinensünk történetében, és ebből fakadóan milyen helyet foglalt el, milyen státuszt töltött be az első világháborút közvetlenül megelőző hatalmi rendszerben. Egyáltalán milyen mértékben volt nagyhatalom?

Ha egy pillantást vetünk Európa 1914. évi politikai térképére, akkor azt látjuk, hogy földrajzilag a kontinens egyik legnagyobb kiterjedésű államtere volt, és elhelyezkedésében Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán-félsziget határvonalait övező tájakon terült el. S azt is látjuk, hogy keleten a hatalmas Orosz Birodalommal, míg északon és nyugaton az ugyancsak nagyméretű Németországgal volt szomszédos. Ezzel szemben délen – a Balkán-félszigeten – nála jóval kisebb területű államokat találunk, nyugati oldalán pedig egy sajátos államter, Liechtenstein, valamint Svájc volt szomszédja, míg délnyugaton egy új nemzetállammal, az Olasz Királysággal érintkezett.

E kapcsolódási viszonyok együttesen arra utalnak, hogy Ausztria-Magyarország különös helyzetet foglalt el a földrész politikai földrajzi térszerkezetében, amely 1914-ben bi-

* Dr. (CSc, PhD) Nagy Miklós Mihály, katonai szakíró, geográfus.

zonyos fokú monolitikus képet mutatott. Monolitikus volt abban az értelemben, hogy a századforduló időszakában Európa a nagy államterek kontinense, amelyen aprózódott térszerkezeti elemeket leginkább csak a Balkán-félszigeten, valamint a tágan értelmezett Flandriában és az Alpok területein találunk.

A fentiekben felsorolt néhány történeti földrajzi tény indokolhatja, hogy a Habsburg–Lotaringiai ház vezette birodalom szerepével kapcsolatban az első világháború kitörésében és annak folyamán, eseménytörténetében terjedelmes szakirodalom született. Ez könnyen értelmezhető. Ám annál nehezebben magyarázható az a jelenség, hogy a két világháború közötti évtizedekben, majd korunkban is a geográfusok élénk figyelemmel fordultak a már nem létező dunai birodalom felé, és jóllehet egymástól élesen különböző, sőt olykor egymással szembenálló szakmai véleményeket fogalmaztak meg, mégis úgy tűnik, mintha egy – a mai térszerkezeti rendszerből is – hiányzó államtérrel beszélnének. A közelmúltban a Monarchia politikai földrajzi helyzetét exponáló Hajdú Zoltán megvonta a kérdéskör kontúrait,¹ ám – feldolgozása jellegéből eredően – nem foglalkozhatott Ausztria-Magyarország egyetlen időpontra, az első világháború kitörésének pillanatára jellemző politikai földrajzi helyzetével és későbbi megítélésével sem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti és földrajzi megítélése a Nagy Háború kitörésének időszakára vonatkozóan szélsőséges, és nem valósítható meg az 1914. évi nyári váláshoz vezető folyamatok nélkül. Ez eleve kettős szempont alkalmazását teszi szükségessé, ami olykor belső ellentmondásokkal terhelt megállapításokhoz vezet. Így például korunk népszerű angol történészének – Taylor, A. J. P. – művében ezt olvashatjuk: „...1914-re a Habsburg Monarchia alkotmányos missziója mindenhol kudarcot vallott. Az emberek ellenben soha nem bíztak annyira a Monarchia jövőjében, mint a bukását megelőző néhány évben. Bár a hullamerevség már kezdett beállni, a gazdátlan holttest feltámasztására irányuló tervekben nem volt hiány...”² Az angol historikus itt idézett – első hallásra jól hangzó – sorai kétértelműségük miatt nehezen értelmezhetők. Belső ellentmondásuk egyetlen tényezőre vezethető vissza: az állam társadalmát egyének alkotják. Ebből ered, hogy ha az egyes emberek valóban bíztak a közös, a soknemzetiségű Monarchia jövőjében, akkor ez az állam nyilván nem lehetett már egy holt politikai szervezet, és főleg nem lehetett a halál beálltát követő „hullamerevség” állapotában. Sőt ezzel éppen ellentétben a megújulásra, az átalakításra várt, tehát nagyon is élőnek kellett lennie.

Taylor sorai – még ha hibás megfogalmazásban is – sokkal inkább arra utalnak, hogy a Nagy Háború kitörésének időpontjára az 1867-től kezdődően kiépített, majd kiteljesedett, kétpólusú politikai berendezkedés társadalmi, politikai struktúrája kifáradt, lendületét veszítette. Ám ez még nem jelentette Ausztria-Magyarország végét, halálos betegségét, hanem pusztán csak annyit: a Monarchia addig jól működő államában és társadalmában mind több megoldatlankérdés várt rendezésre, és a 19. század második felében oly egységesnek tűnő birodalmi térben egyre több, de egyáltalán nem megoldhatatlan, áthidalhatatlan repedés keletkezett. Mint tudjuk az Osztrák–Magyar Monarchia ekkor – létrejötte után fél évszázaddal – átalakításra, reformokra szorult, de ettől még az európai nagyhatalmi rendszer meghatározó része maradt, egy olyan birodalom, amely – főleg a Balkán irányában – nagyon is aktív külpolitikát folytatott. Kelet-Európában, a Balkán-félszigeten még így, a hanyatlás jegyét mutatva is, a Monarchia mellőzésével nem lehetett külpolitikai kérdéseket rendezni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Balkán-háborúkat (1912–1913 és 1913) lezáró nemzetközi konferenciákon a Monarchia érdekeinek megfelelően sikerült létrehozni az önálló Albániát, és ezzel Szerbiát elszigetelni az Adriai-tengertől.³

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának időszakában – főleg a benne élő geográfusok egy része – a szakemberek indokoltan látták a birodalom létét, jóllehet a magyar társadalom földrajzi tudatában inkább a két különálló állam – Osztrák Császárság, valamint

Magyarország – perszónáluniójaként élt.⁴ Holott államterként ennél jóval több volt. Mindesetre a századforduló neves magyar geográfusának, Hunfalvy Jánosnak két Közép-Európáról szóló műve (1886, 1890) azt bizonyítja, hogy még a földrajzos közélet is első sorban két különálló államként tekintett a Monarchiára, mintsem egyetlen országra.⁵

A legegységesebb országszerű ábrázolás Habsburg Rudolf trónörökös nevéhez kötődik. Az ő, majd korai halálát követően Hans Wilczek gróf szerkesztésében jelent meg 1887–1901 között *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen* című, egy nagyhatalom képét közvetítő reprezentatív sorozat 21 kötete.

Az első világháború utáni évtizedekben az európai földrajztudomány már sokkal árnyaltabban látta a Monarchia államterét, igaz szélsőséges vélemények még ekkor is hangot kaptak. Cholnoky Jenő professzor egyenesen „államszörnyetegnek” nevezte s azt írta róla: „...Valóságos geográfiai hulladékok egyvelege volt, s csak különös szerencsének köszönhető (rájuk nézve!), hogy az egységes magyar medence mintegy összetartotta őket...”⁶

Nála sokkal árnyaltabban kezelte a Monarchia kérdését Prinz Gyula – a Cholnoky Jenővel, Teleki Pállal és Bartucz Lajossal együtt írott – Magyar föld, magyar faj III. kötetében. Ahogyan fogalmazott: „... Magyarországon területi egységén találta meg a volt Habsburg-birodalom is a maga alapzatát. Ennek az osztráknémet – magyar egységnek rendkívüli erőt adott az a földrajzi energia, ami Magyarországnak Csehországgal való kiegészülése révén állott elő. Mert nem az osztrák Alpok, hanem Csehország volt a dualizmusban az egyik fél. A többi (Galícia, Bosznia-Dalmácia, Trentino) csak olyan függelékek voltak, melyek a Habsburg-birodalom energiáját fogyasztatták...”⁷ Majd miután röviden ismertetette a Monarchia földrajzi megítélésének szélsőségeit, kiemelte: „...Amint a Habsburg-birodalom kivált a nagynémet államtestből, megszűnt német lenni, megszűnt természeti fejlődésű lenni, hanem egyszerűen gazdasági államiság lett...”⁸

E végső összegző megállapításnak két fontos eleme van. Egyfelől, hogy a kisméretű egyesítést törésként értelmezi az európai államterek fejlődési folyamatában, másfelől pedig hogy a Monarchia földrajzi lényegét gazdasági térszerkezeti elemként ragadja meg. Az előzővel kapcsolatban ma úgy látjuk, hogy kontinensünk politikai térszerveződési folyamatában a német nemzetállam létrejötte a szerves fejlődési folyamat része volt, a német birodalmi államter meg születése teljesen belesimult a hosszú 19. század geográfiai tendenciájába.⁹

A Prinz Gyula-féle megállapításnál, amely szerint a Monarchia földrajzi lényege a gazdasági tér egysége volt, sokkal árnyaltabb összefoglalást adott róla Alfred Hettner leíró földrajzában, s ezt azzal indokolta, hogy Ausztria-Magyarország még megszűnte után is nagy jelentőségű volt.¹⁰ Miután röviden ismertetette a Habsburg-birodalom térfejlődését, előbb dunai állammá, majd abból Osztrák-Magyar Monarchiává történő alakulását, kedvezőtlen földrajzi alakját és fokozatos területi tömörülését a Kárpát-medence körül, hangsúlyozta: „...Magyarország nélkül egyáltalán nem lett volna életképes...”¹¹ Ugyanígy kiemelte a tengerrel való kedvezőtlen összeköttetését – a belső területeket csak épített útvonalak kapcsolták össze a tengerparti kikötőkkel –, s nem hagyta figyelmen kívül a belső etnikai feszültségeket sem. Az egykori Monarchiáról szóló eszmefuttatását Hettner azzal a gondolattal fejezte be, hogy annak széthullása elkerülhetetlen volt, ám „...azok a darabok, amelyekre széthullott, sem egészükben, sem részeikben mégsem természetes alakulatok; az ellenség vak gyűlölete elnyomta a földrajzi belátást, úgyhogy a jövőben itt súlyos problémák várnak megoldásra...”¹²

A két világháború közötti évtizedekben egyre inkább kikristályosodott az a nézet, hogy Monarchia szétverése hiba volt. Ezt a felfogást erősítették a mind nyilvánvalóbbá váló társadalmi, gazdasági, külpolitikai problémák és nem utolsósorban azok egyértelmű megoldatlansága.

Ezen az állásponton volt Teleki Pál is, aki 1933-ban Németországban tartott, a Duna völgyéről szóló előadásában arról beszélt, hogy az egykori Monarchia – elsősorban belső autarchiája miatt – olyan gazdasági életesség volt, amelyet a Nagy Háborút követően az utódállamai közötti gazdasági szerződésekkel nem sikerült, mert nem is sikerülhetett pótolni.¹³ A Monarchia szétrombolását az „*Európán elkövetett bűntény*”¹⁴ terminus technicusával illette, és úgy fogalmazott; az a problémahalmaz, amellyel a térség népei és a nagyhatalmak küszködtek a múlt század húszas-harmincas éveiben „...a *kérdőjel*, amely az Osztrák–Magyar Monarchia helyén marad...”¹⁵

Teleki a dunai birodalmat szerves történelmi és térbeli fejlődési folyamat eredményeként létrejött államként fogta fel. Számára gazdasági teret és olyan államhatalmat jelentett, amely képes volt az itt élő népek egymással szembeni érdekütközéseit kordában tartani, az érdekeket egy haladási irányba terelni. Az Európán elkövetett bűntény tudatosulása azonban nem pótolta, mint ahogyan ma sem pótolhatja az Osztrák–Magyar Monarchia államterét. A fentiekben említett geográfusi állásfoglalások ezt a felismerést tükrözik.

Hangsúlyozzuk, itt nem a dunai birodalom bukását meg- és túlélte geográfusok nosztalgijáról van szó egykori államuk iránt – hiszen mint említettük, fennállása alatt is inkább pusztán két politikai földrajzi elem perszonáluniójuként kezelték –, hanem sokkal inkább arról: megszűnte után ismerhették fel a törést a kontinens szerves térfejlődésében. Mintha a széthullása után maradt, a nagyhatalmi érdekek összeütközése miatt láthatóvá vált „*kérdőjel*” lezárhatatlansága ébresztette volna rá őket a Monarchia valós szerepére a politikai, hatalmi viszonyrendszerben és a kontinens térszerkezetében.

2. A medencék állama

Az Osztrák–Magyar Monarchia a kontinensen elfoglalt helyzetéből eredően három nagy földrajzi medencéből és a körülöttük elhelyezkedő vidékekből állt. Területi nagyságát tekintve az első világháború kitörésekor – a 676 443 km²-es államterével – Oroszország után a második legnagyobb méretű ország volt Európában, és ezzel már eleve, mintegy geográfiai súlyánál fogva is fontos szereplője a nemzetközi viszonyrendszernek.

Az 1913. évi statisztikai adatok szerint lakossága 52,5 millió főt tett ki, s ezzel – Oroszország (136,1 millió fő), valamint Németország (64,9 millió fő) után – a harmadik helyet foglalta el a kontinensen.¹⁶

Természetföldrajzi viszonyait tekintve változatos képet mutatott, amennyiben három meghatározó eleme – a Cseh-medence, a Bécsi-medence és a Kárpát-medence – mellett jelentős hegyvidéki területeket – Alpok, Szudéták, Érchegység, Cseherdő, a Kárpátok, a Dinári-hegyvidék jelentős része – is magában foglalt, és mindezen túl a Trieszti-öböltől Spizza kikötőjéig az adriai tengerpartot is birtokolta. Északkeleten – az úgynevezett keleti tartományaiival – már útnyúlt a Podóliai-hátság.¹⁷

A három medence – mint földrajzi kamrák – köré szerveződött államter azonban – miként láttuk – bármennyire is nagyfokú autarchiával rendelkezett, ám fennállása során mindvégig magában hordozta az elemeire történő széthullás csiráit is. Nem szeretnénk e helyen mélyebben belebocsátkozni abba a közismert történeti ténybe, hogy a Monarchia túlságosan soknemzetiségű állam volt. Az egyes nemzeti, vallási törekvések mindvégig az államter szétvetése irányába ható centrifugális erőként jelentek meg, amellyel szemben az osztrák-magyar kiegyezés, a Cseh- és a Kárpát-medencét összekötő, centrális helyzetű Bécsi-medencében helyet foglaló igazgatási, gazdasági központ és nem utolsósorban a különböző társadalmi csoportok, rétegek érdekegyezése alkotott centripetális erőket. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Monarchia fennállásának egész időszakában – az 1867-től 1918-ig

tartó 49 év folyamán –, csakúgy mint a korábbi Habsburg-birodalomban a politikai földrajzi centrifugális és centripetális erők kényes egyensúlyán alapult az államter megmaradása.

Ez az egyensúlyi állapot azonban ingatag volt: az évtizedek előrehaladtával a Monarchia szintjén egyre nagyobb hangot kapott a trializmusra való áttérés igénye. A magyar társadalomnak ez természetesen nem tetszett,¹⁸ és ennek nagyon is érthető okai voltak. Ezek számbavétele meghaladja dolgozatunk kereteit, így csak egyetlen – mára méltatlanul elfeledett – tudati tényezőre hívjuk fel az olvasó figyelmét. A kortársak a Monarchiát Magyarországon úgy élték meg, hogy a dualista rendszerrel – valamint a birodalom államterének a Kárpát-medencére történő csoportosulásával, mondhatnánk tömörülésével – a magyar Szent Korona országai ismét nagyhatalmi helyzetbe kerültek. Ez a gondolat egyértelmű megfogalmazást nyert még az első világháború idején is, amikor Hézser Aurél hazánk-nak a világban elfoglalt helyét tisztázó alaptanulmányában így fogalmazott: „...Az *Ausztriával való szövetség bennünket is a nagyhatalmi polcra emelt*...”¹⁹

Visszatérve a Monarchia földrajzi instabilitásának kérdéséhez, azt erősítette egy, még a Habsburg-birodalom politikai és katonaföldrajzi képletéből örökölt elem. Amikor 1866-ban a német hegemoniáért lezajlott az osztrák-porosz háború, amelynek eredményeként az egységes német nemzetállam az úgynevezett kisleány megoldás keretében valósult meg, akkor a hadjárat sorsát eldöntő königráti ütközetrel egy időben fontos katonaföldrajzi írás jelenik meg hazánkban. Szerzője a kiegyezés korának jó tollú katonai szakírója, Asbóth Lajos, aki az egész birodalmi államter leíró, a hadművelési lehetőségekre koncentráló geográfiai ismertetését nyújtotta.²⁰ E három részben megjelent tanulmány elhelyezése a magyar katonaföldrajz tudománytörténetében még a jövőre vár, annyi azonban már most kivehető belőle, hogy a Habsburg-birodalom és a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia államterének védhetősége alapvetően függött a vízrajzi és az orográfiai viszonyoktól s ezen belül a három medence kapcsolódását determináló Dunától és annak völgyeitől. Ebben a tekintetben – anélkül, hogy részletesen értékelnénk Asbóth munkáját – fontos tényező, hogy a magyar katonai szakíró kiemelte Komárom erőrendszerét, vagyis rámutatott arra a pontra, amelyet napjaink hadtörténeti földrajzában a nyugati kapu – mint katonaföldrajzi tényező – egyik végpontjaként ismerünk. Az osztrák-magyar kiegyezést nem egész egy évvel megelőző tanulmányában Asbóth egyértelműen nyilván nem mondhatta ki, hogy e nyugati kapu megszerzésével a birodalom államtere könnyen szétszakítható. Ugyanakkor földrajzi leírásában – mai szemmel olvasva a textust – utalt arra is, hogy a birodalom védelme csak az úgynevezett hadászati belső vonalra építve valósítható meg. E jelenség lényege, hogy az egyik hadviselő fél erőit koncentrálna egyben tartja, kivár és ebből a helyzetből (a hadászati belsővonalról) kiindulva részenként mér csapást a támadó félre. Ez a hadművelési eljárás uralja majd – jóllehet az 1866. évinél nagyobb földrajzi kiterjedésekben – az első világháborút megelőzően és annak folyamán is a Monarchia vezérkarának gondolkodását.²¹

Politikai és katonaföldrajzi szempontból az állam térszerkezetének és kiterjedésbeli változásának ellenére is fennmaradt az a tényező, hogy a Monarchia a már említett nyugati kapu elzárásával, megszerzésével két részre szakítható: térszerkezeti szempontból szétzúzható. Ezt bizonyítja, hogy 1893-ban a magyar hadtörténetírás egyik megalapítója, Rónai Horváth Jenő terjedelmes, két részben közölt tanulmányban foglalkozott a kérdéssel. Dolgozatában a „*Közép-Dunavonal*” (a Duna Bécs és Budapest közötti szakaszát értette ez alatt) problémájával foglalkozott, és geográfiai megállapításait az itt található magas földrajzi helyi értékű pontok hadtörténelmi eseményeivel támasztotta alá.²² Rónai Horváth e fontos Duna-szakasz katonaföldrajzi jelentőségét méltatva legfőképpen Pozsony – vagyis az északi kapu legmagasabb értékű katonai pontja – megerősítését szorgalmazta, és ezzel kapcsolatban írta le mintegy katonapolitikai indoklást is nyújtva a következő mondatot:

„...A fő közlekedés Bécs és Budapest, a két fő- és székváros között, de sőt Magyarország legnagyobb részének nyugati közlekedése, Pozsonyon át vezet, és ha a város valamely idegen hatalom kezeibe kerülne, úgy ez a monarchia két államának katonai és politikai elválasztásával, a monarchia éltető főerének megszakításával lenne egyértelmű...”²³

Az első világháború kitörésekor ezzel a veszéllyel is számolni kellett és ez a keleti front eseményei tükrében – igaz, rövid ideig – valós fenyegetést jelentett. 1914–1915-ben az orosz erők elfoglalták a Monarchia keleti tartományait (Galíciát) és heves küzdelem bontakozott ki az Északkeleti-Kárpátokban. Ennek tétje az volt: amennyiben az orosz erők kijutnak a Nagyalföldre, akkor az Északi-középhegység déli lábai mentén elérhetik Budapestet, ahonnan pedig a Duna mentén folytathatják támadásukat Pozsony és Bécs felé. Vagyis ekkor a Monarchia államterének szétzúzását az Uzsoki-hágó térségében kellett megakadályozni.²⁴

A Monarchia földrajzi stabilitása és instabilitása azonban nem pusztán a centrifugális és centripetális geográfiai erők egyensúlyán, valamint a fent említett katonaföldrajzi képlet uralásán alapult. Mint minden államter esetében, Ausztria-Magyarországnál is fontos szerepet játszott határállandóságainak mértéke. A már hivatkozott, Pándi Lajos által közölt, az európai határok tartósságát – fél évezrednyi időtartamban – bemutató, valamint a Rónai András-féle atlasz – egy évezrednyi – változásait ábrázoló térkép szerint a Monarchia legnagyobb állandóságú külső határai a Kárpátok délkeleti és déli vonulatában, a Dinaridák nyugati lábainál, valamint a svájci és a liechtensteini államter mentén húzódtak. A sok évszázados területi változások ellenére magas értéket mutatnak az Osztrák Császárság déli határai is. Miután a Monarchia a Habsburg-birodalomból fejlődött ki, így egyes belső tartományainak határai is nagy állandóságúak lettek. Ebben az utóbbi típusban mindenképpen kiemelkedők a magyar Szent Korona országainak korábbi külső határai: főleg a Kárpátok íve a Borgói-szorostól, az Alpok keleti lába mentén egészen Fiuméig, továbbá Horvát-Szlavónország déli határai. A Monarchián belüli nagy tartósságú belső határa volt a Cseh-medencének is.²⁵

Az államhatárok állandósága szoros kapcsolatban áll a magyar Szent Korona országai, valamint a Habsburg-birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia szomszédságában kialakult és folyamatosan formálódó államterekkel. E térbeli folyamatok egyben jól mutatják azt is, hogy – mintegy ezeréves távlatban – a legnagyobb időtartamban a Német-Római Birodalom, a Magyar Királyság, valamint Lengyelország állt fenn.²⁶ Mindez azt is jelenti, hogy a Monarchia egy, a korábbi századokban folyamatosan változó politikai földrajzi viszonyrendszer egyik elemeként alakult ki, és egy térbeli fejlődési folyamat egyik állomásaként létezett. Jóllehet az európai kontinens politikai földrajzi képét a Nagy Háború kitörésekor alapvetően a nagy, monolitikus államterek határozták meg, ám ez történelmi lépéssel mérve egyáltalán nem jelentett, jelenthetett statikus állapotot.²⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzetének 1914-ben éppen az volt a fő jellemzője, hogy egyfelől – miként már említettük – maga is évszázadok óta folyamatosan formálódott, másfelől pedig legfőképpen keleti és déli szomszédságában a történelem folyamán több alkalommal nagymértékben módosult és módosuló államtereket találunk. Ezeknek éppúgy megvan a történelmi földrajzi históriájuk, mint a Habsburg-birodalomnak.²⁸ A 19. század második felében fokozatosan mind határozottabban érvényesül a Balkán-félszigeten az államterek aprózódásának tendenciája, amely alapvetően eltér Európa egyéb vidékeinek térfejlődési jellemzőitől. Főleg az 1878. évi berlini kongresszust követően válik látványossá a félsziget átalakulása. S e folyamat még 1914-ben is tart, jóllehet az első és a második balkáni háborúval úgy tűnt, lezárult e processzus. Ám ez ismét csak a látszat. Mert a Balkán-félszigeten létrejött új nemzetállamok – kihasználva a nagyhatalmak diplomáciai és gazdasági, politikai versengését a regionális hatalmi helyzetért – maguk is a lo-

kális hatalmi helyzet megszerzésére törekedtek. Ám a balkáni háborúkban – talán nem túlzás, amikor ezt állítjuk – beállt ugyan valamiféle politikai földrajzi egyensúlyi helyzet, de ettől mind a nagyhatalmak, mind pedig a helyi országok külpolitikai törekvései megmaradtak. Az első világháború időszakában itt folytatott katonai tevékenységek bizonyítják ezt.²⁹

A Monarchia nagy keleti és részben északi szomszédjának, az Orosz Birodalomnak sajátos, az európai folyamatoktól részben eltérő térfejlődése volt és van. Tudomásul véve, hogy e folyamat már csak a földrajzi dimenziók méretei miatt is egyéni jegyeket mutat, itt két – a Monarchia földrajzi sorsát is befolyásoló – tényezőre mutatunk rá.

Elsőként az orosz birodalmi tér lassú kialakulására és megszilárdulására, másodikként – a kontinensen szinte egyedülállóan – látványos pulzálására.³⁰ Az orosz állam csak a 18–19. század folyamán volt képes teljes egészében kitölteni a zárt politikai földrajzi határok (a Jeges-tenger melléktengerei északon és a magas hegyvidékek, sivatagok délen) alkotta térséget, és ezt is csak változó mértékben: a társadalomföldrajzi potenciál zöme az Uraltól nyugatra eső területeken helyezkedett el. S e birodalom nagy, nyugati irányú expanziójának kezdete egybeesett a Habsburg-birodalomnak a Kárpát-medencére történő tömörülése első időszakával. Az államtér fokozatos, történelmileg megkésett kitöltésénél nagyobb közvetlen hatást gyakorolt Európára Oroszország területi pulzálása. A történetben szinte nem ismerünk olyan – főleg birodalmi – államteret, amelyet ne jellemezne a területi kitágulás és összehúzódás váltakozása. Oroszország esetében az első nagy expanzív időszak a 17–18. század fordulóján kezdődik és egészen az 1918. évi breszt-litovszki békéig tart. Ebben a mintegy két évszázadban az Orosz Birodalom kijut a Balti-tengerhez, mélyen benyomul Közép-Európába és a Fekete-tenger urává válik, jóllehet ennek kijáratát – a Boszporuszt és a Dardanellákat – nem tudja megszerezni, ám a Balkán rendezésében már erősen képes érvényesíteni nagyhatalmi érdekeit.

Az Oroszországról és a Balkán-félszigetről elmondottakkal arra szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hogy az 1914. évi nyári válság egyáltalán nem statikus politikai földrajzi állapotban érte a Monarchiát. A Nagy Háború és annak térbeli folyamatai az előző évszázadok térszerkezeti fejlődésének következményeként és a kontinens ilyen tendenciáinak egyetlen szakaszaként ragadhatók meg.³¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia térfejlődése hasonlóképpen nem volt lezárt folyamat. Fennállásának fél évszázada alatt jelentős területi gyarapodásait keleti, főleg a balkáni irányban sikerült realizálnia: Ada-Kaleh szigete, Bosznia és Hercegovina bekebelezése, valamint a Novi Pazar-i Szandzsák ideiglenes megszállása.³² S hogy mennyire a kelet és a Balkán felé történő tolódás folyamatának csak egyetlen pillanatát jelenti a sarajevói merénylet, azt jól bizonyítja, hogy a világháború során a legyőzött Romániától – pusztán a katonai szakma érdekei miatt – egy vékony területsáv a Monarchiához kerül, és amikor megtörténik a Balkán-félsziget megszállása, akkor komoly politikai vita zajlik – főleg a társadalmi elit köreiben – arról, hogy mi legyen a montenegrói és szerb területek sorsa.³³

3. A nagyhatalmi államtér korlátai

Miként említettük, az Osztrák–Magyar Monarchia geográfiai méreteiből, társadalmi potenciáljából eredően a kor emberének tudatában ugyan nagyhatalomként élt – és főleg a Kárpát-medencéből szemlélve annak is tűnhetett –, ám valójában nem volt egészében az. A kérdéskört néhány évvel ezelőtt exponáló tanulmányunkban³⁴ már igyekeztünk magyarázatot adni Ausztria-Magyarország regionális nagyhatalmi jellegére. Már akkor szóltunk arról, hogy a dunai birodalom nem rendelkezett egy igazi világhatalom attribútumaival, sőt ezek egyes elemei elől tudatosan el is zárkózott, és hogy az európai léptékkel mérve is

nagy geográfiai társadalmi potenciáljának érvényesülését és érvényesítését akadályozták belső etnikai, vallási feszültségei. Az utóbbi kérdéskörnek viszonylag nagy szakirodalma van és ennek alapján bátran mondhatjuk, hogy a világpolitika színpadán való érvényesülésnek, valamint később a birodalmi és a magyar államtér szétesésének egyik fontos tényezője az etnikai, vallási sokszínűségből eredő feszültségek tényezője volt.³⁵

Ma is valljuk akkori véleményünket, de egy fontos geográfiai kitételrel, amelyet a dolgozatunk elején már idézett Cholnoky Jenő igen sajátosan, igen találóan fogalmazott meg: „...*A Birodalom két szélső pontja Cattaro és Csenovicz olyan messze vannak egymástól népi szempontból, mint Itália és Oroszország...*”³⁶ Cholnoky Jenő mondatában benne rejlik az is: a Monarchia egymástól élesen különböző jellegű és társadalmi, gazdasági fejlettségű történelmi tájakat, tartományokat, országokat fogott egybe. Ez pedig eleve növelte a centrifugális politikai földrajzi erőket. Arról nem is beszélve, hogy a birodalom különböző részein élő nemzetek és népek teljesen eltérő módon gondolkodtak. Eközben a nyelvi csoportok egy része a nemzetté válásnak csak a kezdetén tartott, míg másik fele már több évszázados nemzettudattal bírt és önálló nemzetállamra törekedett.

Pusztán geográfiai szempontból vizsgálva a fenti jelenséget a centrifugális politikai földrajzi erők felerősödése részben összefügg a dunai birodalom, valamint alkotórészei történelmi oldalának alakulásával és az állam terjeszkedési irányával. Miután egyik a közelmúltban megjelent tanulmányunkban – a Balkán és a magyar hadtörténelmi kapcsolatok földrajzát vizsgálva – már szoltunk a Friedrich Ratzel értelmezésében használt fogalomról,³⁷ így jelen tanulmányunkban csak utalunk annak lényegére. Ratzel értelmezésében a történelmi oldal az államtérnek, a határnak azt a részét, szélét jelenti, ahol a legfontosabb események történnek. A tézis másik feltétlenül említendő tartalmi eleme, hogy egy országnak egy időben akár több történelmi oldala is lehetséges, és ezek helyüket változtathatják a térben.³⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia és elődje, a Habsburg Birodalom esetében a térszerveződési folyamatok egészen sajátosan alakultak. Az egyik igen szembevető jelenség, hogy miközben – főleg a spanyol örökösödési háborút követően – az egypólusúvá vált birodalom egésze kulturális tekintetben a Nyugat felé fordult fő történelmi arcával, aközben a már bekebelezett országok és társadalmak egyfelől megőrizték nyugati orientációjukat, de egyik történelmi oldalukkal már csak a birodalmi térszerkezet belső logikájából eredően is a Bécsi-medence felé fordultak. Ez Magyarország esetében egyetlen történelmi oldalt feltételez, míg például Csehországnál kettőt: az egyik a kontinens nyugati területei, míg a másik a Habsburgok közép-európai székhelye felé tekint. S ezen a ponton kell emlékeztetnünk a Monarchiában erősödő, etnikai eredetű centrifugális erőkre. Nyilvánvaló, hogy a birodalomba tagozódott népek zöme több történelmi oldallal rendelkezett, ez eleve bonyolulttá tette annak térszerkezeti rendszerét, és e történelmi oldalak léte erősítette a széthullás irányába ható erőket. 1867 és 1914 között azonban volt egy minden – a Monarchia határai között élő – nemzetet egyesítő és feltehetően soha ki nem mondott centripetális, főleg tudati erőtenyező, amelyet a Monarchia térfejlődésével is foglalkozó Harold Steinacker jóval később fogalmazott meg. Szerinte annak tudomásulvételéről volt szó, hogy az itteni népek vagy önálló államokban élnek, folytonosan egymással hadakozva, vagy lemondanak teljes függetlenségük egy részéről, de egymással békében, nagyobb egység keretei között fejlődnek.³⁹

A Habsburg-birodalom és Ausztria-Magyarország térszerveződésének másik sajátossága, hogy történelmi oldalának mozgása ellentétes volt az európai kontinensével. Az utóbbi történelmi oldalával a nagy földrajzi felfedezésekig, elsősorban Amerika felfedezéséig a Földközi-tengerre nézett: nagyjából a Konstantinápoly-Barcelona vonalon feküdt. 1492-től azonban ez a történelmi oldal néhány évtized alatt átkerült a kontinens nyugati szélére: a

Bergen-London-Lisszabon vonalra.⁴⁰ Azóta is ebbe, az atlanti irányba néz. A Habsburg-birodalom térfejlődése azonban e folyamattal csak a kezdeti időkben esett és akkor sem teljesen egybe. A spanyol korona birtokai az Atlanti-óceánra néztek, miközben Bécs körül fokozatosan kialakult egy második Habsburg centrum is.

Ez az utóbbi – a birtokviszonyok alapján tekintve – a már említett spanyol örökösödési háborút követően vált végleg a Habsburg birtokok birodalmi központjává.⁴¹ S ez az az időpont, amikortól kezdve a birodalom súlypontja egyre keletebbre tolódik. Már amikor Savoyai Jenő hadvezéri sikereinek köszönhetően fennmarad és igazi birodalomná rendeződik a Habsburg birtokok konglomerátuma, akkor megkezdődik azok térbeli tömörülése és keleti irányba történő vándorlása. A 18-19. században a nyugat-európai és itáliai tartományok elvesztésével, valamint a keleti tartományok (Galícia, Bukovina), majd Bosznia-Hercegovina megszerzésével határozott körvonalakat ölt egy kelet felé vándorló birodalom.⁴² Ennek pedig két történelmi oldala lesz: kultúrájával a Nyugat felé, míg külpolitikai érdekérvényesítésével Kelet és a Balkán felé néz.

1914-re ez a képlet annyiban változott, hogy a Monarchia miközben megőrizte nyugati kulturális irányultságát, aközben másik két történelmi oldalt is kialakított. Az egyik az egyértelműen expanziós szándékkal a Balkánra, míg a másik az államtér védelmének akaratával Oroszország felé nézett.

A világháború kitörésekor az Osztrák–Magyar Monarchia és szövetségese, a Német Birodalom a politikai és a katonaföldrajzi bekerítettség állapotában volt. Ám ez – főleg katonai szempontból – egyáltalán nem jelentett már eleve vesztes helyzetet.⁴³ A Monarchia túlságosan nagy potenciállal rendelkezett ahhoz, hogy a még oly nagy orosz hadsereg is lerohanhassa. Conrad von Hötzendorf – a birodalom legendás vezérkari főnöke –, valamint a politikai és a külpolitikai életben egyre aktívabb szerepet játszó trónörökös, Ferenc Ferdinánd és nem utolsósorban maga az uralkodó méltán bízhatott abban, hogy a Monarchia győztesként kerül majd ki a nagy küzdelemből. Ez pusztán földrajzi szempontból egyenlő lett volna azzal, hogy a dunai birodalom kitör a földrajzi bekerítettség állapotából. Egyéb-ként ez összefüggésbe hozható Ferenc Ferdinánd külpolitikai elképzeléseivel.⁴⁴

Jelenleg nincs ismeretünk arról, hogy e tervek történeti földrajzi feldolgozása megtörtént-e, így csak egyetlen tényezőre hívjuk fel az olvasó figyelmét. Az első világháborút megelőző időkkel és a Nagy Háború éveivel foglalkozó szakirodalomban – egyéni benyomásunk alapján – túl kevés figyelmet szentelnek a trónörökös külpolitikai elképzeléseinek és ezeknek a Monarchia valós külpolitikájára gyakorolt hatásának.⁴⁵ A századforduló éveiben a bécsi udvarban szabályos politikai centrumot működtető trónörökösnek – aki egyébként személyes jó viszonyt ápolt a már említett Franz Conrad von Hötzendorf tábornokkal – igen határozott, jóllehet részleteit tekintve gyakran változó politikai és külpolitikai nézetei voltak. Ő egy valódi nagyhatalom uralkodója akart lenni, igazi birodalomban gondolkodott. Jóllehet a magyar történeti irodalomban – állítólagos magyarellenessége miatt – szeretik negatív módon ábrázolni,⁴⁶ ám egy érdemet valószínűleg nem lehet eltagadni tőle. Bármilyen személyi vonásai is voltak, azt – csakúgy mint kortársai – ő is felismerhette: a Monarchia geográfiai adottságai jóval nagyobbak, mint súlya a hatalmi erőterében.

E jelenség valódi, egyetlen okát nem lehet megnevezni; különböző társadalmi hatások eredőjeként alakulhatott ki. S itt nagyon soktényezőjű rendszert kell feltételeznünk, magunk azt a véleményt is valljuk: a Monarchia fokozatos súlyvesztése a nemzetközi életben nem pusztán az etnikai viszonyokkal magyarázható. Ausztria-Magyarország – miként már említettük – gyakorta akkor sem mutatta egy valódi nagyhatalom képét, amikor tehetne volna és tennie is kellett volna. Ilyen volt a gyarmatosítástól való tudatos elzárkózása, ami valószínűleg az uralkodó személyéhez kötődik. Az elzárkózást a kortársak sem értették, azt

viszont látták, hogy éppen a 19. század második felében lépett új szakaszába a gyarmatbirodalmak kiépítése, volt még bőven gyarmatosítható vidék, és a Monarchia rendelkezett a gyarmatosításhoz elengedhetetlen komoly hadiflottával. Mint amiként azt is tudták: 1867 előtt a Habsburg-birodalomnak voltak gyarmatosító próbálkozásai.⁴⁷ Ezt a kortársi értetlenséget Horthy Miklós memoárjában is megtaláljuk: „...*Sohasem tudtam megérteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem szerzett a maga számára néhány gyarmatot. Tegethoff tengernagy meg akarta győzni a bécsi irányadó köröket a gyarmatbirtokok szükségéről, ahová a népesedés feleslegét el lehetne helyezni. ...Azonban e gondolat pártolói később is mindig csak azt a választ kapták, amit már Tegethoff: »Nem folytatunk gyarmatpolitikát...«*”⁴⁸

Ily módon a Monarchia egy olyan kérdésben mutatott gyengeséget, ami maga a korszellem volt. A 19. század második felének embere – beleértve a hivatásos politikusokat is – az állam és az ország erejét legtöbbször még területi kiterjedésben, lélekszámban és nem utolsósorban a birtokolt és meghódított gyarmatok nagyságában mérte. A Monarchia – jól lehet volt rá ereje – e téren gyengének mutatkozott.

Más téren pedig erősnek látszott, ám erejét – a társadalmi struktúrák nehézségéből eredően – nem tudta kellő mértékben érvényre juttatni. Így Ausztria-Magyarország a 19. század második felében fokozatosan regionális nagyhatalommá süllyedt, és 1914-re pusztán földrajzi méreteiben volt hatalom. Nem tudjuk, hogy a kortársak közül egyáltalán hányan értették meg, érezhették előre, hogy a Nagy Háborút megelőző évtizedekben alapvetően átrendeződtek a Föld hatalmi viszonyai.

Magunk úgy látjuk, hogy még a valódi nagyhatalmak politikusainak zöme is európai, kontinensnyi és véletlenül sem globális léptékben gondolkodott. Ennek az átalakuló világ-nak egyetlen szegletében, a Balkán-félszigeten maradt igazi nagyhatalom az Osztrák–Magyar Monarchia. Sőt azt kell mondanunk; politikai földrajzi szempontból 1914 nyarán Ausztria-Magyarország volt a Balkán valódi birodalma.

Mire alapozzuk a fenti kijelentést? Arra, hogy a Monarchiának milyen nagyságú területei voltak és mekkora lakossága élt a Balkán-félszigeten. Amennyiben a félsziget északi határául a Duna és a Száva folyókat választjuk, akkor a birodalom közigazgatási egységei közül a Balkán-félszigeten fekvőnek kell tekintetünk az Osztrák Császárságból Görz és Gradiskát, Isztriát (együttesen a Tengermelléket), Dalmáciát, valamint Krajnát, Horvát-Szlavónországból a Szávától délre elterülő megyéket (Modrus-Fiumét, Lika-Krbavát, valamint Zágráb vármegye déli járásait, a magyar Szent Koronához tartozó Fiumét és nem utolsósorban a közösen kormányzott Bosznia-Hercegovinát.

Amennyiben jól számoltunk, akkor – az 1910. évi népszámlálási adatokat figyelembe véve – a Monarchia balkáni területei mintegy 90 ezer km²-t tettek ki és ezen 4,72 millió lakos élt. Összehasonlításképpen, ekkor a Balkán-félsziget másik két legnagyobb országa Szerbia és Bulgária volt. Az előbbi területe 90 ezer km², míg lakossága 4,1 millió fő volt. Bulgária valamivel nagyobb államterülettel 120 ezer km²-t, míg lakossága 5 millió főt tett ki.⁴⁹ E számok arról tanúskodnak, hogy a Monarchia e két utóbbi állam nagyságával megegyező területtel és népességgel nyúlt át a Balkánra. Ez még nem tette lokális nagyhatalommá. Ám amennyiben hozzávesszük, hogy e területe mögött ott volt Európa második legnagyobb és harmadik legnépesebb államterülete, míg Szerbia és Bulgária mögött csak idegen nagyhatalmak állhattak, akkor látható tisztán az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni nagyhatalmiságának politikai földrajzi képlete.

A dolgozatunkban eddig leírtakból egyértelműen látható, hogy 1914-ben Ausztria-Magyarország változó térszerkezeti rendszerrel és a kontinens átalakuló térszerkezeti rendszerében lépett hadba. Méretét és potenciálját tekintve nagyhatalomnak tűnt, amely jó eséllyel nézett az először oly rövidnek gondolt háború elé. Ám politikai földrajzi viszonya-

inak bonyolultsága jelentősen gátolta a geográfiai potenciál érvényesítését. Így egy valódi nagyhatalom arcát csak a Balkán-félsziget felé mutathatta. Úgy véljük, hogy politikai földrajzi szempontból egyáltalán nem volt a „*hullamerevség*” állapotában.

1914-ben egy nagyon is aktív, de belső megújulásra és megújításra váró dunai birodalom lépett hadba. Mint ilyen került a háborús évek egészen egyedi politikai földrajzi világába. Nem is történhetett ez másként, mert a Nagy Háború kitörésének pillanatában – a geográfiában oly fontos funkcionalitás szempontjából – az Osztrák–Magyar Monarchia legfőképpen gazdasági tér volt, és e mellett mintegy eltörpült a köztes-európai térelem politikai rendeltetése.

JEGYZETEK

1. Hajdú Zoltán (2005): Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában a 19–20. század fordulóján. In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 41–60. old.
2. Taylor, Alan John Percivale (1998): A Habsburg Monarchia 1809–1918, Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története. Scolar Kiadó. Budapest. 266. old.
3. Pándi Lajos (szerk.) (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 228–229. old., Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913), A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest. 299–306. old., Pölöskei Ferenc (1999): Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években. In: Krausz Tamás (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig. Napvilág Kiadó. Budapest. 47–53. old.
4. Sieger, Robert (1915): Die geographischen Grundlagen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und ihre Aussenpolitik. Verlag von G. B. Teubner. Leipzig–Berlin., Kogutowitz Károly–Hermann Győző (szerk.) (1913): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajz Intézet. Budapest.
5. Hunfalvy János (1886): A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest., Uő. (1890): Éjszaki- és Közép-Európa földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum. Budapest.
6. Cholnoky Jenő (1936): A Föld és élete I., Európa. Franklin Társulat. Budapest. 120. old.
7. Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 336. old.
8. Prinz Gyula (1938): i. m. 337. old.
9. Nagy Miklós Mihály (2014b): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények 2014/1–2. szám, 197–210. old.
10. Hettner, Alfred (1925): A leíró földrajz alapvonalai I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 154. old.
11. Hettner, Alfred (1925): i. m. 156. old.
12. Hettner, Alfred (1925): u.o.
13. Teleki Pál (1934): A »Donauraum« problémája. In: Uő: Európáról és Magyarországról. Athenaeum. Budapest. 153–166. old.
14. Teleki Pál (1934): i. m. 156. old.
15. Teleki Pál (1934): uo.
16. Kogutowitz Károly–Hermann Győző (1913): i. m. 24–26. old., Révai (1916): Osztrák–Magyar Monarchia. Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája XIV. Révai Testvérek Irodalmi Intézet. Budapest. 888–899. old.
17. Tanulmányunknak nem lehet feladata az Osztrák–Magyar Monarchia teljes természet- és társadalomföldrajzi bemutatása. Ezért csak utalhatunk arra, hogy a három medence kapcsolatrendszerére – mint meghatározó geográfiai faktorra – épülő értékelését a szakirodalomban több helyen is megtaláljuk. Ebben a tekintetben – a már említett Prinz Gyula, Alfred Hettner és Teleki Pál mellett – az alábbi szerzők műveire támaszkodtunk. A Monarchiáról nagyon jó szócikket közölt Ewald Banse az általa szerkesztett Lexikon der Geographie II. kötetében (Karl

- Merseburger, Leipzig, 1933, 254–257. old.) Kissé egyedi, de politikai földrajzi szempontból (egyáltalán nem elhanyagolható) figyelmen kívül egyáltalán nem hagyható értékelést és leírást közöl Rudolf Kjellén a *Die Großmächte der Gegenwart* című művében (B. G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1916, 6–24. old.). A Monarchia medenceállami jellegét hangsúlyozza és arról egyedi térképvezetést közöl Max Georg Schmidt és Hermann Haack a *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik* (Justus Perthes in Gotha, 1929) című alkotásuk 37–38. oldalán és 19. térképén. Itt éppen a Monarchia államterét hozzák fel a *hegyvidéki medencék központosító ereje (die zentralisierende Kraft der Gebirgssenen)* jelenségének példaként. Ennek mai értelmezését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014/a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 13–20. old.
18. A trialista politikai berendezkedéssel szembeni magyar geográfusi vélekedést jól tükrözi Havass Rezső két századfordulós írása: A Magyar Birodalom közjogi térképe. Földrajzi Közlemények. 1909/10. szám. 455–457. old., valamint A trializmus földrajzi szempontból. Földrajzi Közlemények 1909/9. szám. 380–390. old.
 19. Hézszer Aurél (1916): Magyarország földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1916/4–5. szám. 225. old.
 20. Asbóth Lajos (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. 1866/26. szám. 411–412. old., 1866/27. szám. 427–430. old., 1866/28. szám. 437–439. old.
 21. A Clausewitz-féle hadászati és belső vonal viszonyrendszere elméletének megjelenéséről az 1866. évi háborúban lásd: Perjés Géza (1966): A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében, Emlékezés Königráztre. Hadtörténelmi Közlemények. 1966/2. szám. 352–383. old., valamint Bencze László (1991): Königrätz, A testvérháború vége. Zrínyi Kiadó, Budapest. 86–105. old., Az első világháborúban való érvényesülése megtalálható: Nagy Miklós Mihály (2014a): i. m. 70–71. old.
 22. Rónai Horváth Jenő (1893): Pozsony és a Közép-Dunavonal I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1893. évi kötet. 121–131. és 250–265. old.
 23. Rónai Horváth Jenő (1893): i. m. I. 123. old.
 24. Nagy Miklós Mihály (2014a): i. m. 90–91. old.
 25. Pándi Lajos (szerk.) (1995) 328–329. old., Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz. Szent István Társulat–Püski Kiadó. Budapest. 400–401. old., Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 66–67. old.
 26. Rónai András (1993): i. m. 398–399. old.
 27. Nagy Miklós Mihály (2014/b)
 28. Az európai államterek fejlődéstörténetével kapcsolatban tanulmányunk elkészítésekor Otto Maull alapművére támaszkodtunk: Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 1956.
 29. A Balkán-félsziget itt említett politikai földrajzi folyamatáról lásd: Erődi Béla (1879): A Balkán-félsziget a berlini congressus után. Földrajzi Közlemények. 1879. évi kötet. 20–28. old., Haltenberger Mihály (1925): Die kartographische Darstellung der territorialen Entwicklung der Balkanstaaten. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 639–645. old., valamint Nagy Miklós Mihály (2014b) 54–58. és 81–88. old., továbbá Gulyás László–Csüllög Gábor (2014): Az oszmán Koszovó 1458–1913. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 184–196. old.
 30. Az orosz államterület fejlődését taglaló terjedelmes szakirodalomból az alábbi műveket használtuk: Maull, Otto (1956): i. m. 395–428. old., Nagy Miklós Mihály (2014c): A keleti hatalom nyugatra tart, Oroszország történelmi törekvései. Történelemportal. 2014/2. szám. 10–12. old., Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): i. m. 1–3. old., és 2. térk., Gyóni Gábor (2015): Oroszország mint birodalom. Világtörténet. 2015/4. szám. 505–520. old.
 31. Pounds, Norman J. G. (1997): Európa történelmi földrajza. Osiris Kiadó. Budapest. 381–510. old., Heffernan, Michael (2006): A változó politikai térkép 1500 után. In. Butlin, Robin A. – Dodgshon, Robert A. (szerk.): Európa történelmi földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 200–247. old.
 32. Nagy Miklós Mihály (2014b): i. m. 17–21. old.
 33. Szabó Dániel (1976): A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.

34. Nagy Miklós Mihály – Gulyás László (2013): Was the Austro–Hungarian Monarchy One of the True Great Powers? *Central European Papers*. 2013/1. szám. 7–16. old.
35. Nagy Miklós Mihály (2014/b) 21–25. old., Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 101–215. old.
36. Cholnoky Jenő (1936): i. m. 120. old.
37. Nagy Miklós Mihály (2016): A Balkán a magyar hadtörténelemben. In. Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai, Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–460. old.
38. Ratzel Frigyes (1887): A Föld és az ember, *Anthropo-geographia* vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 153–154. old.
39. Steinacker, Harold (1963): Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In. Üő: *Austro–Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch–ungarischen Monarchie*. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.
40. Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): i. m. 53–55. old., és 28. térk.
41. Az egyes történelmi időszakokra vonatkozóan a Habsburg birtoktestek tételes, adattár szerinti felsorolása megtalálható: Kretschmer, Konrad (1904): *Historische Geographie von Mitteleuropa*. Verlag von R. Oldenbourg. München–Berlin.
42. Maull, Otto (1956): i. m. 346–365. old., Horváth Jenő (s. d.): Szavójai Jenő herceg, A dunai monarchia kialakulása. Cserépfalvi. Budapest. 250–278. old., A Habsburg birtokok tömörüléséről és keleti irányba történő elmozdulásáról jó térképsort közölt Harold Steinacker (1963) oldal-szám nélkül. Ennek újabb megjelenítését lásd: Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus Unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák–Magyar Monarchia? *Nagy Magyarország*. 2011/3. szám. 11. old.
43. Nagy Miklós Mihály (2014/b) 76–79. old., Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929) 43–45. old. és 23. térk.
44. Eöttevényi Olivér (1933): Ferenc Ferdinánd külpolitikája, Különlenyomat a Külügyi Szemle 1933. évi 2. számából. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest., Hannig, Alma (2014): Ferenc Ferdinánd. Szaxum Kiadó. s. l. 135–173. old., Dömötör Mihály (s. d.): Ferenc Ferdinánd politikájának következményei a világháborúban. Országos Rákóczi Szövetség. Budapest.
45. Az egyik legmarkánsabb tervről lásd Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In. Majoros István főszerk. (2012): Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabb-kori Történeti Tanszék. Budapest. 239–246. old.
46. Gonda Imre–Niederhauser Emil (1978): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest. 292–293. old.
47. Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest. 138–152. old., és 221–239., valamint 289–292. old., Nagy Miklós Mihály (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség, az osztrák–magyar gyarmatosítás. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/3. szám. 46–47. old.
48. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa Könyvkiadó. Budapest. 27. old.
49. Kogutowitz Károly–Hermann Győző (szerk.) (1913): i. m. 25. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asbóth Lajos (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. 1866/26. szám. 411–412. old., 1866/27. szám. 427–430. old., 1866/28. szám. 437–439. old.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történeti földrajza I–II. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 2 db
- Bencze László (1991): Königrätz, A testvérháború vége. Zrínyi Kiadó, Budapest. 292 p.
- Cholnoky Jenő (1936–1937): A Föld és élete, Világrészek, országok, emberek I–VI. Franklin Társulat. Budapest. 6 db

- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913), A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest. 447 p.
- Dömötör Mihály (s. d.): Ferenc Ferdinánd politikájának következményei a világháborúban. Országos Rákóczi Szövetség. Budapest. 131 p.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
- Eöttevényi Olivér (1933): Ferenc Ferdinánd külpolitikája, Különlenyomat a Külügyi Szemle 1933. évi 2. számából. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest. 15 p.
- Eöttevényi Olivér (1942): Ferenc Ferdinánd. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest. 391 p.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizmus és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283 p.
- Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének terveze-
tete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 2012. 239–246. old.
- Gulyás László – Csüllög Gábor (2014): Az oszmán Koszovó 1458–1913. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 184–196. old.
- Gyóni Gábor (2015): Oroszország mint birodalom. Világtörténet. 2015/4. szám. 505–520. old.
- Habsburg Rudolf–Wilczek, Hans (szerk.) (1887–1901): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen 1–21. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 21 db
- Hannig, Alma (2014): Ferenc Ferdinánd. Saxum Kiadó. s. l. 286 p. + 16 t.
- Heffernan, Michael (2006): A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. In: Butlin, Robin A.–Dodgshon, Robert A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 200–247. old.
- Hettner, Alfred (1925–1926): A leíró földrajz alapvonalai I–II. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 2 db
- Hézszer Aurél (1916): Magyarország földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1916/4–5. szám. 193–229. old.
- Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest. 315 p.
- Horváth Jenő (s. d.): Szavójai Jenő herceg, A dunai monarchia kialakulása. Cserépfalvi. Budapest. 333 p. + 8 t.
- Hunfalvy János (1886): A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest. 888 p.
- Hunfalvy János (1890): Éjszaki- és Közép-Európa földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest. 590 p.
- Kjellén, Rudolf (1916): Die Großmächte der Gegenwart. B. Teubner. Leipzig–Berlin. 208 p.
- Kogutowitz Károly–Hermann Győző (1913): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajz Intézet. Budapest. 256 p.
- Komlos, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. 364 p.
- Krausz Tamás (szerk.) (1999): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig. Napvilág Kiadó. Budapest. 139 p.
- Kretschmer, Konrad (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. Verlag von R. Oldenbourg. München. 651 p.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség, az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014/a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekin-
téssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 136 p.
- Nagy Miklós Mihály (2014/b): Európa politikai térszerkezeti változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 197–210. old.
- Nagy Miklós Mihály (2016): A Balkán a magyar hadtörténelemben. In: Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai, Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–460. old.

- Nagy Miklós Mihály–Gulyás László (2013): Was the Austro–Hungarian Monarchy One of the True Great Powers? *Central European Papers*. 2013/1. szám. 7–16. old.
- Pándi Lajos (szerk.) (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris-Századvég. Budapest. 798 p.
- Pounds, Norman J. G. (1997): *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó. Budapest. 532 p.
- Prinz Gyula (1938): *Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép*. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 414 p. + 16 t. + 24 fol.
- Ratzel Frigyes (1887): *A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 623 p.
- Rónai András (1993): *Közép-Európa atlasz, Digitális fakszimile kiadás*. Szent István Társulat–Püski Kiadó. Budapest. 411 p.
- Rónai Horváth Jenő (1893): *Pozsony és a Közép-Dunavonal I–II. Hadtörténelmi Közlemények*. 1893. évi kötet. 121–131. és 250–265. old.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.
- Sieger, Robert (1915): *Die geographischen Grundlagen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und ihre Aussenpolitik*. Verlag von G. B. Teubner. Leipzig–Berlin. 54 p.
- Steinacker, Harold (1963): *Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte*. In. Üő: *Austro–Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch–ungarischen Monarchie*. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.
- Taylor, Alan John Percivale (1998): *A Habsburg Monarchia 1809–1918, Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története*. Scolar Kiadó. Budapest. 352 p.
- Teleki Pál (1934): *A »Donauraum« problémája*. In. Üő: *Európáról és Magyarországról*. Athenaeum. Budapest. 153–166. old.

VARGA BEÁTA*

„KÉT UKRAJNA”? – UKRAJNA MEGOSZTOTTSÁGÁNAK TÖRTÉNETI GYÖKEREI

„TWO UKRAINES”? – THE HISTORICAL ROOTS OF UKRAINE’S DIVISION

ABSTRACT

Ukraine’s division today is mostly a consequence of its peripheral status: throughout the course of history the Ukrainians should (have) achieve(d) independence and the establishment of a sovereign state in the political vacuum that developed due to the rivalry of the neighboring great powers. In the East-European region Ukraine did have a state several times for a short period and in a much-debated way, but it only gained complete sovereignty in 1991, while Russia had considered Ukraine, which „voluntarily joined” the empire in 1654, part of the Russian state. What has also contributed to Ukraine’s division and the belated establishment of a state was that it did not have a unified national identity: in East- and Central Ukraine, which were continuously under Russian rule from the middle of the 17th century, a strong national movement could never develop. Then, following the partition of Poland, when West-Ukraine – with the exception of Galicia – became part of Russia, most of the Ukrainian territories belonged to – but did not comprise – one state. In Galicia, which was the western border of the eastern Slavic territories and was under the considerably liberal rule of Austria, and was called „the Ukrainian Piedmont”, a stronger national self-consciousness developed after 1772. That is why it was there that the idea of a unified Ukrainian state was conceived first, the realization of which, however, took more than a hundred years, because of the division and weak national consciousness of the Ukrainians.

Bevezetés

A mai államhatárok¹ szerinti Ukrajna a szovjet politika eredménye, az 1991-ben kiformálódó ukrán államiság de jure és de facto az Ukrán SZSZK jogutódjának tekinthető.² Ukrajnát az olyan *gyenge államisággal*³ rendelkező országok közé sorolják, amely a történelem során több alkalommal is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú szuverenitással, de a teljes önállóságot végül csak 1991-ben sikerült kivívnia. Az ukrán területek egyesítése egy egységes és önálló állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe, miközben az egyes ukrán régiók egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét és egyben hozzájárult ahhoz, hogy az „ukrán földeken”⁴ kialakult történelmi régiók is jelentős különbségeket mutattak és mutatnak napjainkban is.

Megosztott Ukrajna – geopolitikai és történeti régiók kialakulása

Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához elsősorban az járult hozzá, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást, nyugati területei ebben a tekintetben viszonylag „érettebbek”, míg a több évszázados orosz fennhatóság alatti keleti régiók „elmaradottab-

* Dr. PhD Varga Beáta egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem.

bak” voltak.⁵ Még a független Ukrajna megalakulásakor is *az ukrán nemzeti identitás a megkésetttség állapotában volt*, ezért a fiatal ukrán államra hárult a „nemzetalkotás” feladata.⁶ Ezért is sorolható Ukrajna az ún. „nemzetalkotó államok”⁷ sorába, vagyis a jelenkori ukrán történelem valójában eltér a nemzetállamok kiformalódásának hagyományos modelljétől. A *peremvidéktől* (= Ukrajna) az önálló ukrán állam létrejöttéig vezető hosszú történelmi folyamat során az ukrán területek a hatalmi erők kettős, majd hármas perifériájává váltak,⁸ ami ellehetlenítette az egységesítő és függetlenedési törekvéseket. Kiemelést érdemel továbbá az a körülmény is, hogy egy ilyen nagy kiterjedésű ország esetében valójában természetesnek is tekinthetők a regionális különbségek, a geopolitikai eltérések következtében a „mélyen kettéosztott Ukrájnában” mindig elkülönültek egymástól az „Európa-párti” nyugati és „orospárti” keleti területek.⁹

A Kijevi Rusz és a lengyel–litván fennhatóság

Az „ukrán földeket” is magába foglaló *Kijevi Rusz, mint egységes keleti szláv államalakulat* felbomlását követően, az 1240-es évektől az ukrán területek jelentős része, miután litván segítségével felszabadultak a tatár fennhatóság alól, az 1340-es évekre – Halics kivételével¹⁰ – fokozatosan a Litván nagyfejedelemségbe tagozódtak be. Az 1569. évi lublini reálunió eredményeképpen a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség egy államban, az ún. *Rzeczpospolita*-ban egyesült, ezáltal *csaknem minden ukránok által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült* és a lengyel–litván közigazgatás részeivé váltak.¹¹ A 17. század közepéig a *lengyel–litván hatás* nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére, de ezt követően – az 1654–1667 közötti intervallumot kivéve – a lengyel–ukrán viszony egészen 1939–45-ig meghatározó jellegű maradt Nyugat-Ukrájnában. Fontos kiemelni, hogy az ukrán területek Lengyelországhoz történt csatolásának köszönhetően megjelentek a haladó nyugati eszmék, Oroszországtól eltérően Lengyelország megtapasztalhatta a reneszánsz európai kulturális forradalmát annak humanista eszméivel, valamint a reformációt, még akkor is, ha a 16. század végén a lengyel katolicizmus ellentámadásba lendült és a lengyel befolyás által előidézett kulturális felvirágzás végül a lengyelelles pravoszláv megújulásban öltött testet.¹²

Ukrajna felosztása a Dnyeper mentén – orosz, lengyel–litván és török kötelékben

Az 1648–1654. évi *Bogdan Hmelnyickij* vezette, az ukránok lengyelelles felszabadító mozgalmát lezáró és Ukrajna „önkéntes” Oroszországhoz csatlakozását eredményező 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*¹³ az ukránok számára azt eredményezte, hogy a *lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel*. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve a jelenkori ukrán historiográfiában¹⁴ úgy ítélik meg, hogy a perejaszlavi egyezmény valójában olyan *konföderatív állam* alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok¹⁵ tartós, ugyanakkor laza szövetségéről lehet beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket. Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott¹⁶ ukrán területekből kiformalódó Hetmanátus helyzete azonban – megítélésünk szerint – inkább széleskörű autonómián alapuló vazallusi státuszként értékelhető.¹⁷ Ugyanakkor az tényként kezelendő, hogy a *polivazallusi politika*¹⁸ eredményes alkalmazásának köszönhetően Bogdan Hmelnyickijnek *1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött*¹⁹ a térség egyes uralkodóitól.²⁰ Az ukrán területek birtoklásáért 1654-ben kirobbant

orosz-lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói egyezmény²¹ értelmében végül Nyugat-Ukrajna visszakerült a lengyel–litván államhoz, azaz a *Dnyeper hosszú időre nemcsak földrajzi, hanem regionális értelemben is „kettévágta” az ukrán területeket.*

Az 18. század elejéig, Ivan Mazepa „árulásáig”²² a Romanov-cárok részéről a Hetmanátusban nem mentek végbe komolyabb megszorító intézkedések az ukrán területek privilegiált helyzetében, 1708-tól azonban kezdetét vette Kelet-Ukrajna szerves beintegrálásának²³ folyamata Oroszország politikai kereteibe. 1764. november 10-én II. Katalin cárnő elrendelte a Hetmanátus megszüntetését,²⁴ majd ezt követően Kelet-Ukrajna beolvasztása az Orosz Birodalomba az 1770-es-1830-as évek között ment végbe.²⁵ A *bal parti* Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebbek voltak, a Csernyihovi, Poltavai és Harkovi provinciákat alakították ki. A *jobb parti* ukrán régióban, amelyet a Romanovok csak részben szereztek meg és ahol a lengyel nemesek még mindig gazdasági függésben tartották az ukrán parasztjaikat, a városokat pedig egyre nagyobb számban népesítették be idegen – elsősorban orosz és zsidó – etnikumok, a Kijevi, Podóliai és Volhíniai provinciát hozták létre. Az újonnan megszerzett *déli területeken* – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein a Jekatyerinoszlávi, Herszoni és Tavrijai tartományok formálódtak ki.

Mindeközben a kozák „arisztokrácia” asszimilálódott a birodalmi nemességbe,²⁶ amely folyamatot felgyorsította a cárnő 1785-ös *Nemesi Adománylevele*, majd azon 1835-ös *cári rendelet*, amely minden katonai és polgári ukrán rangot elismert automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként. Ettől kezdve az ukrán elit többsége elfogadta, hogy már nem egy részlegesen különálló, autonóm állam uralkodó osztályát alkotják, hanem az Orosz Birodalom egységes részeként léteznek.²⁷ Ezzel magyarázható, hogy Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni egy erős nemzeti mozgalom, sőt az ukrán identitástudat helyi változata itt nem zárta ki a Romanov-cárok iránti lojalitást.

Amíg a Hetmanátus és a Zaporozsjei Szics²⁸ a 18. század folyamán is az Orosz Birodalom részét képezte, addig a nyugat-ukrán területek – Halics, Volhínia és Podólia – lengyel ellenőrzés alatt álltak. A Rzeczpospolita kötelékébe fokozatosan „visszacsatlakozó” Nyugat-Ukrajnában 1665-től a lengyelparti Petro Dorosenko hetman kormányzott, aki készen állt arra, hogy a tatárokkal és a törökökkel együttműködve, elszakítsa a Hetmanátust Moszkvától és biztosítsa a különállását Varsótól is. Számításait azonban keresztülhúzta az 1667. évi andruszovói szerződés, amelynek értelmében a moszkvai és varsói kormányzat a Dnyeper folyó mentén jelölték meg a befolyásuk alatt álló ukrán övezetek határát. Így jóllehet a jobb parti hetman egy önálló ukrán állam megteremtésén fáradozott, az andruszovói fegyverszünet megkötése után sem Lengyelországot, sem Oroszországot nem tudta megnyerni az ügyének, mert mindegyik állam ellenségesen viszonyult az ukrán függetlenedési törekvésekhez, ezért Dorosenko az egyetlen járható útnak a török orientációt választotta, de ezt a lépését valójában kényszerhelyzet szülte. Ügyesen alkalmazott hintapolitikájának, „háromfelé politizálásának”²⁹ köszönhetően végül bal parti riválisaihoz képest viszonylag hosszú ideig meg tudta tartani a pozícióját és kiterjedt mozgásteret biztosítani Nyugat-Ukrajna számára.

A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik hatalom mellett: mind a lengyel, mind az orosz, mind pedig Dorosenko török-orientációjának akadtak nagy számban hívei, így kerültek az ukrán területek a 17. század második felére három nagyhatalom akciórádiusába.³⁰ 1672-1699 között a jobb parti területek déli része török befolyás alá került, majd az Oszmán Birodalommal megkötött 1699. évi karlócai békeszerződés értelmében a nyugat-ukrán térség visszakerült a Rzeczpospolita kötelékébe.

A Habsburg- és Orosz Birodalom fennhatósága alatt

Lengyelország 1772–1795 közötti felosztását³¹ követően közel 150 évig Ukrajna területét a régió két nagyhatalma birtokolta: megközelítőleg 80%-a az *Orosz Birodalom*hoz, míg 20%-a (Galícia) a *Habsburg Monarchiához* tartozott.³² Az egykori Lengyelország területéből *Nyugat-Ukrajna*³³ is – Galícia³⁴ kivételével – Oroszországhoz került, vagyis *az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került Ukrajna túlnyomó részének egyesítésére.*

Dél-Ukrajnában, amely régióhoz a Krím-félsziget is tartozott, a 18. század végéig a török uralom érvényesült, majd a sikeres orosz-török háborúk eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette a határait a Fekete-tenger partvidékéig,³⁵ amely korábban ritkán lakott térségben fokozott betelepítési és „eloroszosítási” program vette kezdetét Patyomkin kormányzó irányítása alatt.³⁶

A viszonylag liberális osztrák uralom³⁷ alatti *Galíciában*³⁸ 1772-től kezdve, a társadalom egyik jellegzetes sajátosságaként az etnikai és kulturális sokszínűség emelhető ki, a helyi lakosság közül három meghatározó etnikum – a lengyel,³⁹ a rutén⁴⁰ és a zsidó emelkedett ki.⁴¹ Mária Terézia és II. József reformjainak⁴² köszönhetően Nyugat-Ukrajnában az életfeltételek jelentősen javultak, aminek köszönhetően *a Habsburg-dinasztiához fűződő lojalitás mélyen gyökeret vert az ukránokban.*⁴³ Az kezdettől fogva nyilvánvalónak tűnt az osztrák kormányzat számára, hogy míg korábban a galíciai ukránok a lengyel uralmat elnyomásként élték meg, a Habsburg-kötéléket eleinte szinte felszabadulásnak tekintették, ezért a lengyel nemzeti törekvéseket mintegy blokkolva, a Habsburg-uralkodók kezdték felkarolni a ruténok „ügyét”. A bécsi udvar által kinevezett galíciai kormányzók pedig valójában az „*oszd meg és uralkodj*” elvét alkalmazva – sikeresen kijátszották egymás ellen az ukránokat és a lengyeleket, fenntartva ezáltal a Habsburg-fennhatóságot a tartományban.⁴⁴

A történelem folyamán *Galícia képezte a keleti szláv területek nyugati határát,*⁴⁵ ahol az évszázadok során állandósuló bonyolult kulturális, vallási és politikai összecsapások a római katolikusokkal, a lengyel nemességgel, és később az osztrák kormányzattal összekapcsolódtak, ami ellen a galíciai ruténok csak egy saját, önálló identitással védekezhetek volna. Problémát jelentett azonban, hogy politikai törekvéseiket tekintve a rutén vezetés nem volt egységes.⁴⁶ Azt valamennyi politikai irányzat elismerte, hogy elsősorban a *politikai függetlenség*⁴⁷ biztosíthatná az Osztrák és az Orosz Birodalom alávetett tartományaként létező ukrán területek társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését, de a függetlenségben nemcsak az ukránoknak, hanem a területükön élő valamennyi etnikumnak érdekeltnek kellene lenni. Míg azonban a ruténok a tartomány etnikai alapú felosztását követően Kelet-Galíciát tartották az „*ukrán Piemontnak*”,⁴⁸ ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat, addig az egész Habsburg Galíciára, mint „Kis-Lengyelországra” kizárólagos igényt tartó lengyelek a tartományt lehetséges „*lengyel Piemontnak*” tekintették.⁴⁹

Az első világháború és a forradalmak – „kiugrási” lehetőség Ukrajna számára

Az *I. világháborúban* az ukránoknak – tekintettel arra, hogy megosztottan éltek mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind az Orosz Birodalom területén⁵⁰ – mindkét oldalon harcolniuk kellett, gyakran egymással szemben. A háború egyetlen pozitív következménye abban mutatkozott meg, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország felbomlása megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy a 17. század közepe óta megosztott Kelet- és Nyugat-Ukrajna újra egyesüljön, a kérdés csak az volt, hogy *egy önálló államban vagy egy másik államon belül.* A galíciai ukránok 1914 októberében Lembergben megalakították az

Ukrán Főtanácsot és deklarációjukban⁵¹ kihangsúlyozták, hogy a Habsburgok győzelme és a Romanovok veresége hamarosan elhozhatja az ukránoknak a szabadság és függetlenség óráját, de első lépésben Kelet-Galícia autonómiáját szerették volna elérni.⁵²

1917. március 3-án érkezett a hír Kijevbe a cári önkényuralmi rendszer összeomlásáról, ahol liberális és szociáldemokrata vezetőkől megalakult az *Ukrán Központi Rada (Tanács)*, amely *M. Hruszevszkij*⁵³ elnökletével a föderális alapokon átalakított Oroszországon belül Ukrajna autonómiáját követelte, azaz *szabad Ukrainát akartak anélkül, hogy elszakadnának Oroszországtól*.⁵⁴ A pétervári Ideiglenes Kormány megdöntését Kijevben megnyugvással fogadták, de nem lelkesedtek a bolsevikok hatalomra kerüléséért, akik az ukrán nacionalista törekvéseket elvben elismerték, de a gyakorlatban elutasították. A Központi Rada 3. Univerzáléja⁵⁵ kinyilvánította a független *Ukrán Népköztársaság* megalakulását, de egyben elfogadta a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését.⁵⁶

Mindeközben december 11-én a kelet-ukrajnai Harkovban összeülő Szovjetkongresszus az *Ukrán Szovjetköztársaság* megalakításáról döntött és egyben kormányt alakított. 1918 januárjában a Vörös Hadsereg elfoglalta a bal parti ukrán területeket, ahol kialakították a szovjetrendszert, majd a hónap végén Kijevet is lerohanták és megfosztották hatalmától a Központi Radát, amely Zsitomirba tette át székhelyét, de szorongatott helyzetében sem engedte meg a bolsevikoknak, hogy ők képviseljék Ukrainát a breszt-litovszki tárgyaláson.⁵⁷ Ehelyett a Rada saját követőit küldte el és írták alá február 9-én a különbékét a központi hatalmakkal, amit azonban a harkovi kormány nem ismert el, jöllehet a különbékét szintén aláíró Szovjet-Oroszország kényszerűségéből elfogadta az Ukrán Népköztársaság szuverenitását. A békeszerződés értelmében a németek katonai támogatást ígértek az *Ukrán Népköztársaság* helyzetének megerősítésére, míg az ukrán fél élelmiszerszállításra kötelezte magát a németek és az osztrákok számára.⁵⁸

1918. március 2-án 45 ezer fős német-osztrák sereg vonult be Kijevbe és visszaállították a Központi Rada uralmát, de a német hadvezetés 1918. április 29-én feloszlatta azt és P. Szkoropadszkijt⁵⁹ – Ukrajna egyik leggazdagabb földbirtokosát – hetmannak nevezte ki, aki bejelentette az *ukrán állam (Hetmanátus) megalakulását, amely szokatlan keverékét alkotta a monarchikus, köztársasági és főként a diktatórikus elemeknek*, miközben a németek Ukrainában mindenre kiterjedő befolyással rendelkeztek.⁶⁰ De miután 1918. december 14-én – a nyugati front összeomlását követően – a német csapatok kivonultak Ukrainából, velük tartott Szkoropadszkij is és az 1918 novemberében alakult Ukrán Direktórium visszaállította az Ukrán Népköztársaságot.

Még ezt megelőzően 1918 novemberében Lembergben bejelentették a *Nyugat-ukrajnai Népköztársaság* megalakulását,⁶¹ amelynek vezetői a Kelet-Ukrajnával történő egyesülésre törekedtek. Ezen célkitűzés megvalósítása érdekében 1919. január 22-én Kijevben bejelentették a „Két Ukrajna” egyesülését,⁶² Kelet-Galíciát azonban a lengyelek is maguknak követelték, így kezdetét vette az ukrán-lengyel háború, amelynek folyamán a lengyelek 1919. július közepére majdnem egész Kelet-Galíciát visszafoglalták.⁶³

A szovjetek végső győzelmét Kelet-Ukrajnában a szovjet-orosz haderő biztosította: 1919 decemberében újra elfoglalták Kijevet, 1920 februárjában pedig Odesszába is bevonultak.⁶⁴ Szovjet-Oroszország és Lengyelország 1921 márciusában kötötte meg a rigai békét, amely Varsónak a Petljurával⁶⁵ született megállapodását figyelembe véve,⁶⁶ ukrán területeket engedett át lengyel birtokba. Valójában tehát *megismétlődött az 1667-es andruszovói szerződést követően kialakult helyzet, hiszen a lengyelek és az oroszok – az ukránok érdekeit figyelmen kívül hagyva – ismét felosztották egymás között Ukrainát*.

Ukrajna a két világháború között

A rigai békét követően az ukránok négy állam területén éltek megosztottan. A Szovjet-Oroszország részét képező Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 26 milliós lakosságából 19 millió 300 ezren az ukrán etnikumhoz tartoztak; Lengyelországban az 1920-as évek első felében mintegy 4 millió ukrán élt; Románia területén az ukránok Besszarábiában és Bukovinában koncentráálódtak; Csehszlovákiában pedig 500 ezerre tehető az ukrán lakosság száma.

Az ukrán területek túlnyomó részét magába foglaló *Ukrán Szocialista Szovjetköztársaságban*⁶⁷ a „megkeseredett” béke évei következtek. Az 1920-as évek végére az ukránok reményei függetlenségük kivívására szertefoszlottak, a központosított szovjet kormányzat egyre határozottabban érvényesíteni akarta az érdekeit egyik „legtermékenyebb” tagköztársaságában, azaz Ukrajnában. A sztálini kollektivizálási gépezet és a szovjet vezetés részéről bevezetett „kényszerintézkedések”⁶⁸ az ukrán történelem egyik legsúlyosabb periódusához, az 1932/33-as éhínséghez vezettek.⁶⁹

Az 1930-as évek második felében az egységesítő és függetlenedési törekvéseket zászlajára tűző – Galíciában tevékenykedő – ukrán nemzeti mozgalom vezetői az Ukrán Népköztársaság jogutódjának tüntették fel magukat. A politikai pártok közül a legnagyobb befolyással a lakosság körében az *Ukrán Nacionalisták Pártja* (OUN) rendelkezett, amely szervezet 1939 augusztusában két szárnyra oszlott. A párt vezetőjévé hivatalosan A. Melnyiket választották, aki a mérsékelt irányzatot képviselve a *lengyel kormánnyal szembeni passzív ellenállás politikáját* hirdette illetve egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki Németországgal. A radikális irányvonalat Sz. Bandera⁷⁰ képviselte, aki szerint az *egységes szuverén ukrán állam megteremtése csakis a Szovjetunió teljes felbomlása esetén valósítható meg* és a nagy cél érdekében a terrorista módszereket is megengedhetőnek tartotta.

Az 1939. augusztus 23-án megkötött *Molotov-Ribbentrop* paktumban a fasiszta Németország átengedte a Szovjetuniónak a nyugat-ukrán területeket, miután a két „birodalom” felosztotta egymás között Lengyelországot. Szeptemberben a szovjet kormány 700 ezer fős hadsereget küldött a jobb parti Ukrajnába, hogy ott érvényesítse a „birtokjogát” és „visszacsatolja” a nyugat-ukrán területeket.⁷¹

Ukrajna a második világháború idején

Miután 1941. június 22-én Hitler váratlanul megtámadta a Szovjetuniót és Ukrajna hadszínterré vált, a szovjet rezsimet elutasító *Nyugat-Ukrajnában a háború kirobbanása újra élesztette a függetlenedési reményeket* és a német csapatokat szinte felszabadítóként fogadták. A német kormányzat fel akarta ugyan használni az ukránokat a Szovjetunió ellen, de Hitler terveibe egyáltalán nem illett bele egy független ukrán állam lehetősége. Az ukránok nehéz választás elé kerültek: kit tekintsenek veszélyesebb ellenfélnek: a fasiszta Németországot vagy Sztálin totalitárius diktatúráját? Valójában nem léteztek számukra alternatívák, mert az önálló ukrán állam létrehozása érdekében fel kellett venniük a harcot mind a németekkel, mind a szovjetekkel, vagyis két tűz közé kerültek.

1941. szeptember végén Hitler az elfoglalt ukrán területeket⁷² felosztotta *Főkormányzóságra*⁷³ (Galícia) és *Birodalmi Komisszariátusra* (Kelet-Ukrajna), Besszarábiát, a Bug és a Dnyeszter által határolt régiót, valamint Odesszát pedig átadta Romániának.⁷⁴ 1943 végén a Vörös Hadsereg előrenyomulása Ukrajna felé kényszerhelyzet elé állította az ukrán hadakat: *a függetlenedési törekvések megvalósítása érdekében nyíltan fel kellett venniük a*

harcot a szovjet csapatokkal. 1943. október 6-án Kijev felszabadult a német megszállás alól, az év végére pedig egész Kelet-Ukrajnából kiszorították a németeket. 1944 januárjában a szovjet sereg a jobb parti Ukrajnában és a Krím-félszigeten is megvetette a lábát és áprilisra már csak Nyugat-Ukrajnában tartották magukat a Wehrmacht erői.

1944 márciusában összehívott gyűlésre került sor Szambirben, ahol megalapították az *Ukrán Legfelső Felszabadító Tanácsot*, mint Ukrajna földalatti kormányát és továbbra is függetlenedési tervekben gondolkodtak, Németország kapitulációját követően azonban Sztálin a szovjet fegyveres erőket vetette be az ukrán nemzeti mozgalom felszámolása érdekében.

1945 után Ukrajna a Szovjetunió részét képezte, amely „szocialista föderáción” belül a tagállamok rendelkeztek bizonyos belső jogkörrel és korlátozott szuverenitással bírtak, de a legfőbb állami funkciók a központi hivatalokhoz tartoztak. Jóllehet *valamennyi ukrán terület egyesült a Szovjetunió kötelékében a kvázi-államiságot élvező ukrán tagköztársaság, az USZSZK*⁷⁵ *keretein belül és az ukránok a legnépesebb etnikummá váltak, de a domináns szerepet továbbra is az oroszok töltötték be, az ukránok helyzete pedig alig különbözött a számbeli kisebbségtől.*

Összegzés

1991 óta az ukrán történészek – és a politikai vezetés – megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálásának”, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam. A hivatalos történelmi narratíva szerint *a mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz, a 17. századi, Bogdan Hmelnyickij által létrehozott kozák állam és az 1918-20 közötti Ukrán Népköztársaság közvetlen utódjának tekintik.*⁷⁶ A nemzeti történelem kiemelkedő szerepet játszik Ukrajna identitástudatának „újradefiniálásában”,⁷⁷ ugyanis a történelmi múlt ábrázolása az orosz–ukrán viszonyban ellentmondásosnak tekinthető. Az ukrán történetíróknak megalapozott történelmi érvekkel alá kellett támasztani, hogy az ukránok története a 9-19. század között folyamatosan és megszakítás nélkül fejlődött annak ellenére, hogy *egyres korszakokban az ukrán területek egyes részei a lengyel–litván állam, az Orosz és a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerültek.*

Az ukrán társadalom és politika legfőbb jellemzőjeként elsősorban a *kettősséget* emelhetjük ki, ami elsősorban Ukrajna évszázadokon keresztül tartó területi, kulturális és nyelvi megosztottságából ered és egyre gyakrabban megfogalmazódik az a nézet, hogy Kelet- és Nyugat-Ukrajna között olyan éles a választóvonal, hogy az ország elszakadása elkerülhetetlen.⁷⁸ Valójában a mai Ukrajnában elsősorban *a nemzeti történelem értelmezése osztja meg az ukránokat. Kelet- és Dél-Ukrajnában az Orosz Birodalom kötelékében nem tudott kibontakozni függetlenségi mozgalom, ezen régiókban a „fejletlen” ukrán identitástudat nem zárta ki sem az orosz nyelv és kultúra elterjedését, sem az orosz- és szovjet rendszer iránti lojalitást. A Dnyepertől keletre és délre a „kettős identitású”⁷⁹ ukránok és oroszok többsége politikailag lojális az ukrán államhoz, de elutasítják az „európai Ukrajna-ázsiai Oroszország” szembenállást,⁸⁰ Ugyanakkor a viszonylag liberális osztrák uralom alatt és a lengyel kötelékben a nyugat-ukránokban erős identitástudat alakult ki, ezek a területek csak 1945-ben kerültek teljes egészében a Szovjetunióhoz, körükben az önálló és független ukrán történelem hangsúlyozottan kerül előtérbe. Bogdan Hmelnyickij azon kevés történelmi alakok közé tartozik, akinek a legitim személyisége mind a „nacionalista”, mind a „szovjet” típusú ukrán identitásnak és történetírásnak.*

JEGYZETEK

1. 2014 márciusában – a Krím félsziget és Szevasztopol Oroszországi Föderációhoz csatlakozását elfogadó népszavazást követően – ezen területek új jogi alanyként való befogadásáról szóló alkotmányos törvényt az orosz törvényhozás „elfogadta”, de ezen esemény nemzetközi elismerése a mai napig sem történt meg.
2. A függetlenség megszerzéséig a helyi ukrán vezető körök a szovjet felső elit részét képezték, ami lehetővé tette, hogy Ukrajna a függetlenné válásakor békésen leválhatott a Szovjetunióról.
3. Kiss J. László (2003): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In. Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet Európában. Teleki László Alapítvány. Budapest. 21. old.
4. Folytonos államiság hiányában az ukrán köztudatban az „ukrán földek” fogalma terjedt el.
5. Zsurzszenko, T. (2002): Két Ukrajna – A nemzeti eszme bukásának mítosza. Transít. 23. 24–28. old.
6. Kiss J. László (2003) 21. old.
7. Póti László (2003): Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In. Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány. Budapest. 297. old.
8. Karácsonyi Dávid (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. In. Földrajzi értesítő 2008. LVII. évf. 1–2. füzet 191. old.
9. Portnov, A. (2009): Történelemírás ukrán módra –Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In. Ukrajna színeváltozása, 2001–2008. Kalligram. Pozsony. 39. old.
10. Az utolsó halicsi fejedelem 1340. évi halálát követően a fejedelemség „kézről kézre” járt a lengyel és magyar királyok inváziója során, majd III. Kázmér uralkodása idején, 1387-ben közvetlenül lengyel birtokba került.
11. Jakovenko, N. (2009): Narisz Isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini. Kritika. Kijiv. 195–197. old.
12. Sevcenko, I. (1996): Ukraine Between East and West Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Toronto. 118. old.
13. Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformálódó Hetmánátus hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, amely formula egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozák ezredekre mint adminisztratív egységekre épülő ukránai közigazgatási rendszert.
14. Horobec, V. M. (1995): Vid szojuzu do inkorporaciji: ukrajinszko-rosszijszki vidnoszini druhoji polovini XVII-persoji csverti XVIII. szt. Insztitut Isztoriji Ukrajini NAN. Kijiv. 14–20. old.; Krikun, M. (2006): Mizs vijnoju i radoju. Kocactvo pravoberezsnioj Ukrajini v druhij polovini XVII-na pocsatku XVIII sztolitty. Krtitika. Kijiv. 13. old.; Szmolij, V. – Sztyepankov, V. (2009): Ukrajinszka gjerzsavna ideja XVII-XVIII sztolitty. Problema formuvannja, evoluciji, realizaciji. Alternativi. Kijiv. 84–85. old. 1997; Jakovenko, N. (2009). 356–357. old.; Csuhlib, T. (2009): Kozaki i monarhi. Mizsnarodni vidnoszini rannomodernoji Ukrajinszkoji gjerzsavi 1648–1721 rr. Vidavnyictvo imeni Oleni Teligi. Kijiv. 77. old.; Csuhlib, T. (2006): Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In Magyar–ukrán közös múlt és jelen. Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Kijev. 160. old.
15. Jakovenko, N. (2009) 356–359. old.
16. Miután a Bogdan Hmelnyickij által vezetett 1648–1654. évi ukrán mozgalom lényegesen veszített az erejéből, 1653. október 1-jén a Zemszkij Szobor elfogadta a kozák vezetők azon kérelmét, hogy a cár a Zaporozsjei Hadat fogadja a védnöksége alá. – Varga Beáta (2004): Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig. Szeged: JATE Press. Szeged. 77–81. old.
17. Varga Beáta (2007): Oroszország–Ukrajna, 1654–1725. In. Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800 – Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Pécs. 236. old.
18. Csuhlib, T. (2006) 164. old.
19. Bogdan Hmelnyickij 1654–1657 között nominális hűbéri függésben állt az orosz cártól és a török szultántól, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi alárendeltség elérésére is.

20. Varga Beáta (2011/a): Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. In: Világtörténet 1. (33.) évfolyam 2011/ 3–4. 149–162. old.
21. Varga Beáta (2008): Önállóság, autonómia vagy alávetettség– Ukrajna 1648–1709 között. JA-TE Press. Szeged. 124. old.
22. Csuhib, T. (2008): Sljah do Poltavi: Ukrajina i Rosija za dobi getmana Mazepi. Informacijno–analitichesna agencija „Nas csasz” Kijiv. Varga Beáta (2010/a): A poltavai csata jelentősége az ukrán történelemben In: Miszler Tamás, Sashalmi Endre (szerk.) A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben. Pécsi Tudományegyetem BT. Pécs. 101–123. old. ; Varga Beáta (2003): Péter ukrán politikája: Mazepa „árulásának” kérdése. In: Acta Historica 118. Szeged. 25–35. old.
23. Varga Beáta (2008): Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835). In: Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor (szerk.) Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Hungarovox Kiadó. Budapest. 36–46. old.
24. Kohut, Z. E. (1988): Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830). Cambridge, Mass., 1988. 102. old.
25. Az 1764–1782 közötti periódusban fennmaradt ugyan az ukrán közigazgatási szervezet, de – autonómiájától megfosztva – teljesen a birodalmi kormányzatnak lett alárendelve; majd az 1782–1835 közötti időszakban következett be az egykori Hetmanátus teljes integrálása az Orosz Birodalom kereteibe.
26. Varga Beáta (2010/b/): Az ukrán kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In: Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán (szerk.): Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Universitas Szeged Kiadó. Szeged. 226–236. old.
27. Jones, R. E (1973): The Emancipation of the Russian Nobility (1762–1785). University Press Princeton. Princeton. 272–299. old.
28. Az állami szolgálatba be nem került „szabad” kozákok a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek, ahol az 1540-es években megalapították „harci államukat”, a Zaporozsjei Szicset, amely területet 1654 után a cári kormányzat a Hetmanátustól külön közigazgatási egységként kezelte.
29. Varga Beáta (2011/b): Petro Dorosenko hetman „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában Hungaro–Ruthenica. 5. 201–218. old.
30. Gebei Sándor (2001): Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: „Emberök és eszmék” – Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. évfordulójára Eger. 200. old.
31. Martensz, F. F. (1875): Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gyerzsavami II. Szanktpetersburg. 25. old.
32. A Kárpátokon túli részek ugyanakkor a középkortól kezdve Magyarországhoz, illetve a Habsburgokhoz tartoztak.
33. Az egykori kijevei, volhíniai és podóliai vajdaságot magába foglaló ún. „Orosz–Lengyel Ukrajna” 1795 után került az Orosz Birodalom kötelékébe.
34. A Szentpétervárott megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalat, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics–Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és a Zator hercegséget. – Ring Éva (2001): Lengyelországot az anarchia tartja fenn? ELTE Eötvös Kiadó. Budapest 244. old.
35. Két orosz–török háborút (1768–74 és 1787–92) követően az 1792-es iasi II. Katalin békében megerősítette a Krími kánság felett 1783-ban megszerzett birtokjogát és gyakorlatilag a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került.
36. Auerbach, H. (1965): Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774–1787. Harrassowitz. Wiesbaden. 118. old.
37. Glassl, H.(1975): Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790). Harrassowitz. Wiesbaden. 64. old.
38. Nagy Lajos uralkodása idején Halics a lengyel–magyar perszónalunió részét képezte, 1387-ben pedig közvetlenül a Lengyel királysághoz csatolták ezt a régiót, majd 1569. évi lublini uniótól kezdve a Lengyel–Litván Nemzetközösség területéhez tartozott.
39. A politikai kulcspozícióban lévő lengyelek igyekeztek a rutén nemzeti törekvéseket társadalmi problémának bemutatni és Béccsel elhitetni azon meggyőződésüket, hogy a rutén valójában csak egy nyelvjárása a lengyelnek, tagadva ezáltal az ukránok külön nemzeti mivoltát. – Sirka,

- Ann (1980): The Nationality Question in Austrian Education – The Case of Ukrainians in Galicia 1867–1917. European University Studies. Frankfurt am Main. 1–33. old.
40. A galíciai keleti szláv népesség sokáig nem használta önmaga azonosítására sem a galíciai, sem az ukrán kifejezést. Helyette a Rusz szóból származó, több jelentéssel bíró *rutén* terminus terjedt el a körökben, ami egyrészt utalást jelentett a terület legkorábban feljegyzett történelmi nevére (Vörös Rusz), másrészt a korábbi Lengyel–Litván Nemzetközösség egyik közigazgatási területére (Rusz fejedelemség Lemberg központtal).
 41. Magocsi, R. P. (2010): A History of Ukraine-The Land and Its Peoples. University of Toronto Press Toronto. 450. old.
 42. Míg a több évszázados lengyel uralom alatt a görög-katolikus egyház alárendelt szerepet játszott Galíciában, addig a Habsburgok egyenjogúsították azt a római katolikus egyházzal. II. József fejlesztette Galíciában az oktatást, 1783-ban szemináriumot hozott létre Lembergben, amelyet egy évvel később egyetemmé avattak.
 43. Kiformálódóban volt az ún. „galíciai mítosz”, miszerint ez a tartomány olyan hely, ahol több etnikum, kultúra és vallás él egymás mellett teljes békében és a biztonságot számukra a tőlük messze élő osztrák császár biztosítja.
 44. Jekelcsik, Sz. (2014): Ukrajna története. Kairosz Kiadó. Budapest. 85. old.
 45. Magocsi, R. P. (2005): Galicia: A European Land. In. Galicia. A multicultural Land . Ed. by Chris Hann and Paul Robert Magocsi University of Toronto Press. Toronto. 17. old.
 46. Az ún. rutén-lengyel csoport nem ismerte el a ruténokat külön etnikumnak, hanem csak a lengyel nép egy népcsoportjának. A rutén-osztrák irányzat a galíciai ukránok felemelkedésének lehetőségét elsősorban a Habsburgok felé kinyilvánítandó rendíthetetlen hűségben látta biztosítottak. A rutén-ukrán tábor egy önálló, szabad Ukrainát szeretett volna létrehozni, ahol együtt élne az összes ukrán. A rutén-orosz csoport is összukrán egységben gondolkodott, akik azonban nem önállóan, hanem mind az orosz cár fennhatósága alatt élnének.
 47. Himka, John-Paul (1982): Young radicals and Independent Statehood: The Idea of Ukrainian Nation State 1890–1895. In. Slawic Review 1982. Vol. 41. No. 2. 219–235. old.
 48. Magocsi, R. P. (2002): The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine’s Piedmont. University of Toronto Press. Toronto.
 49. Varga Beáta (2012): Galicia , az „ukrán Piemont”? In. „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére Kronosz. Pécs. 494. old.
 50. Font Márta–Varga Beáta (2013): Ukrajna története. JATE press. Szeged. 221–224. old.
 51. Subtelny, O. (2000) 341. old.
 52. Jekelcsik, Sz. (2014) 91. old.
 53. Krizsanovszka, O. O. (1998): Tajemni organizaciji v Ukrajini –Maszonszkij ruh u XVII- na pعاتatku XX. szt. Akvilon Presz. Kijiv. 86–87. old.
 54. Magocsi, R. P. (2010) 503. old.
 55. Magocsi, R. P. (2010) 510. old.
 56. Guncsak, T. (1993): Ukrajinszka Narodna Reszpublika i nacionalni mentsosztji. In Ukrainiska mysl polityczna w XX wieku Uniwersytet Jagellonski. Krakow. 91. old.
 57. Tekintettel arra, hogy a béketárgyalásokon nemzetközi szerződést csak szuverén állam köthet, a Központi Rada az 1918 január 25-i univerzáléjában ismételtén kinyilatkoztatta az Ukrán népköztársaság független mivoltát.
 58. Magocsi, R. P. (2010) 513–515. old.
 59. Font-Varga (2013) 222–223. old.
 60. Miután 1918. december 14-én – a nyugati front összeomlását követően – a német csapatok kivonultak Ukrajnából , velük tartott Szkoropadszkij is.
 61. Magocsi, R. P. (2010) 548. old.
 62. Subtelny, O. (2000) 369. old.
 63. 1919 elejére totális káosz uralkodott Ukrajnában: hat különböző hadsereg – ukránok, bolsevikok mensevikek, lengyelek, anarchisták, antant – harcolt a hatalomért. Kijev vezetése egy év alatt ötször cserélődött és a külvilággal szinte teljesen megszakadt a kapcsolat.
 64. Ekkorra az Ukrán Köztársaság hatásköre már csak a jobb parti Ukrajna néhány körzetére terjedt ki és kormánya továbbra is az orosz föderáción belül képzelte el Ukrajna jövőjét, míg a

- Vinnicában tartózkodó Petljura – és az Ukrán Népköztársaság – kitartott a függetlenedési céljaik mellett.
65. Az Ukrán Népköztársaság hadseregének főparancsnoka, majd a Direktórium elnöke. – Krizsanovszka, O. O. (1998) 103. old.
 66. Az önálló ukrán állam megteremtésére irányuló törekvéseiket sem német, sem francia támogatással nem sikerült elérniük, ezért a lengyel kormánnyal kezdeményeztek békétárgyalásokat. 1920 áprilisában sikerült megállapodniuk Pilsudski lengyel államfővel, miszerint Varsóban hivatalosan elismerik az önálló Ukrajnát Petljurával az élen és közösen veszik fel a harcot Szovjet-Oroszország ellen.
 67. 1936-ban a moszkvai kormányzat a Szovjetunióhoz tartozó köztársaságok elnevezésében felcserélte a szavakat és a „szovjet szocialista” került előre. – Magocsi (2010) 563–564. old.
 68. Liber, G. O. (1992): Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. Cambridge University Press. Cambridge. 127. old.
 69. Áldozatainak számát nehéz pontosan megbecsülni: az 1937-es népszámlálási adatok alapján az 1926-os felméréshez képest mintegy 3 millióval csökken Ukrajna lakossága, de az újabb kutatások alapján a demográfiai veszteség elérhette az 5 millió főt is. – Kulcsickij, Sz. (1995): Teror golodom jak insztrument kolektivizaciji. In Golodomor 1932–1933 v Ukrajini: pricsini i naszlidki. Insztitut isztoriji NANUB. Kijiv. 34. old.; Wasyl Hryshko, W. (1983): The Ukrainian Holocaust of 1933. Bahriany Foundation. Toronto, 92–96. old.
 70. Serczyk, W. A. (1993): Drogi i bezdroza ukrainskej mysli politycznej i narodowej w XX stleziu In Ukrainska mysl polityczna w XX wieku Uniwersytet Jagellonski. Krakow, 17. old.
 71. A „visszacsatolás” eredményeképpen a Szovjetunió felségterületéhez tartozó Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság területe 88 ezer km-el növekedett és 8 millió lakossal.
 72. Kamenetsky, I. (1956): Hitler’s Occupation of Ukraine, 1941–1944 – A Study of Totalitarian Imperialism. Milwaukee, Marquette University Press. Milwaukee, 35. old.
 73. Magocsi, R. P. (2010) 669–670. old.
 74. Marples, D. R. (1992): Stalinism in Ukraine. St. Martin’s Press. New York. 50. old.
 75. Ukrajna határai Sztálin 1939–45-ös *kelet-európai hódításainak* és annak eredményeként alakultak ki, majd Hruscsov 1954-ben az USZSZK-hoz csatolta a Krím-félszigetet.
 76. Jekelszik (2014) . 21.o.
 77. Kuzio, T. (2002): Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik” meghatározása. In. Regio. Kisebbség, politika, társadalom. 13. évf. 1. sz. 97. old.
 78. Rjabcsuk, M. (2002): Két Ukrajna In 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap 2002. 9. <http://ketezer.hu/2002/09/mikola-rjabcsuk-ket-ukrajna/>
 79. Ukrajnában három nagy etnikai csoport különül el. az ukrán nyelvű ukránok, az orosz nyelvű oroszok és a „kettős identitású”, orosz nyelvű ukránok – Aza, L. (2009): Kétnyelvűség Ukrajnában. In. Ukrajna színeváltozása, 2001–2008 Pozsony. 347. old.
 80. Zusurzsenko, T. (2002) : Két Ukrajna? A nemzeti eszme bukásának mítosza In 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap 2002. 10. <http://ketezer.hu/2002/10/ket-ukrajna/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Auerbach, H. (1965): Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774–1787. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Aza, L. (2009): Kétnyelvűség Ukrajnában. In. Ukrajna színeváltozása, 2001–2008. Pozsony. 346–352. old.
- Csuhlib, T. (2006): Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In. Magyar–ukrán közös múlt és jelen. Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Kijev.
- Csuhlib, T. (2008): Sljah do Poltavi: Ukrajina i Rosija za dobi getmana Mazepi. Informacijno-analiticsna agencija”Nas csasz”. Kijiv
- Csuhlib, T. (2009): Kozaki i monarhi. Mizsnarodni vidnoszini rannomodernoji Ukrajinszkoji gyerzsavi 1648–1721 rr. Vidavnyictvo imeni Oleni Teligi. Kijiv.

- Gebei Sándor (2001): Nagy hatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: „Emberek és eszmék” – Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. évfordulójára. Eger. 193–204. old.
- Glassl, H. (1975): Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790). Harraschowitz. Wiesbaden.
- Guncsak, T. (1993): Ukrajinszka Narodna Reszpublika i nacionalni mensesztyi. In: *Ukrainska mysl polityczna w XX wieku*. Uniwersytet Jagellonski. Krakow, 91–96. old.
- Himka, John-Paul (1982): Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of Ukrainian Nation State 1890–1895. In: *Slavic Review* 1982. Vol. 41. No. 2. 219–235. old.
- Horobec, V. M. (1995): Vid szozuju do inkorporaciji: ukrajinszko-rosszijszki vidnoszini druhoji polovini XVII-persoji csverti XVIII. szt. Insztitut Isztoriji Ukrajini NAN. Kijiv.
- Hryshko, W. (1983): The Ukrainian Holocaust of 1933. Bahrianyi Foundation. Toronto.
- Jakovenko, N. (2009): Narisz Isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini. Kritika, Kijiv.
- Jekelcsik, Sz. (2014): Ukrajna története. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Jones, R. E. (1973): The Emancipation of the Russian Nobility (1762–1785). University Press Princeton. Princeton.
- Kamenetsky, I. (1956): Hitler's Occupation of Ukraine, 1941–1944 – A Study of Totalitarian Imperialism. Marquette University Press. Milwaukee.
- Karácsonyi Dávid (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. In: *Földrajzi értesítő* 2008. LVII. Évf. 1–2. füzet 185–211. old.
- Kiss J. László (2003): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Teleki László Alapítvány. Budapest. 13–32. old.
- Kohut, Z. E. (1988): Russian Centralism and Ukrainian Autonomy /1760–1830/. Mass. Cambridge.
- Krikun, M. (2006): Misz vijnoju i radoju. Kocactvo pravoberezsnoji Ukrajini v druhi polovini XVII-na pocsatku XVIII sztolittyja. Krtitika. Kijiv.
- Krizsanovszka, O. O. (1998): Tajemni organizaciji v Ukrajini – Maszonszkij ruh u XVII- na pocsatku XX. szt. Akvilon Press. Kijiv.
- Kulcsickij, Sz. (1995): Teror golodom jak insztrument kolektivizaciji. In: *Golodomor 1932–1933 v Ukrajini: pricsini i naszlidki*. Insztitut isztoriji NANUB. Kijiv.
- Kuzio, T. (2002): Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik” meghatározása. In: *Regio – Ki-sebbség, politika társadalom*. 13. évf. 1. sz. 94–119. old.
- Liber, G. O. (1992): Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. Cambridge University Press. Cambridge.
- Magocsi, R. P. (2002): The Roots of Ukrainian Nationalism. Galícia as Ukraine's Piedmont. University of Toronto Press. Toronto.
- Magocsi, R. P. (2005): Galícia: A European Land. In: *Galícia. A multicultural Land*. Ed. by Chris Hann and Paul Robert Magocsi University of Toronto Press. Toronto. 3–21. old.
- Magocsi, R. P. (2010): A History of Ukraine-The Land and Its Peoples. University of Toronto Press. Toronto.
- Marples, D. R. (1992): Stalinism in Ukraine. St. Martin's Press. New York.
- Martensz, F. F. (1875): Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gyerzsavami. II. Szanktpeterszburg.
- Póti László (2003): Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Teleki László Alapítvány. Budapest. 297–322. old.
- Portnov, A. (2009): Történelemírás ukrán módra–Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In: *Ukrajna színeváltozása, 2001–2008*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 11–49. old.
- Ring Éva (2001): Lengyelországot az anarchia tartja fenn? ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Rjabcsuk, M. (2002): Két Ukrajna. In: *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap* 2002. 9.
- Serczyk, W. A. (1993): Drogi i bezdroza ukrainskej mysl politycznej i narodowej w XX stleziu. In: *Ukrainska mysl polityczna w XX wieku*. Uniwersytet Jagellonski. Krakow. 11–19. old.
- Sevcenko, Ihor (1996): Ukraine Between East and West. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Toronto.
- Sirka, Ann (1980): The Nationality Question in Austrian Education – The Case of Ukrainians in Galícia 1867–1917. European University Studies. Frankfurt am Main.

- Subtelny, O. (2000): *Ukraine – A History*. University of Toronto Press. Toronto.
- Szmulij, M.–Sztjepanov, V. (1997): *Ukrajinszka gyerzsavna ideja XVII–XVIII sztolitty. Problema formuvannja, evoljuciji, realizaciji*. Alternativi. Kijiv.
- Varga Beáta (2003): Péter ukrán politikája: Mazepa „árulásának” kérdése. In. *Acta Historica* 118. Szeged. 25–35. old.
- Varga Beáta (2004): *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig*. Szeged: JATE Press. Szeged.
- Varga Beáta (2007): *Oroszország-Ukrajna, 1654–1725*. In. Sashalmi Endre szerk. „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800 – Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Pécs. 203–241. old.
- Varga Beáta (2008): *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? – Ukrajna 1648–1709 között*. JATE Press. Szeged.
- Varga Beáta (2010/a): A poltavai csata jelentősége az ukrán történelemben. In. Miszler Tamás, Sashalmi Endre (szerk.) *A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben*. Pécsi Tudományegyetem BTK. Pécs. 101–123. old.
- Varga Beáta (2010/b): *Az ukrajnai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835)*. In. Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán szerk): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó. Szeged. 226–236. old.
- Varga Beáta (2011/a): *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén*. In. *Világtörténet* 1. (33.) évfolyam 2011/ 3–4. 149–162. old.
- Varga Beáta (2011/b): *Petro Dorosenko hetman „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában*. In. *Hungaro–Ruthenica* 5. 201–218. old.
- Varga Beáta (2012): *Galícia, az „ukrán Piemont”? In „köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére* Kronosz. Pécs. 483–495. old.
- Font Márta–Varga Beáta (2013): *Ukrajna története*. Szeged: JATE Press. Szeged
- Zsurzszenko, T.(2002): *Két Ukrajna – A nemzeti eszme bukásának mítosza*. Transit 23 24–28. old.

SUBA JÁNOS*

A CSEHSZLOVÁK ERŐDRENDSZER MAGYAR HATÁRMENTI SZAKASZA

THE HUNGARIAN BORDER SEGMENT OF CZECHOSLOVAKIAN
FORTRESS SYSTEM

ABSTRACT

The building of the Czechoslovakian border fortresses started in 1935, when the German threat had already become obvious. The original location and construction plan was being modified continuously according to the changes in the threats to the country and the improvement of strategic concepts and the fortresses' plans based on them. There were no fortresses planned along the Polish and Romanian border of Czechoslovakia.

The Hungarian segment of the fortress line was set from Ipolyság through Losonc, Rimaszombat and Rozsnyó and continued on the south of Kassa to Beregszász, closely following the border. The defensive line opposite the Hungarian border was situated on the southern slopes of the Upper Hungarian mountains.

This segment of the fortress line was known as 'minor fortress line'. They were basically machine-gun nests, which provided complete protection from infantry fire and also, they offered reliable defense against light artillery. There were five standard types of fortresses in use which were significantly different from each other. This study reviews the elements, the location and use of this fortress system.

Bevezetés

„Csehszlovákia 'katonapolitikai' helyzete és az országgerődítés 1918–1938” című tanulmányunkban akkori Csehszlovákia stratégiai helyzetére, annak alakulására a stratégiai koncepciók változására vonatkozó ismereteket vázoltuk fel, amelyek magyarázatot adnak az erődítési koncepcióra.¹ Az ország nehéz katonaföldrajzi helyzete,² a vizsgált időszakban erősen növekvő veszélyeztetettsége érthetővé és indokoltá tette az ország anyagi erejét erősen igénybevevő erődítési munkákat.

Az erődítések alapvető célja az ország védelmének olyan megerősítése, amely lehetővé teszi a cseh hadsereg kitartását, amíg a remélt szövetségesek beavatkozása nem érvényesül.³ Az adott stratégiai helyzetben más koncepciót a csehszlovák hadvezetés nem követelt. Nem a hadvezetésen, vagy az erődépítésen, hanem az eredménytelen külpolitikán múlt, hogy ezek az erőfeszítések eredménytelenek maradtak.

A stratégiai helyzet és annak változása természetesen befolyásolták az erődítési folyamatot, annak kivitelezését, tervezését, felszerelését. Bár próbára nem került sor, komoly esetben az erődvonal respektálandó védelmi erőt képviselt. Legyűrése – különösen teljes elkészülte után –, még az akkori legújabb technika bevetése mellett is jelentős áldozatot követelt volna a támadótól. Az adott katonapolitikai helyzetben azonban visszatartó ereje nem érvényesült.

Az erődítések, különösen az időszak végén, szinte az egész határ hosszában szükség lett volna. Ez a feladat nem volt teljesíthető. Az erődítések ereje így különböző volt és igyekezett idomulni a területek stratégiai helyzetéhez. Ennek megfelelően a legerősebb

* PhD alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

erődítések az északi cseh és morva területeken történtek, kevesebb ellen állóképességet és kiépítettséget terveztek a cseh nyugati határon, valamint a magyar–csehszlovák határ mellett. A dél-cseh területek erődítése pedig már erőteljesen megkésve indultak meg.

A cseh hadsereg és védelem megerősítése, különböző okok miatt csak a 1930-as évek elején vette kezdetét. A hadseregfejlesztési tervek végre hajtására már nem maradt elég idő. Ez vonatkozott az erődépítésre is, így is imponáló erőfeszítést tettek a teljesség érdekében. Az erődítési rendszer 1938 szeptemberében még jelentős hézagokat mutatott.⁴

A csehszlovák közvéleményben ennek ellenére az erődvonalak bevehetetlen hírből állottak, bár az erődvonalak 1939 őszére érte volna el a teljes készultság fokát.

1. Csehszlovák kiserődvonal vezetése a magyar határszakaszon

A csehszlovák határerődítések építése az 1935-ben kezdődött, amikor már a Németország részéről a fenyegetés egyértelművé vált. A menetközben többször módosított tervek szerint a teljes erődítés lánc befejezését az 1942. évre tervezték.⁵ A tervezett teljes kiépítés a történelmi események következtében nem valósult meg. A telepítési és építési terv a kezdeti elképzelésekhez képest folyamatosan módosult, bővült aszerint, hogy az ország fenyegetettsége hogyan változott, hogyan növekedtek a stratégiai elképzelések és az erre épülő erődítési tervek.

1. térkép. Határmenti erődítések tervezete



Forrás: Vojenské dejiny Československa III. díl. (1918–1939) Praha 1987. 424.old.

Csehszlovákia egyre fokozódó fenyegetettsége az erődítményekben, azok építési sorrendjében is egyértelműen kifejezésre jutott. A döntő 1938. évben az országnak alig volt már olyan határszakasza, amelyen erődítési munkákat nagyon jelentős anyagi eszközök ráfordításával, ne végeztek volna annak érdekében, hogy az ország rendkívül kedvezőtlen katonai-földrajzi adottságait kiegyensúlyozzák, a lakosság biztonságérzetét fokozzák, a várható ellenséget elriasszák. Az ország lassanként hatalmas várrá alakult át.

Az erődvonálnak a magyar határon húzódó szakasza „kiserőd vonal” volt, azaz egymást védő beton géppuskafészek láncolata. A létesítmények a gyalogsági tűz, valamint a könnyű tüzérség hatása ellen nyújtottak védelmet.

Szlovákiában a Kuty-⁶ és Pozsony között csak akadályöv védte a határt, amelyet a Morava folyó, mint természetes akadály is fedezett. Komolyabb kiépítése éppen a folyóvédelemre való tekintettel nem szerepelt a tervek között.

Pozsony közvetlen környékének védelmi kiépítése már az erődítések legelső szakaszában is kiemelt fontosságú volt. Kiserődök vonala és a minden fontosabb irányt lezáró nagyerődök rendszere védelmezte a várost, a hozzá tartozó Duna hídfőt,⁷ valamint az ún. Dévény-kaput.⁸ Pozsony környékének fokozott kiépítését feltételezhetően indokolta, hogy a Duna vonala nyugati irányból ne legyen átkarolható, felsodorható.

Pozsonytól Ipolyságig a határszakasz erődítése csak Komárom környékén történt meg, egyébként a védelem a Dunára, mint természetes akadályra támaszkodott. A város határán kiserődök, valamint útelzárást szolgáló létesítmények kerültek kiépítésre.

Csehszlovákiának itt módja volt kihasználni a Párizs környéki békék révén szerzett stratégiai előnyt. A trianoni békében a Duna vonalától északra elterülő, egyértelműen magyar többségű vidékek ugyanis azért kerültek Csehszlovákiához, hogy az ország védelme a Duna vonalára támaszkodhasson.⁹

A csehszlovák erődvonaltól Ipolyságtól Losoncon, Rimaszombaton, Rozsnyón keresztül Kassát délről kerülve megközelítően Beregszászig folytatódott, szorosan tapadva a határra. Kassa fokozott védelme érdekében a várost északról körülvevő védelmi vonal is kiépítésre került. Kassa környékét fokozottan erősítették meg. A kiserődök vonalát alátámasztó, nagy tüzérségi rendszereket is magukba foglaló erődítmények ezen a szakaszon nem kerültek kiépítésre. A magyar határral szemben létesített e védelmi vonal a felvidéki hegységek déli lejtőire települt. Időrendi sorrendben, utoljára a Dél-Morva vidéki és magyar szakasz kiépítése történt meg.¹⁰

Csehszlovákia és Lengyelország, valamint Csehszlovákia és Románia határszakaszain nem történt erődítés.

Az erődvonaltól kiépítettségének valós szintje ma már nehezen állapítható meg. Nevezetesen az erődök száma, felszereltségének mértéke, a híradólánc valós helyzete stb. A rendelkezésre álló források arról adnak számot, hogy a magyar határ vonalán mintegy 1200 kiserőd került kiépítésre, területenként eltérő erődsűrűség mellett.¹¹ A fontosabb útvonalakat védő szakaszok kiépítettsége értelemszerűen erőteljesebb volt, mint a mellékirányoké.

Az erődvonaltól létesítményei lehetőség szerint követték a határ vonalát és zömmel a határtól északra emelkedő hegységek déli oldalára települtek. A határt csak ott hagyta el a vonal, ahol az említett hegyláncok is távolabb voltak.

2. Az erődvonaltól létesítményei

A csehszlovák erődvonallal szemben támasztott követelmények területenként jelentős eltérést mutattak. A határvonal veszélyeztetettsége nagymértékben eltérő volt, és az erődvonálnak ennek megfelelően eltérő ellenálló képességűnek kellett lennie. Az eltérő követelmények következtében sokféle típusú, megoldású erődelemek építése történt meg. Ugyanez vonatkozott az erődök telepítésének módjára, az erődvonaltól szerkezetére is, amelynek a földrajzi adottságokat is értelemszerűen figyelembe kellett vennie.

A sokféle eltérő erődítménytípus lehetetlenné teszi minden változat leírását, ezért csak a leggyakrabban alkalmazott megoldások ismertetésére nyílik lehetőség.¹² Az erődítések egyik nagy csoportját képezték az úgynevezett kiserődök. Ezek lényegében betonból épített géppuskafészek voltak, amelyek a gyalogsági tűz ellen teljes védelmet biztosítottak, de meg-

bízható védelmet nyújtottak a könnyű tüzérség tüze ellen is. Ezen belül is az egyes erődítmények jelentősen eltértek egymástól. A legfontosabb formák a következők szerint foglalhatók össze.¹³

Az „A” típusú kiserődök jelentették a leggyakrabban alkalmazott megoldást. Ezek az erődök az ellenség felé nem rendelkeztek kilövessel. Ez irányban az erődöket kőhányás és földborítás védte és takarta. Az erődök kétirányú oldaltűz leadására voltak képesek. A tüzelőállásokban nehéz-, illetve könnyűgéppuskák kerültek elhelyezésre. Az erődök egymást védő rendszerben kerültek telepítésre, leadott oldaltűzük a szomszéd erődök fedezését, a közbenő terep lezárását szolgálta. Az erőd legénysége, az alkalmazott fegyverzettől függően 5–7 fő volt.

A „B” típusú kiserődök alap koncepciója eltért a leggyakrabban alkalmazottól, amennyiben ezek az erődök nemcsak oldaltűz leadására voltak kiépítve, hanem előre, az ellenség irányában is rendelkeztek tüzelőállással. Az erődök ez esetben is két tüzelőállással bírtak. Az egyik tüzelőállás, illetőleg tüzelőállás-csoport oldaltűz leadására, a másik pedig az ellenség irányában történő tüzelésre volt alkalmas. Ezeket az erődöket is kőhányás és földborítás védte az ellenséges irányban, amely megtörésével alakították ki az előre irányuló tüzelőállást. A kiszolgáló létszám 6–7 fő volt.

A „C” típusú kiserődök, amelyek a magyar határon létesített erődvonalon jelentek meg, külön kategóriát képeztek. Ennek oka az, hogy ezt a típust az építés kezdetén létesítették, de később már nem alkalmazták. Az erőd típus abban tér el a későbbiekben létesített erődöktől, hogy nem oldaltűz leadására volt alkalmas, hanem az ellenséges oldalra ható tüzelőállásokkal rendelkezett. Ettől az elvtől tértek el a későbbiekben az oldaltűzzel egymást védő erődrendszer előtérbe helyezése miatt. Az erődöt ennek megfelelően oldalról és a hátsó oldalról védte kőhányás és földborítás, az ellenséges oldalon nem. Az ellenséges oldalra nyíló tüzelőállások ezért közvetlenül az ellenséges tűz hatása alatt állhattak, továbbá az álcázásuk is nehezebben volt megoldható. Érdekes, hogy a magyar szakaszon meglehetősen gyakran alkalmazott erőd típus volt, amelyek megfigyelése nem okozott különösebb nehézséget.¹⁴

A „D” típusú kiserőd a legkisebb erődökhöz tartozik, amennyiben csak egy tüzelőállással rendelkezett. Az erőd vonal kisebb hézagainak lezárására alkalmazták és olyan esetben, amikor terepakadályok, vagy egyéb okok következtében kétirányú oldaltűz leadására nem volt szükség, vagy lehetőség. Ez a típus 2-3 fő kezelőt igényelt. A figyelmet ez esetben is szükségszerűen periszkóppal oldották meg.

Az „E” típusú kiserőd ugyancsak a kisebb erődök kategóriájába tartozott, amennyiben csak egy géppuskaállást foglalt magában. Ez a kiserőd típus is eltért a tűzrendszer kialakítása során alkalmazott alapelvtől, amennyiben tüzelőállás előre irányult. Oldaltűz leadására így ez a kiserőd nem volt alkalmas. Legénysége 2-3 főt tett ki.¹⁵

3.A kiserődök megítélése

A csehszlovák erődrendszerben alkalmazott és az ismertetett kiserődökkel kapcsolatban a szakirodalom a következő fontosabb megállapításokat tette.

A kiserődök falvastagsága, építési módja – mint ahogy azt már érintettük – gyalogsági tűz és a könnyű tüzérség tüze ellen megbízható védelmet nyújtott.

A kiserődök telepítésének sűrűsége az adott szakasz védelmi igényeihez igazodott. Az általános gyakorlat szerint a kiserődök egymástól való távolsága 3–500 m-t tett ki. Ez a sűrűség lehetővé tette az adott fegyverzettel, hogy a kiserődök a köztes területet tűzzel hatásosan lezárják, illetve eredményes egymást védő oldaltűzet adhassanak le.

A kiserődökben vízkivétel nem volt, latrinával nem rendelkeztek. Érthető, hogy ezek a körülmények a legénység életét nehezítették, illetve a vízutánpótlás esetében a veszélyeztettséget növelték.

Az erődök, a kiszolgálásukhoz szükséges legénység létszámához képest nagyon szűkek voltak. Alváshoz, pihenéshez külön hely nem állott rendelkezésre. Ezt csak a földön és nagyon szűkösen tehették meg. Gázvédelmük nem volt megoldott. A legénység veszélyeztetettségét növelte, hogy az erődök bejárata bár az erődök hátsó oldalán volt, fedett árok a bejáráshoz nem vezetett. A megközelítés csak nyílt terepen volt lehetséges, ennek minden hátrányával együtt.

Az erődök közötti hírosszekötetést távbeszélőre építették. Ez erősebb ellenséges tüzési tűzben nagymértékben érzékeny volt és a vezetés gyors kikapcsolásával fenyegetett.

Az erődök nyílt terepen való megközelíthetősége a lőszerutánpótlást, élelmezést nagyon megnehezítette és veszélyessé tette. Az erődök szűk volta pedig a nagyobb lőszertartalék felhalmozását akadályozta.¹⁶

Az erődök álcázása csak nehezen volt megoldható. Ez annak ellenére igaz volt, hogy az erődök többségének ellenséges oldalon történő kő- és földfedése általános volt. Magyar oldalról a kiserődvonal erődjei szabad szemmel is láthatóak, a környezettől megkülönböztethetőek voltak.¹⁷ A kiserődök, ellenség számára túlságosan is „látható” voltak miatt az ellenséges tüzési számára kedvező célpontot nyújtottak.¹⁸

4. Az kiserőd vonal rendszere

A kis- és nagyerődök rendszerbefoglalásával alakult ki az erődrendszer egésze. A rendszer kérdéseire tartozik az erődök sűrűsége, az alkalmazott erődítéstípusok alkalmazásának módja, a tűzrendszer, az erődvonal mélysége. Az egyes erődítési elemek, erődök ereje mellett a rendszerbefoglalásuknak függvénye az erődvonal ellen állóképessége.

A csehszlovák erődvonal kiépítettsége, rendszere nem volt egyforma, hanem helyesen és az értelemszerűen függött a helyi viszonyoktól, a stratégiai célkitűzésektől, a veszélyeztetettségűtől és egyéb feltételektől.

A magyar szakaszon az erődvonal a kiserődök egyetlen vonalából állott. A védővonalnak tehát szinte semmi mélysége sem volt. Akiserődök megközelítően egy vonalban helyezkedtek el úgy, hogy egymás kölcsönös védelmére alkalmasak legyenek. Az erődvonal ezen alapvető gyengeségét némiképpen kiegyenlítette az a körülmény, hogy a mögötte északon elhelyezkedő hegyvidék a további védelmet erőteljesen szolgálhatta. Az erődvonal áttörése esetén tehát a mögöttes hegyvidéken a további védelem lehetőségei rendelkezésre álltak. Az erődvonal feladata ennek megfelelően elsősorban az időnyerés lehetett a mozgósítás, felvonulás fedezése érdekében, a visszatartó, feltartó feladat mellett.

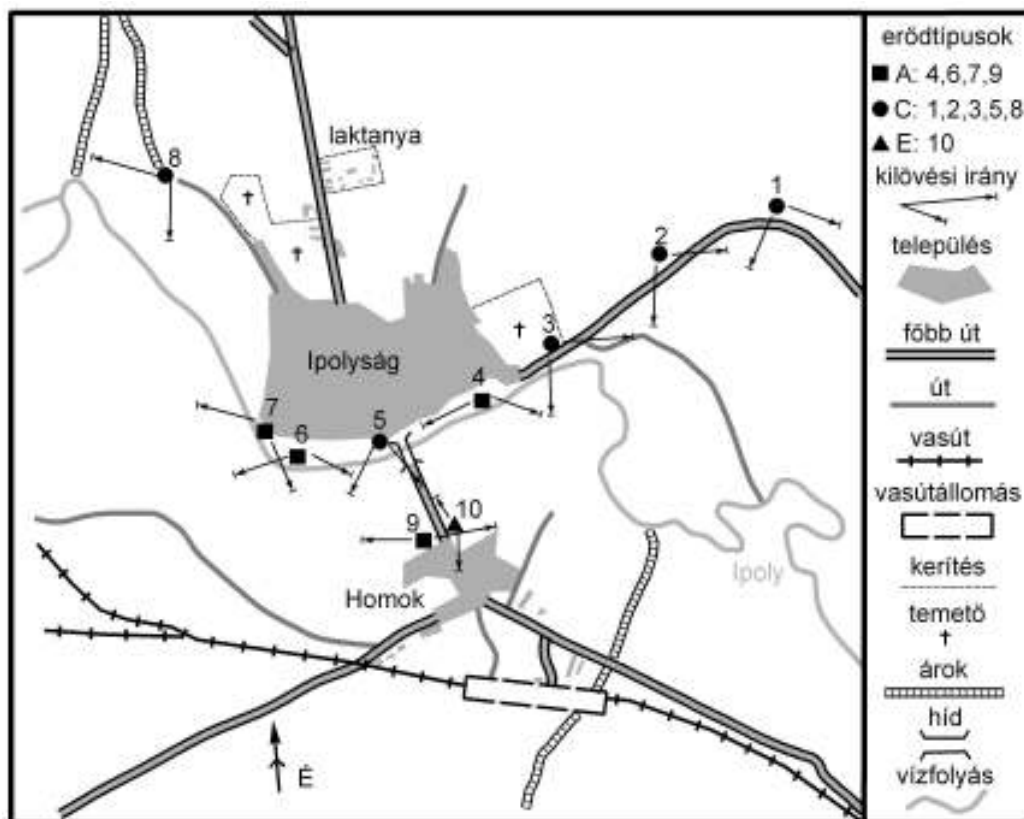
A magyar–csehszlovák határon az erődök rendszerbefoglalásának módjáról az Ipolyság körüli erődvonal alapján kaphatunk képet.¹⁹

Az Ipolyság körüli erődrendszerrel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy ez a szakasz az erődvonal kényes pontját képezte. Az Ipolysági szakasz egyrészt ugyanis védte az északra, Zólyom-Besztercebánya irányában haladó stratégiai szempontból fontos utat, másrészt ezen túlmenően szárnyvédelmet is vártak el ettől a szakasztól a Duna vonala számára. A Duna vonalán, mint ahogy az előzőekben ismertetésre került, nem építettek ki összefüggő erődvonalat, bízva a folyó adta védelemben. Az esetben viszont, ha Ipolyságnál áttörés következett volna be, úgy a Duna vonalának keleti szárnya átkarolhatóvá és a védővonal felsodorhatóvá válik. Érthető és feltételezhető, hogy ennek megfelelően az Ipolysági rész erődítésénél, a védelem erejének tervezésénél ezt a körülményt is figyelembe vették és

ennek megfelelően történt az erődök megválasztása, sűrűségük meghatározása. A védőszakasz ereje ezért meghaladta az erődvonal átlagos erejét.

Ipolyságnál az említett követelmények nyilván hatottak az erődvonal telepítésére is. A védővonal vezetése a város közvetlen védelmét szolgálta, mint ahogy azt 2. melléklet bizonyítja.

2. térkép. Az Ipolyság környéki erődrendszer



Forrás: Koppány E. (1938) alapján

A védővonal a várostól délre, viszonylag sík terepen húzódott, természetes támaszát az Ipoly képezte, amely azonban nem jelent komoly akadályt. Az északabbra kezdődő dombvidéket, mint természetes támaszt, feltételezhetően azért nem használták ki, hogy a nyugati irányba történő áttörésre és a Duna vonalának említett esetleges átkarolására kevesebb lehetőség nyíljon. Ennek a lehetőségnek a kizárása megkövetelte, hogy a védővonal a határhoz közel, a városra is támaszkodva húzódjon.

A védelmi szakasz jelentősége abban is kifejezésre jutott, hogy az erődök sűrűsége meghaladta az általában alkalmazott sűrűséget. A 2. sz. térképvázlaton a legfeljebb 2 km védelmi szakaszon 10 kiserődöt telepítettek, míg az erődvonal további kevésbé kényes szakaszán az erődszám ilyen szélességű szakaszon 5-6 erőd volt. A vázlat az egyes erődök helyéről és az általuk leadható tűzirányáról ad képet.

A vázlaton számozott erődök jellemzői a következők voltak. Az 1., 2., 3., 5., 8. sz. erődök egy csoportok alkottak. Ezek az erődök a „C” típusú erődök csoportjába tartoznak. Ezek az erődök az ellenségre nyíló tüzelőállásokkal rendelkeztek és nem oldaltűz leadására voltak alkalmasak. Az erődökből az előrenyíló lőrésen keresztül figyelték a terepet, pe-

riszakkal nem rendelkeztek. Ezek az erődök az egymást támogató oldaltűzre nem számíthattak, legfeljebb ott, ahol a védővonal hajlata erre lehetőséget nyújtott. (Az 2. sz. vázlaton szereplő 1., 2., 3. sz. erődök esetében erre részletesen mód nyílt).

Az Ipolysági szakaszt védő erődök másik csoportját képezték a 4., 6., 7., 9. sz. erődök. Ezek az erődök az „A” típusú erődnek feleltek meg. Jellemzője a két tüzelőállás, amelyek oldaltűz leadására alkalmasak, az ellenséges oldalról kőhányás és földborítás védte, a figyelés periszkóppal történt. A várost közvetlenül ezek az erődök vették körül és sűrűségük miatt is erőteljes tűzfedettséget adtak.

A védővonal „mélységét” a városba vezető utat védő 9. és 10. sz. erődök jelentették, amelyek mintegy előőrsöt képeztek. A 10. sz. erőd egyébként a nagyon ritkán alkalmazott „E” típusú erőd volt, egy tüzelőállást foglalt magában és csak az út pásztázását szolgálta. Az erőd leginkább megfelelt a betonozott géppuskaállás fogalmának.

Az Ipolyság körüli erődvonalszakasz berendezésére vonatkozóan a következők voltak a jellemzők. Az erődök belső deszkaborítással voltak ellátva. Ez a borítás bizonyos védelmet nyújtott becsapódások esetén várható belső betonlepergés, leszakadás ellen, és lehetővé tette az egyéb berendezési tárgyak rögzítését. Az erődök szellőztetését megfelelő nyílások szolgálták. Kézi hajtású ventilátorok is rendelkezésre állottak a szellőztetés javítása érdekében. Az erődök gázvédelme nem volt megoldott. Az erődök hírrendszerét távbeszélő hálózattal oldották meg. A távbeszélőhálózat ellenséges tűzzel szembeni érzékenysége miatt komoly esetben számolni kellett a híradó összeköttetés megszűnésével.

A lőrések zöme páncélborítást kapott. Nagy gondot fordítottak az erődök bejáratának védelmére. A bejáratok belül is elhatárolhatók voltak és belső lőrések alkalmazásával szükség esetén belülről is tűz alá voltak vezetők a bejáratok részek.

A kiserődök vízellátással nem rendelkeztek, latrina nem volt. Az Ipolysági szakaszon az erődök bejáratának fedett megközelítése kevesebb gondot okozott, mert az erődök mögötti házak, utcák bizonyos mértékig lehetővé tették az erődbejáratok fedett megközelítését.

A kiserődök belső tere rendkívül szűk volt az elhelyezni tervezett tűzfegyverekhez és kiszolgáló létszámhoz képest. Pihenésre nem igen akadt hely, tehát hosszú ideig történő benntartózkodás az esetleges harc rendkívül igénybe vette volna a legénységet.²⁰

A magyar határral szemben húzódó erődvonálnak tehát voltak gyenge pontjai, azonban ennek ellenére nem lebecsülhető erő képviselt. Megfelelő tűzérési támasszal, visszacsapásra alkalmas erőkkel a háta mögött, nem könnyen lerohanható akadályt jelentett. Különösen nem lett volna ez egyszerű feladat az akkori magyar hadsereg számára.²¹ A csehszlovák erődvonala igaz, hogy aránytalanul nagy áldozattal, hatott az akkori kor eseményeire. Olyan tényező volt, amelyet nem lehetett számításra kívül hagyni, amely visszatartó ereje közvetlenül és áttételesen minden bizonnyal érvényesült.

A csehszlovák erődvonala kifejezte egy akkor létében fenyegetett, önálló államiségét megtartani akaró, ennek érdekében nagyon jelentős áldozatvállalásra kész (ország), uralkodó elit akaratát, hogy értékeit, önállóságát megvédje. Ennek volt egyik eszköze az erődvonala, amely mint óriási műszaki vállalkozás is elismerést érdemel, és amely minden bizonnyal kedvezőbb történelmi helyzetben sikeresen járult volna hozzá az ország megvédéséhez.

JEGYZETEK

1. Suba J.(2014): Csehszlovákia „katonapolitikai” helyzete és az országerődítés 1918–1938. In: Közép-Európai Közlemények. VII. évf. 3–4. szám. 2014/3–4. No. 26–27. 107–119. p.
2. Lásd: Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. p., Csüllög G. (2012a):

- Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. 7–14. p., Csüllög G. (2012b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. 37–146. p. A tanulmányban vizsgált időszakot alapvetően meghatározták a magyar–csehszlovák kapcsolatok ezek diplomáciatörténetéről lásd Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő, továbbá Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó.
3. Az erődítésre, mint katonai válaszra lásd: Suba J. (2004): A kisantant államok határmenti erővonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései) In: „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920) A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. szerk.: Dr. Frisnyák S.–Dr. Csihák Gy. Nyíregyháza–Zürich 2004. 205.–215. p.
 4. A készségi fokot jellemzi, hogy az említett időpontra elkészült 267 beton tüzérségi állás, (erőd), de azoknak csak egy része volt felfegyverezve. A 497 db süllyeszthető páncélkupola a szerelés különböző stádiumában volt. Ezekből 150 db még a gyártó üzemekben. Készen volt viszont 9982 db közepes- és kis erődelem, amely 1–9 db/km erődsűrűséget adott. Vojenské dejiny Československa III. díl. (1918–1939) Praha 1987. 424–440. p. (továbbiakban: VcD 1987). A részletesebb beszámolók szerint az erődök közötti távbeszélő kapcsolat még hiányos volt, a tervezett rádiókapcsolat az eszközök hiánya miatt csak területenként működött, a 12 cm ikergránátvetőkkel ellátott páncélkupolák terve még nem volt készen, erőteljes hiányok mutatkoztak a légvédelem terén, hiányoztak a bunkerek számára tervezett tűzfegyverek, stb. Hummelberger, W. (1968): Betonierte Grenze Truppendienst 1968/4. sz. 362–365. p.
 5. A terveket Husárka tábornok dolgozta ki (VdC 1978. 426.p.)
 6. Jókút, 1899-ig *Kutti*, szlovákul *Kúty* község Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben a Szenicei járásban.
 7. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések Magyarország elleni stratégiai megfontolásból csehszlovák hídfőt képeztek a Duna jobb partján. Pozsonnyal szemben lévő Pozsonyligetfalut Csehszlovákiához csatolták. 1938 októberében, a müncheni egyezmény nyomán a Harmadik Birodalom megszerezte Pozsonyligetfalut és a Duna-balparti Dévényt, szintén stratégiai megfontolásból. Az 1947-i párizsi béketárgyalásokon a csehek a magyarok ellen honvédelmi okokból kérték pozsonyi hídfő kibővítését. Ezért Dunacsún, Horvátjárfalu, Oroszvár községeket Csehszlovákiának ítélték. Ezzel újabb 62 km²-t csatoltak el Magyarországtól. Így 1947-től a pozsonyi hídfő egy 93,7 km²-es terület Nyugat-Szlovákiában, a Kisalföldön, a Duna jobb partján. Közigazgatásilag Pozsonyhoz tartozik, ez ma Pozsony V. járása. Dunacsún, Horvátjárfalu, Oroszvár és Pozsonyligetfalu városrészek találhatók itt. Pozsonyligetfalu területén az 1970-es években százezres lakótelepet építettek. Ma mind a négy egykori település Pozsony városrésze, a Pozsonyi V. járáshoz tartoznak. 1977–1992 között itt épült a bős-nagymarosi vízlépcső. A hídfő teszi lehetővé a Duna vizének Szlovákia területére való terelését. (Suba J.)
 8. Dévényi-kapu (latinul *Porta Hungarica*, németül: *Hainburger Pforte*, szlovákul: *Devínska brána*) a Duna rövid áttörése a Kis-Kárpátok (Szlovákia) és a Hainburgi-rög (Ausztria) között, ahol a folyó a Morva-mezőt elhagyva a Kisalföldre ér. Fontos közlekedési csomópont volt: itt találkozott a Duna menti határvédelmet ellátó római limes, az azt kiszolgáló útvonal és a Földközi-tenger térségét Észak-Európával összekötő Borostyánút. Itt húzódik az ezeréves határ, a Magyar Királyság és az osztrák–német területek határvonala.
 9. A csehszlovák területi követelésekre lásd: Suba J.(2009): Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján In: Közép-Európai Közlemények 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. szám, No. 3.) 44–54. p.
 10. Legelőször az Észak-Morva és Cseh határvidék, valamint Pozsony környéke megerősítése történt meg. A második szakaszban került kiépítésre a Prága–Pízen szakaszt nyugatról, délnyugatról védő rész Ceske-Budejovice környékével bezárólag. Sajátos vonása volt a kiépített rendszernek, hogy az, bár érintette a szudéta vidéket, mégis mint megbízhatatlan területet in-

- kább került az. Az említett területeken az akadályövek kiépítése követte, de a védővonal nem követte szorosan a határ vonalát. (Suba J.)
11. Felvidéki cseh erődökre lásd: Vondrovsky I.(1993): Opevni z let 1936–1938, na Slovensku Vernsdorf, 1993.
 12. Az erődök típusainak ismertetésénél a következő forrásokat használtuk: Holub O. (1975): Zvrazení Pevnosti, Praha, (1–283. p.). Vojenské dějiny Československa III. díl. (1918–1939) Praha 1987. 424–440. p. Vondrovsky I. (1993): Opevni z let 1936–1938, na Slovensku Vernsdorf, 1993.
 13. Rauscher O.–Török M.–Jakab B. (1939): Csehek által visszahagyott kiserődök rombolása Magyar Katonai Szemle, 1939. IX. évf. 4. sz. 61–75. p.
 14. Kádár Gyula a Ludovika akadémia harcászati tanára, egy harcászati tanulmányút során megtekintette az erődvonalat és megállapította, hogy:” A csehek felénk telepített „kiserőd”-rendszer rossz volt. Az erődök nem voltak rejtve és álcázva a terepen, hanem láthatóan meredeztek a magaslati vonulatok oldalán. Az egyes kiserődök közötti tereprészek nem voltak műszakilag be rendezve. Ezeket a hézagokat a kiserődök tűzéval gondolták lezárhatónak. Az akadályvonal tehát harcászatiilag eléggé gyengének minősíthető.” Kádár Gy.(1978) Ludovikától Sporonkőhidáig I. 309. p.
 15. Holub O. (1975)
 16. Brosch-Aarenau T. (1939) Wiewar die Teschechoslowakei befestigt. Militarwissenschaftliche Mitteilungen 1939/1. 356–376. p.
 17. Kádár Gy.(1978)
 18. A korszak német szakirodalma ajánlotta is, hogy az erődvonal leküzdésére, elsősorban a tűzér séget kell igénybe venni rohamcsapat vállalkozások helyett, mert a cél, az erődvonal meggyen gítése tűzér ségi tűzzel is elérhető és kár lenne erre a célra vért áldozni. Brosch-Aarenau T. (1939)
 19. Koppány E. (1938): Ipolysági cseh kiserődök Magyar Katonai Szemle, 1938. év, VIII. évf. 12. sz. 12–26.p.
 20. Koppány E. (1938)
 21. Kádár Gyula joggal jegyzi meg, hogy a cseh erődvonal a hiányzó mélység, a rossz álcázás és vonalvezetés ellenére „de áttörése is csak akkor lehetséges, ha a támadóknak fölényes a tűzere je, főként nehéztűzér ségben, valamint számos legalább közepes harcokcsi egységgel rendelke zik. Az ilyen hosszú erődövek áttörési technikája az, hogy a támadó egy aránylag szűk betörési területre összpontosítja romboló fegyvereit, tűzének túlsúlyával itt nyit utat harcokcsi alakulatainak és csapatainak. Ezek a fegyverek és fegyvernemek a honvédségben olyan szegényesen és oly csekély számban voltak meg, hogy a feladatot nem lehetett volna megoldani. Maradt volna a nekirohanás a kíméletlen emberáldozat és a sikertelenség.” Kádár Gy.(1978) I. K. 309. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brosch-Aarenau T. (1939) Wiewar die Teschechoslowakei befestigt. Militarwissenschaftliche Mitteilungen 1939/1. 356–376.p.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56–61. p.
- Csüllög G. (2012/a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. 7–14.p.
- Csüllög G. (2012/b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. 37–146. p.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek I. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó.
- Holub O. (1975): Zvrazení Pevnosti, Praha (1–283. p.).

- Hummelberger, W. (1968): *Betonierte Grenze Truppendienst* 1968/4.sz. 362–365. p.
- Kádár Gy.(1978) *Ludovikától Sporonkőhidáig* I. k. 309. p.
- Koppány E (1938): *Ipolysági cseh kiserődök* Magyar Katonai Szemle, 1938. VIII. évf. 12. sz. 12–26. p.
- Rauscher O.–Török M.–Jakab B. (1939): *Csehek által visszahagyott kiserődök rombolása* Magyar Katonai Szemle, 1939. IX. évf. 4. sz. 61–75. p.
- Suba J. (2004): *A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései)* In. „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. (szerk: Dr. Frisnyák S.–Dr. Csihák Gy.) Nyíregyháza–Zürich 2004. 205–215. p.
- Suba J. (2014): *Csehszlovákia „katonapolitikai” helyzete és az országerődítés 1918–1938.* In: *Közép-Európai Közlemények*. VII. évf. 3–4.szám. 2014/3–4. No. 26–27. 107–119. p.
- Vojenské dejiny Československa III. díl. (1918–1939) Praha 1987. 424–440. p.
- Vondrovsky I.(1993): *Opevni z let 1936–1938 na Slovensku* Vernsdorf, 1993.

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN*

**ÚTON A RENDSZERVÁLTOZTATÁS FELÉ:
A GAZDASÁGI KAMARÁK NARRATÍVÁI AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS
UTOLSÓ ÉVEIBEN**

*ON THE WAY TO THE REGIME CHANGE:
THE NARRATIVES OF THE CHAMBERS OF ECONOMY IN THE LAST
YEARS OF STATE SOCIALISM*

ABSTRACT

The present study examines the situation and change of chambers of economy in Hungary during the period of state-socialism. The chambers of industry and commerce have a long history in Hungary: the first chambers were established during the 19th century and proved to be indispensable in the fields of economy. The chambers increased the intensity of their own initiatives during the period between the two world wars: they played an important role in organising the Budapest International Fair, in supporting the commercial school network or (in partnership with the state) in the economic integration of the territories regained after 1938. After 1945, however, these organisations were not able to further improve their activities, what is more, most of them were eliminated by the totalitarian communist rule. From the end of the Second World War to the 1989/1990 regime change, only one organisation was operating in the field of economy which called itself chamber: The Chamber of Commerce, however, was a mere shadow of its predecessor. It did not have any regional bodies, it was not allowed to perform interest representation work, it was only permitted to carry out certain tasks in connection with foreign trade under supervision of delegates from the communist party. Following the economic, then political changes starting in the middle of the 1980s resulting from the oil crisis and Hungary's accession to the International Monetary Fund, the players of commerce and industry also demanded with increasing emphasis an organisation to represent their interests. Thus the operation of the chamber was expanded, and the organisation – later called Hungarian Economic Chamber – had regional committees as well. The present study gives a deeper insight into the evolving processes of chamber-transformation and the role of the chamber of economy in the regime change.

1. Bevezetés

Az európai polgári fejlődésmenetben, a hagyományos céhrendszer felszámolásában, az új típusú piacgazdasági viszonyok megteremtésében kulcsszerepet játszottak a 19. század során a gazdasági önkormányzatok, elsősorban a kereskedelmi és iparkamarák.¹ A magyar fejlődésmenet során is kiemelkedő volt szerepük: az első törvényi szabályozást az 1850. március 18-án szentesített, majd március 26-án Karl Ludwig Bruck báró, kereskedelmi miniszter által közzétett uralkodói pátenst jelentette.² Létrejöttüket követően olyan ügyeknek szentelték működésüket, mint a dunai gőzhajózás, a közúthálózat fejlesztése, a vasútvonalak kiépítése, a szabad verseny és ezzel az iparszabadság teljes megteremtése, Pesten egy külföldi mintára szervezett kereskedelmi felső iskola létrehozása, valamint egy szintén pesti téli kikötő, és egy áru- és értéktőzsde létesítése.³ Ezt követően a jóval szabadabb

* Dr. Zachar Péter Krisztián tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék.

mozgást és több önállóságot biztosító modernkori kamarai szabályozásra a Gorove István kereskedelmi miniszter által kialakított törvényjavaslattal került sor, melyet Andrássy Gyula gróf miniszterelnök 1868 márciusában terjesztette a képviselőház elé.⁴ A dualista monarchia korában olyan jelentős kezdeményezések kapcsolódnak össze a hazai kamarai rendszerre, mint az 1872-es ipartörvény, a Pesten felállítandó Kereskedelmi Akadémia, vagy az osztrák örökös tartományok és Magyarország közötti vám- és kereskedelmi szövetség módosítása. A kamarák küldöttei részt vehettek például az ipartörvényt megvitató bizottsági üléseken, a vallás- és közoktatási miniszter által létrehozott országos közoktatási tanácsban, a közlekedési minisztérium vasúti díjszabásról szóló értekezletein, később pedig az Országos Ipartanácsban illetve az Országos Közlekedési Tanácsban is. Több ízben is rámutattak a vasúti szállítás, a rakhelyek és pályaeépítmények elégtelenségére, felhívták a figyelmet a dunai vasúti hidak létesítésének szükségére, a távírdai hálózat és a nemzeti bank igényére.⁵ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara felvállalta a kereskedelemfejlesztés érdekében egy országos kiállítás és vásár megszervezését, mely elvezetett a Milenniumi Kiállításhoz és 1906-tól a Márciusi Vásárhoz, végül pedig 1925-től a Budapesti Nemzetközi Vásár létrehozásához.⁶ Mindennek köszönhetően „a kamarai intézmény a maga törvényes rendeltetésénél fogva mintegy összekötő kapocsként szerepel az állami közigazgatás és a gyakorlati élet között s a kamarák az állami közigazgatással szemben a gondozásukra bízott közgazdasági érdekek törvényes szakképviselőiként jelennek meg”.⁷

Az első világháborút követően a Károlyi-puccs és a tanácsköztársasági diktatúra igyekezett felszámolni a hagyományos polgári értékrendet és szervezeti formát mutató kamarákat. Az ellenforradalmi rendszer azonban konszolidációját követően ismét támogatón fordult a polgári berendezkedés liberális felfogását tükröző kamarai érdekképviselői rendszer kiépülése felé. A fennálló kereskedelmi és iparkamarákra különösen nagy feladat hárult: az ország jelentős területi megcsonkítása⁸ és a gazdasági válsághelyzet komoly kihívás elé állította a szervezetet. Feladataikat és struktúrájuk főbb elemeit továbbra is az 1868. évi VI. törvénycikk szabályozta, mely rendelkezést csak az 1934. évi XX. törvénycikkkel módosították néhány pontban. Trianon hatására a korábbi kamarai központokból mindösszesen hét kereskedelmi és iparkamara működött tovább: Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Sopron és Szeged.⁹

A kereskedelmi és iparkamarák autonóm munkája révén számos olyan elemmel gazdagodott a magyar „civil társadalom” a két világháború közötti korszakban, mely ma is példaeértékű kezdeményezésként áll előttünk. A gazdasági élet szempontjából már a korábbiakban utaltunk a Budapesti Nemzetközi Vásár kiépítésére, de emellett létrehozták a Magyar Hét elnevezésű rendezvénysorozatot is, mely évente felhívta a figyelmet a hazai ipar új eredményeire. Emellett a budapesti és a vidéki kamarák, összefogva a kereskedelem és ipar területén működő egyéb, szabad érdekképviselői szervezetekkel, 1926-ban felállították az Országos Hitelvédő Egyletet, melynek élén a korszakban mindvégig a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke vagy delegált alelnöke állt. Emellett a kamarák aktív szerepet vállaltak a gazdaság világválság¹⁰ hatásainak enyhítésében, ezt követően a terület-visszacsatolások, majd végül a háború okozta kihívások kezelésében.¹¹ A magyar kereskedelem népszerűsítése céljából az 1930-as évek végén a kereskedelmi kamarák egy ötvenezer pengő névértékű alapítványt hoztak létre a Magyar Tudományos Akadémiánál, melyből minden évben a legkiválóbb kereskedelem-népszerűsítő tanulmány szerzőjét jutalmazták. A tanulók elősegítésére folyamatosan bővült és nyilvánossá vált a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára is. Sőt ezen túlmenően támogatták a szakmai oktatás kiépülését is: több ösztöndíjjal és pályadíjjal igyekeztek segíteni az ipari szakiskolák, valamint a kereskedelmi fiú- és lányiskolák legjobb növendékeit. Emellett érdemes megemlítenünk, hogy a kereskedelmi és iparkamarák nemcsak a tanoncképzésben és -vizsgáztatásban, va-

lamint a kereskedelem és ipar fejlesztésének szolgálatában létrehozott alapítványokban vállaltak szerepet, hanem saját tagságuk rászorulóit is mindenkor segíyezni igyekeztek.¹²

A korszakban általánosan érvényesülő centralizációs törekvések a kamarát sem kerülték el, érezhetővé vált a felügyeletet gyakorló kereskedelemügyi miniszter erőteljesebb jelenléte a kamarai mindennapokban.¹³ Ez a centralizációs törekvés találkozott a kamarák azon felismerésével, hogy „céljaikat csakis a náluk sokkal potensebb kormányzattal együttműködve tudják elérni, ezért a legtöbb esetben kooperációra, nem pedig konfrontációra törekedtek”.¹⁴ Ez az utóbbi megállapítás érvényesnek tekinthető az agrárium terén kialakuló új funkcionális önkormányzatok esetében is.

1920-ban, hosszú előkészítő munka után, sor került a mezőgazdaság érdekképviseléséről szóló törvény megalkotására (1920:XVIII. tc), mely új elemekkel gazdagította a kamarai rendszert.¹⁵ A mezőgazdasági érdekképviselésekkel egy háromlépcsős rendszer jött létre: a községekben, járásokban, városokban és megyénként szerveződő mezőgazdasági bizottságok delegálták tagjaikat az öt kerületi mezőgazdasági kamarába, melyek előterjesztéseit egy központi szerv: az Országos Mezőgazdasági Kamara közvetítette a Földművelésügyi Minisztérium felé. Ennek értelmében öt kerületi érdekképviselő jött létre Kecskemét, Debrecen, Miskolc, Győr és Kaposvár központtal. Ez a kamarai beosztás később a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek visszatérével módosult: az Észak-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara egyes területeiből, illetve a visszatért felvidéki vármegyéből létrejött a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara, 1940-ben pedig felállították a kárpátaljai agrár-érdekképviselőt is.¹⁶ A legfrissebb elemzések szerint a mezőgazdasági érdekképviselések mindvégig szoros kapcsolatban maradtak az államhatalmi szervekkel, ami jelzi szűkebb mozgásterüket és lehetőségeiket.¹⁷

A centralizációs törekvések ellenére és a gazdasági kamarák, valamint a politikai elit tagjai között mutatkozó személyi átfedések ellenére sem lettek az érdekképviselések a „politika szolgálóleányaivá”. A gazdasági kamarák önálló kezdeményezéseikkel, autonóm működésükből fakadó, széles társadalmi rétegekre ható tevékenységükkel mindvégig törekedtek önállóságuk megtartására, sőt lehetőségek szerinti bővítésére. A klasszikus liberális gondolkodásból fakadó, önkormányzatiságon és autonómián alapuló kamarai szervezetek – amíg lehetőségük volt rá – megfelelően és nemcsak az adott szakmai kör, hanem az egész társadalom javára töltötték be feladataikat. Mint láttuk, a kamarák funkciója hármas volt: egyrészt a kormányzatot segítették az adott gazdasági-szakmai kör jobb megismerésében, problémáinak megoldásában, illetve a hatékonyság és költségcsökkentés jegyében az állami szakigazgatást tehermentesítették bizonyos speciális szakmai feladatok átvételével. Másrészt azonban a tagság érdekeit nemcsak joguk, de egyenesen kötelességük is volt képviselni a kormányzat előtt, megjeleníteni azt a szakmai konszenzust, amely hozzájárulhatott az ország közös ügyeinek előmozdításához. Ennek során legfontosabb eszközük a vonatkozó törvényjavaslatok előkészítésében való véleményező részvételi jog volt, az idők folyamán azonban számos más olyan fórum is kialakult, ahol a kamaráknak módjuk nyílt saját érdekeiket artikulálni. E két feladatkört azonban nem tudták volna ellátni, ha elhanyagolták volna harmadik kiemelt kötelességüket: a kamarát alkotó csoportok közötti belső érdekiegyenlítést. Az érdekképviselőt ugyanis csupán úgy tudott a siker reményében felépíteni a „külvilágban”, ha álláspontja mögött tudhatta a tagság többségének támogatását.

Magyarország önrendelkezésének megszűnésével azonban előbb a hungarista mozgalom diktálta szélsőjobboldali elnyomás és német megszállás, majd a kommunista ideológia által vezérelt szélsőbaloldali diktatúra és szovjet elnyomás igyekezett a polgári önrendelkezés eme fontos intézményeit irányítása alá vonni és megszüntetni – mint mindenhol a közép-európai térségben.¹⁸ Végül erre 1948-ban az 5590/1948. Korm. számú rendelettel került sor. Az állami szervek átvették az addigi kamarai közigazgatási feladatokat, az érdekképviselői tevékenységet pedig a rende-

let értelmében egyéb kereskedelmi és ipari érdekképviseltek látták el a továbbiakban. Ez utóbbi alapján a kiskereskedelmi vonatkozásban a Kiskereskedők Országos Szabad Szervezete, míg a kisipar esetében a Kisiparosok Országos Szabad Szervezete kapta az eddig a kamarák által gyakorolt érdekképviselési tevékenységi kört.¹⁹

2. A gazdasági kamarák és az államszocialista diktatúra első korszaka

A kamarák felszámolása ellenére az államszocializmus idején is találkozhatunk egy nevében a korábbi intézmények szellemiségét idéző szervezettel. A bankok és a nagyipari vállalatok államosítását (1947:XXXIII. tc. illetve 1948:XXV. tc.) kimondó törvények hatálybalépése után került sor az ún. Magyar Kereskedelmi Kamara létrehozására, mely valószínűleg a külföldi kapcsolatok megőrzése céljából kapta e nevet. Ugyanis ebből a fejlett nyugati országok hasonló intézményei számára nem volt azonnal leszűrhető, hogy egy a kommunista kormányzat által dominált, állami ellenőrzés és irányítás alatt álló szervvel van dolguk, mely az új rendszer igényei szerint a külkereskedelem elősegítésére alakult. Tagjait kizárólag – a felügyelő miniszter által erre kijelölt (!) – külkereskedelmi vállalatok alkották, működésének költségeit az állami költségvetésből fedezték. Semmi esetre sem volt tehát klasszikus kamarának tekinthető, a testületi önkormányzatiság jegyeivel nem rendelkezett, inkább a hagyományos értelemben vett államigazgatási szerv volt, a korszak meghatározó kifejezése szerint a pártállam transzmissziója, vagyis a társadalomirányítás egyik hatékony eszköze.

A Magyar Kereskedelmi Kamara tagjai 1967-ig csak külkereskedelmi vállalatok lehettek. Ezt követően elsősorban az 1968-as gazdasági reformnak volt köszönhető az a változás, hogy más termelő és szolgáltató vállalatok és intézetek is kérelmezhatték felvételüket. Az új szabályozás az intézményt a külkereskedelemben részt vevő kormányzati, gazdasági és társadalmi szervezetek érdekképviselési szerveként jelölte meg, de amelynek tagjai közé immár, önkéntes csatlakozással mezőgazdasági, ipari és belkereskedelmi vállalatok is beléphettek.²⁰ A szervezet munkáját a főtítkárral irányította, az elnökség 33 tagú volt, míg a mindennapi munkában a kéthetente ülésező ügyvezetőség 10 tagja vett aktívan részt.²¹ Munkája ettől kezdve kiterjedt arra is, hogy államközi tárgyalásokon szakértőként képviselte tagjai állásfoglalását, elősegítette a külföldi kamarai delegációk magyarországi látogatását, előkészítette hazai (gazdasági) szakemberek külföldi útjait és részt vett a nemzetközi gazdasági szervezetekben is.

Az 1970-es években egyfajta lineáris fejlődés eredményeképpen a Kamara tagsága kibővült a mezőgazdasági és ipari szövetkezetek, kutató- és pénzügyintézetek, szolgáltató vállalatok körével is. A szervezet lehetőségei fokozatosan bővültek, így a 35/1977 (IX. 15.) rendelet kimondta, hogy a Kamara a tagvállalatainak információs és konzultatív fóruma, képviseli a tagság külkereskedelemmel kapcsolatos érdekeit nemzetközi szervezetekben, megbízás alapján közreműködik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal összefüggő jogi, minőségvédelmi ügyek és szállítmányozási kárügyek intézésében is.²² Ugyanakkor a kamarát a külkereskedelmi tárcától közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alá helyezték, sőt kereskedelemfejlesztő feladatait kiegészítették érdekképviselési és érdekegyeztetési funkciókkal is. Ezáltal közvetítő szerephez jutott a hatóságok és vállalatok közötti vélemény- és információcserében. Véleményünk szerint azonban ez nem a hagyományos polgári korban jellemző funkciókat és tartalmakat jelentette, hiszen a korszak vállalatainak döntő többsége állami vagy éppen szövetkezeti tulajdonban volt. Ebből fakadóan komoly nézeteltérések, viták, esetleg érdekkülönbségek nem mutatkoztak a központi tervgazdálkodási irányelvek, a vállalati koncepciók, vagy akár a gazdaságszervezési módszerek tekintetében.

3. Az 1980-as évek gazdasági hatása a kamarai mozgalom törekvéseire

A Minisztertanács 62/1980 sz. rendeletével jelentős mértékben kibővítette a Magyar Kereskedelmi Kamara feladatkörét: ismét hangsúlyosan megjelent a tagság érdekképviselése az ágazati, helyi és országos gazdaságirányító szervek előtt. Emellett a hagyományos kamarai funkciók újraéledését láthatjuk abban a rendelkezésben, miszerint a Kamara testületeiben vitákat, véleménycserét szervezhetett a vállalati gazdálkodásra vonatkozó jogszabályok, rendelkezések tervezetéről, majd a kialakított egységes véleményéről értesíthette az előterjesztő hatóságot. Ugyancsak a korábbi korszakokban megszokott éves jelentések visszatérését fedezhetjük fel abban, hogy a szervezet összegezte és továbbította a központi szervezetnek a vállalati tapasztalatokat, elemzéseket készített az általános problémákról és ezzel párhuzamosan megoldási javaslatokat dolgozhatott ki.²³ Ugyancsak jelentős változást takart, hogy a központosított egységes szervezet mellett átalakult a belső struktúra. Az 1980-as évek elején a Magyar Kereskedelmi Kamara országos hatáskörének erősítésére, egyúttal a regionális fejlesztési érdekek képviselése érdekében területi (ún. összekötő) bizottságokat hozott létre. Ezek a korábbi jelentős kamarai központokban jöttek létre, így Győr, Pécs, Szeged, Miskolc és Debrecen székhellyel alakultak meg.²⁴

A Magyar Kereskedelmi Kamara vezetését egy évente mintegy négy alkalommal ülésező elnökség, illetve a rendszeresen (általában kéthetente) összeülő ügyvezetőség látta el. Az ügyvezetőség tagjai között többségében aktív, a kamarai tevékenységet jól ismerő vállalati vezetőket találhattunk. Ebben az időszakban az összekötő bizottságok révén a szervezet már rendkívül széles szolgáltatási spektrummal állt tagjai rendelkezésére. Ebben helyet kapott a jogszabályok által előírt feladatok mellett a kollektív exportösztönzés, a nemzetközi kereskedelmi jogi szaktanácsadás, az áruszakértői és kárbiztosi tevékenység, az okmányhitelesítés, a választott bíraskodás, továbbá tanfolyamok szervezése, címjegyzékek összeállítása, külkereskedelmi szaktanácsadás, és nem utolsósorban a tagvállalatok érdekképviselése nemzetközi szervezetekben [többek között a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben (ILO), a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarában (ICC), az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetében (UNIDO), vagy a Nemzetközi Kereskedelmi Központban (ITC)].²⁵ Elmondható, hogy ezzel a tevékenységével a korábban igen szűk mozgásteret kapott Kamara számos, a polgári korszakban megismert feladatát visszanyerte és szolgáltatásként újonnan a tagsága számára rendelkezésre bocsátotta. Ugyanakkor mindezt egyelőre csak a külkereskedelemmel foglalkozó vállalkozások esetében tehette meg. Az ő számukra azonban minden bizonnyal elősegítette, hogy – az állami tervgazdaság keretei között – Délkelet-Ázsiában, az Arab-öböl térségében, Latin-Amerikában, vagy Kínában és Szingapúrban új lehetőségek nyíljanak.

A kamarai változásokat számos általános gazdasági tényező befolyásolta. E helyütt nem térhetünk ki minden egyes faktorra, azonban mindenképpen említést kell tennünk azokról a regionális változásokról, melyek a kamarai szervezetben is éreztették hatásukat. Az államszocialista időszak 1960 utáni regionális fejlődését ugyanis a nagy térségek közötti különbségek mérséklődése és a városhálózat kiépülése jellemezte. Az ország térszerkezete korszerűbb lett, és hasonlatossá vált Közép-Európa kapitalista országaiéhoz, azonban a településhálózat inkább csak formailag modernizálódott: megmaradt a falu és a város jelentős életkörülmény-különbsége, s nem alakulhatott ki a polgárságra támaszkodó, önszervezésre képes helyi társadalom.²⁶ A településhálózat alapjában egy zárt, befelé forduló gazdaságot szolgált, amelyben a vállalatoknak – kevés kivétellel – nem volt közvetlen kapcsolata a világpiac szereplőivel. Ezt helyettük a Kereskedelmi Kamara intézte. Mivel pedig a belső piaci hálózatok is gyengén fejlettek maradtak, így az államszocialista gazdaságban helyi vagy regionális gazdaságról nemigen lehet beszélni: a gazdasági döntéseket a kormányzati

szervezetek hozták, a vállalatközi kapcsolatok nem piaci szabályozásúak voltak.²⁷ Különösen igaz ez a belkereskedelmi vállalkozásokra, hiszen esetükben teljes egészében hiányzott a helyi döntések lehetősége és a párbeszéd szervezett, strukturált kerete is.

Ugyancsak megfigyelhető ebben a korszakban a szocializmus gazdaságpolitikai válsága, melynek nyilvánvaló jeleként talán elég, ha csak az ország – olajválság és következményei révén bekövetkező – jelentős eladósodására utalunk. Az életszínvonal fenntartásához és a további külföldi kölcsönök felvételéhez elkerülhetetlen volt a külföld irányába, elsősorban a kapitalistának nevezett nyugati világ felé történő nyitás. Ennek során valósult meg Magyarország kapcsolódása a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF, 1982), valamint csatlakozása a Világbank elődszervezetéhez (IBRD, 1983). Mindez természetesen feszültségeket generált a rendszerben, hiszen a központi ideológiai irányítás és a szükségyszerű gazdasági nyitás nem állt összhangban egymással, egyre nyilvánvalóbbá téve a hosszútávon tarthatatlan helyzetet.

Az 1970-es évek során Magyarországon is megjelenő szolgáltató szektorban egy másik fontos változást generáló tényezőt is megfigyelhetünk. Farkas György feltételezi, hogy már ekkor, a nyolcvanas évek kezdetén megjelentek „az ágazati, csoport- és szektorális érdekeket megjelenítő, önálló (vagy csupán más, nagyobb és legális szervezetek keretében jelentkező) formációk”,²⁸ melyek körében jelentős „reformközgazdászok” tevékenykedtek, akik „többek között ezekben a szervezetekben kerestek – és találtak is – maguknak olyan létező egyesüléseket, formális szervezeti kereteket, amelyekben és amelyek fórumáról fele-fele politikai és gazdasági célokat és törekvéseket kezdtek megjeleníteni”.²⁹ Ezt támasztja alá Tölgyessy Péter korabeli elemzése, miszerint „a kisiparos, kiskereskedő érdekképviseltek (KIOSZ, KISOSZ) tagjaik gazdaságpolitikai jelentőségének növekedésével fokozatosan emancipálódnak és egyre gyakrabban bekapcsolódhatnak a gazdasági döntéshozatali folyamatokba”.³⁰

Hasonló módon a változás irányába hatott a (magán)vállalkozói kezdemények megjelenése (pl. gmk), és a hivatalos kormányzat általi megtűrése. Ezért is feltételezhetjük, hogy a változás hátterében a gazdaságirányítás szükségletei húzódtak meg.

Mindezek tükrében elkerülhetetlen volt a politikai vezetés számára, hogy a gazdasági válság kezelése érdekében egyfajta „óvatos lazítást” próbáljon megvalósítani. Ebben a szakszervezetek és a Hazafias Népfront mellett megfelelő partnernek tűnt maga a magyar kamarai szervezet is. A gazdaság működéséből adódó kényszerhelyzetek újr szabályozása mellett egy új koncepciót követelt meg a kamara munkájának és taglétszámának fejlődése is. Így végül 1985-ben a kamaráról szóló rendeletet azért kellett módosítani és magasabb szintre emelni, mert a szervezet tényleges tevékenysége és annak jogi keretei már nem álltak összhangban egymással.³¹

Emiatt került sor az 1985. évi 11. sz. Elnöki Tanács által kiadott törvényerejű rendelet kibocsátására, mely létrehozta a Magyar Gazdasági Kamarát. Az új szabályozással számos – korábban, az ún. polgári korszakban magától értetődő jogosítvány – térhetett vissza a kamara kebelébe. A rendelet nyomán beszélhetünk arról, hogy a Gazdasági Kamara érdekközvetítő, érdekegyeztető és érdekképviselői tevékenységet ellátó, továbbá a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztését elősegítő társadalmi szervezetté vált. Ez a szervezet – nevének megfelelően – az egész magyar gazdaságot lefedte, ugyanis tevékenysége a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság szférájára is kiterjedt.

Tevékenységi körében rendkívüli újításnak számított, hogy hivatalosan is kapcsolatba léphetett az ekkor már Európa nyugati felében a szociális partnerek egyikeként kezelt külföldi szakszervezeti, szövetségi, munkavállalói érdekképviselletekkel. Mindemellett a másik irányba, az állami gazdaságirányító szervek felé is új kapcsolatokat fonhatott. Ezek az új egyeztető fórumok tették lehetővé a kamara számára, hogy véleményét az egyes irányába kifejtett kérdések kapcsán megalapozottan és határozottan tudja kialakítani. Ez azért volt rendkívül fontos, mert az új rendelkezés értelmében a gazdaságot érintő szabályozás-

kor ki kellett kérni a kamara véleményét és azt immár nem lehet – indokolatlanul – figyelmen kívül hagyni. Ennek nyomán a kamara a későbbiekben meghatározó szereplővé avanzsált, fontos súlyponti kérdésekkel is foglalkozhatott és ezáltal tulajdonképpen előkészítő-jévé vált a rendszerváltás időszakában esedékes gazdasági törvénykezésnek.

Az új szervezeti keret ugyanakkor az államszocializmusban hagyományosan az ezen intézménnyel összekapcsolt feladatokra is élénkítően hatott. Így a kamara elősegítette, hogy a magyar gazdaság előtt Délkelet-Ázsiában, az Arab-öböl térségében, Latin-Amerikában, illetve Kínában és Szingapúrban új gazdasági lehetőségek nyíljanak. Emellett sor került a kapcsolatok kiépítésére, fejlesztésére az UNIDO-val, az ENSZ Nemzetközi Kereskedelemügyi Szervezetével, 1985-től pedig a magyar kamara teljes jogú tagja lett a Világkereskedelmi Központok Szövetségének (WTCA).

Az új szabályozással a kamarai felépítés is változott: 1985 végére mintegy 1100 vállalat és szervezet jelentkezett a tagok közé, melyek különböző szempontok alapján tömörültek és hoztak létre a kamarán belül tagozatokat. Elsődlegesen szakmák szerinti tagozódások alakultak ki, de ezek mellett voltak általános, ún. funkcionális tagozatok is (pl. koope-ráció, marketing, közgazdaság, fővállalkozások, stb.), valamint létrejöttek az első ún. viszonylati tagozatok, melyekbe azok a vállalkozások tömörültek, akik egy-egy konkrét országgal való kereskedelemben és kapcsolatépítésben voltak érdekeltek. A régi rendszerből mindemellett átemelésre került a területi bizottságok köre is. A későbbi fejlődés szempont-jából, a központtól egyre inkább függetlenedő és önálló vélemény megfogalmazására is képes területi bizottságok voltak meghatározók. A korszak kamarai rendszerének egyik elemzője szerint a kamarai tevékenység ebben az időben a gazdasági hatalom társadalmi ellenőrzésének és gyakorlásának sajátos formája lett. „Egyrészt mozgósítja a vállalati szfé-ra belső erőit a saját és a társadalmi érdekek szolgálatára, másrészt igyekszik befolyásolni a társadalmi és szakmai közvéleményt, hogy a realitások talaján maradjanak a célok megfo-galmazásánál és megvalósításánál egyaránt. Ezen tevékenységben a területi bizottságok is szerepet játszanak. [...] A területi bizottságok egyrészt megfelelő kontaktust építenek ki a Kamara szakmai, viszonylati- és funkcionális tagozataival, másrészt a helyi igényeknek megfelelően ellátja az alapvető kamarai funkciókat és szolgáltatásokat.”³²

Ugyanakkor nem kerülhető meg némi kritikai hang sem a korabeli kamarai struktúrák-kal kapcsolatosan. A kamarai hálózat és az ehhez kapcsolódó egyéb ágazati, csoport- és szektorális érdekeket megjelenítő, önálló (vagy csupán más, nagyobb és legális szervezetek keretében jelentkező) formációk nem voltak mindig mentesek a politikai befolyástól. Sőt, a Gazdasági Kamara első elnöke, Beck Tamás az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt és rajta kívül is az első, 50 fős elnökségben 4-5 KB tagot találhatunk. Mindemellett pedig a kamarai struktúrák alkalmas „pihenőhelyet”, átmeneti (vagy annak tekintett) par-kolópályát jelenthettek az állami, párt- vagy csupán a gazdasági életből kikerült (kikény-szerített) egyes vezetők számára.³³

Másik oldalról vizsgálva a kamarai közélet vezetőinek személyét ugyanakkor azt mondhatjuk el, hogy a párt- és államapparátushoz való kapcsolódás rendkívül erős lobbierőt jelentett és egy meghatározott szűkebb területen erősebb érdekérvényesítő képességet eredményezett. Így az államigazgatásban való szerepvállalás révén a gazdasági rendszer-váltás korábban kezdődhetett és hatékonyabban meg is valósulhatott, mint a politikai, hi-szen a korabeli gazdasági menedzsment vezetői jobban átlátták a korra jellemző gazdasági helyzetet, mint a politikai vezetés saját szituációját.

A mindennapi tevékenység szempontjából a tagság számára a kamarai területi bizottsá-gok váltak egyre inkább kézzelfoghatóvá: ezek adták elsődlegesen az érdekképviselést, az érdekegyeztetést és az érdekközvetítés helyi fórumát. A területi bizottságok voltak abban a helyzetben, hogy a helyi kamarai tagság körében az egyes vállalatok és szervezetek kö-

zött, valamint egy másik folyamat keretében a vállalatok és a hatóságok között megvalósítás az érdekegyeztetési mechanizmusokat. Az érdekközvetítés kapcsán a helyi vállalati, szövetkezeti óhajokat fogalmazhatták meg a budapesti kamarai központ felé, míg az érdekképviselői munka során – a felsőbb kamarai fórumok közvetítő-tevékenysége révén – a gazdaságirányító szervek felé juttathatta el a kamarai tagok véleményét. Ez elsősorban három területen volt megfigyelhető: a rendeletervezetek, valamint a gazdaságpolitikai előkészítő anyagok véleményezése kapcsán, továbbá a területi és vállalkozási gazdasági problémák gyűjtése és jelzése során. Emellett azonban az érdekképviselő a különféle megyei fórumokon is működött, itt is sor került a vállalatok tapasztalataira alapozott közös nézetek megjelenítésére.³⁴ Természetesen megfigyelhető volt az informális csatornák alkalmazása is, egyfelől az egyes területi bizottságok vendégül láthatták a kormánytagokat, illetve a politikai vezetőket, másfelől viszont a kamarában szerepet vállaló pártvezetők a KB és a PB üléseken saját gazdaságpolitikai felszólalásaikkal formálhatták a tényleges pártállami vezetők véleményét.

A nyolcvanas évek végére a Magyar Gazdasági Kamara kebelében létrejött Területi Bizottságok nagymértékben kiszélesítették a működő kamarai horizontot: egyfelől megteremtették a kapcsolódási pontot és a partneri viszonyt a helyi közigazgatás szerveihez (megyei, kerületi, fővárosi tanács, helyi földhivatalok, stb.), másfelől pedig ezek révén kerülhettek a kamara tagsága közé kisebb vállalatok is. Ezek nélkül a tevékenységek nélkül a későbbi erős (már köztestületi jelleget öltő) kamarai rendszer nem valósulhatott volna meg. Még akkor is, ha például a központi helyet elfoglaló Budapest-Pest Megyei Bizottság a tényleges gazdaságirányításra mindösszesen műhelymunkájával, az általa a közvitába bevitt témákkal gyakorolhatott nyomást, hiszen a döntéshozatalba és az irányításba a Tervhivatal, illetve a Gazdasági Minisztérium még a Grósz-érában sem engedett beleszólást. A változás csak a nyolcvanas évek legvégén következett be, a rendszerváltás nyomvonalán 1988-ban került megalkotásra a Társasági Törvény, mely lefektette az új gazdaságba való átmenetet. Valójában az új kamarai törvény 1994-es megalkotásáig ez volt az egyetlen olyan jogszabály, amely a gazdaság egészére nézve alkotott kódexet. Ugyancsak meghatározó, a civil önszerveződések tekintetében kiinduló pontnak tekintendő jogszabályt jelent a rendszerváltás folyamatában az egyesülési törvény. Ennek parlamenti elfogadása nyomán széleskörű egyesületi és önszerveződési életet indulhatott meg, mely kihatott a kamarákra is. Az 1989. évi II. törvénycikk ugyanis kimondta, hogy „mindenkinek joga van arra, hogy másokkal szervezeteket, illetőleg közösségeket hozzon létre vagy azok tevékenységében részt vegyen”. A rendszerváltás időszakában ennek a gazdasági és polgári átalakulásnak a hatására indult el az egyes Területi Bizottságok részéről az önállóságra való törekvés és ezzel az érdekképviselő fragmentálódása és decentralizációja. Egyre több helyen jelent meg annak igénye, hogy a kamarai alapfunkciókat önálló regionális szervek lássák el és azok képesek legyenek a térség teljes vállalkozói spektrumát átfogni.

Első körben (általában 1989-ben) előkészítő bizottságok határozták meg az adott kamarák jövőbeni struktúráját és szerepkörét. Mindeközben pedig a helyi sajtó révén igyekeztek növelni az érdeklődést egy önszerveződő gazdasági önkormányzat talpra állítása iránt.³⁵ Ezek a folyamatok jól tükrözték a politikum részéről is megfogalmazott gondolatot, miszerint a Területi Bizottságok vonzáskörzetében tevékenykedő gazdasági aktorok „önálló jogalanyiságú kamarai területi szervezetekben tömörülhetnek”.³⁶ Ugyanakkor a különböző érdekcsoportok gyakran nem voltak képesek a régi keretek között érvényesíteni saját elképzeléseiket, ami tovább színezte a palettát. Így a korábbi érdekképviselők mellett számos új szervezet jelent meg és megindult egyfajta „legitimitás háború”³⁷ az új és a régi gyökerekből kinövő közt. 1993-ra már több mint 100 szervezet nevezte magát Magyarországon valamilyen „kamarának”.³⁸

A témánk szempontjából a politikai átalakulás egyik legfontosabb következményének azt tekinthetjük, hogy megváltoztak a gazdaság és ezzel kapcsolatosan a gazdaság- és területfejlesztés szereplői. A szocialista időszaktól eltérően, a rendszerváltást követően a döntések jelentős része immár helyben született meg és ezzel megkezdődött a helyi (helyi tulajdonú, helyi döntésű, helyi kapcsolathálózatba szerveződő) gazdasági kiépülése. A helyi gazdaság szereplői között így az egyes vállalatokon kívül megtalálhatjuk a különböző méretű és tulajdonú helyi gazdasági társulásokat, a fejlesztési társaságokat és nem utolsósorban a gazdasági önkormányzatokat. Általánosságban visszaszorulóban volt a fővárostól való függés, s erősödött a helyi regionális és nemzetközi hálózatok szerepe.³⁹ Ennek nyomán nem meglepő, hogy a megváltozott körülmények közepette a hagyományos kamarai feladatokon túlmutató szerepvállalásra is kényszerültek az önkormányzatok. A gazdasági kamarák feladatai közé ebben az időszakban került be a modern kapitalista gazdasági modellre való átállás elősegítése, a privatizáció hatásának kezelése és ezáltal a magángazdaság kialakítása, a szolgáltatásfejlesztés, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzívitásának növelése.

Így indult meg a gazdaságilag és jogilag is önálló, saját alapszabállyal rendelkező regionális gazdasági érdekképviseletek kiépítése és az új demokratikus államrendszerbe történő átmenet, mely kiindulási pontul szolgálhatott a rendszerváltással párhuzamosan kialakuló, hagyományaihoz visszakanyarodó, ám mégis új elemekkel bővülő kereskedelmi és iparkamarai rendszer számára.

4. Kitekintés

A hazai kamarai rendszer – a várakozásokkal szemben – a rendszerváltoztatás után mégsem nyerte el preferált korábbi formáját. Az egymást váltó kormányzatok nem alakítottak ki egységes álláspontot a kamarai mozgalommal kapcsolatban és egyértelmű támogatást sem nyújtottak megerősödéséhez. Noha a gazdasági kamarák szerepe a szakpolitika terén lehetne kimagasló, a társadalmi és közélet történései nap mint nap igazolják, hogy a politikai döntéshozók horizontját, mozgásterét az elmúlt két és fél évtizedben gyakran egyéni- és pártszempontok határolják be, ezért már a gazdasági-szociális jellegű döntésekben sem érvényesülhetnek a szakmaiság követelményei. Összességében elmondhatjuk, hogy a rendszerváltoztatás óta a magyar kamarákkal kapcsolatos törvényalkotás nem illeszkedik egységes társadalmi stratégia és hosszú távú koncepció kereteibe. A sokszori változások nyomán a mai kamarák mint önszerveződések Magyarországon ténylegesen a közigazgatás és a szakmai önszerveződés között félúton, az államhatalom és az állampolgár viszonyrendszerében a mezoszinten helyezkednek el. Ugyancsak egy érdekes köztes mezsgyén mozognak a nemzetközi kamarai rendszerek összehasonlításában is. Nincs egységes kamarai modell, még a gazdasági kamarákon belül is eltérés mutatkozik, hiszen egyfelől a törvény ereje hozza létre őket és minden szakmáját gyakoroló érdekeit szolgálva köztestületként működnek, de a legjelentősebb gazdasági kamara tagsága továbbra is önkéntes. Ily módon sem az angolszász, sem a hagyományos kontinentális rendszerbe nem illeszthetők teljes mértékben.

Mindezek alapján a gazdasági funkcionális önkormányzatok befolyása a társadalmi-gazdasági folyamatokra, a szakpolitikai kérdésekre hazánkban igen hullámzó teljesítményt mutatott a rendszerváltoztatást követően. Egyes esetekben komoly törvényelőkészítő és véleményező munkával tudták előmozdítani a képviselt kör és szélesebb értelemben a társadalom jól-lét érzését, valamint kényelmi szolgáltatásokkal segíteni tagságukat, legtöbbször azonban tevékenységük korlátozott maradt és határfoka sem hasonlítható számos nyugati mintához.

JEGYZETEK

1. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.
2. „A kereskedelmi kamarák mint tanácsadó intézmények azt az általános feladatot kapják, hogy minden ipari és kereskedelmi kérdésben kívánalmakat és javaslatokat tegyenek tárgyalásuk tárgyává és ezekről felszólításra, vagy akár anélkül nézetüket és véleményüket az ipari szorgalom és a forgalom fenntartása és előmozdítása érdekében a hivatal tudomására hozzák.” Erlaß des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, enthaltend die auf Grundlage des Beschlusses des hohen Ministerrathes vom 3. Oktober 1848 erlassenen provisorischen Bestimmungen in Betreff der Errichtung von Handelskammern. A magyar fordítást közli: Zachar Péter Krisztián (2006): Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. KÚT – Az ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa. 2006. 2–3. sz.
3. V. ö.: Fritz Péter (1896): A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. BKIK, Budapest. 52–58. old.
4. A kamarai törvény előkészítésének és elfogadásának körülményeire lásd Az 1865/8-iki országgyűlés nyomtatványai, képviselőházi irományok. IV. kötet, 195. sz., valamint Fritz, 1896. 104–109. old.
5. Mindezekre lásd: MNL OL Z 195 BKIK Általános Iratok, Iktatókönyvek 1538.k. (1869–1875. évek) 143/1869. i.sz. (1869. szept. 10.); 111/1871. i.sz. (1871. jan. 18.); 648/1870. i.sz. (1870. máj. 5.); 1145/1873. i.sz. (1873. aug. 14.); 37/1870. i.sz. (1870. jan. 19.); 140/1872. i.sz. (1872. febr. 1.); 1411/1874. i.sz. (1874. aug. 5.), valamint MOL Z 195 BKIK Általános Iratok, Muta-tók 1905/a-b. k. (1907-1910. évek) 22.263/1907. és 22.452/1907. i.sz. A korszak regionális kér-déseivel kapcsolatban: Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerke-zetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények. 131:4. 344–363. old.
6. Lásd erről bővebben: Zachar Péter Krisztián (2016): Gazdaság, politika, érdekképviselet. Feje-zetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből. Heraldika Kiadó, Budapest. 117–130. old.
7. Szávay Gyula (1927): A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925. BKIK, Budapest. 441. old.
8. A kérdésről lásd: Vizi László Tamás: (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920-2010). L'Harmattan – CePoliti, Budapest. valamint lásd: Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. – Az első évek 1919–1924. Attraktor, Gödöllő.
9. Vizi László Tamás (2010): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. Közép-Európai Közlemények. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67–79. old.; Vizi László Tamás (2013): Egy elfeledett magyar diplomata: Drasche-Lázár Alfréd. In: A felfedező tudomány. Főszerk.: Beszteri Béla. MTA VEAB – SZIE, 2013. Online: http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmanyok/vizi_laszlo.pdf; valamint Vizi László Tamás (2014): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin. XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70–76. old.
10. Ennek részleteit lásd: Simándi Irén (2014): A gazdasági világválság hatása és válságkezelés Magyarországon 1931–1933. In: Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Szerk.: Hervainé Szabó Gyöngyvér–Folmeg Márta. KJF, Székesfehérvár. ill. példákkal szolgál: Koudela Pál (2014): Be- és kivándorló tanárok Kassán 1918 után. In: Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében a 19–20. században. KJF, Székesfehérvár. 92-106. és Koudela Pál (2010): Mágócsy-Dietz Sándor: min-dennapi történet egy egyetemi tanárról. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
11. V. ö.: Strausz Péter (2004a): A magyar kamarák érdekérvényesítő képessége a két világháború között 1920–1938 (különös tekintettel a kereskedelmi és iparkamarákra illetve a mezőgazdasági kamarákra). In: Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok. Főszerk.: Gergely Je-nő. ELTE, Budapest. továbbá Strausz Péter (2009): A magyar gazdasági kamarák válasza a két világháború közötti válság- és váltás-periódusokra. In: Világméretű pénzügyi és hitelpolitikai válság és Magyarország. Szerk.: Majoros Pál–Zimlér Tamás, MTA VEAB, Veszprém, 2009. 387–406.

12. Strausz Péter (2011): Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: A gazdasági és társadalmi érdekvérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk.: Dobák Miklós. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 165–216.
13. Lásd: Strausz Péter (2008): Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. Budapest, L'Harmattan. 62–64. old.
14. Strausz, 2008. 65. old.
15. A mezőgazdasági kamarák létrejöttéig az agrárium érdekképviselőtét kizárólag szabadtársulási alapon működő szervezetek, így olyan helyi vagy országos érdekeltségű gazdasági egyesületek látták el, mint a Széchenyi István által 1835-ben életre hívott Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), vagy a Károlyi Sándor közreműködésével megszületett Magyar Gazdaszövetség és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége.
16. Lásd erről részletesen: Strausz Péter (2004b): A magyar mezőgazdasági kamarák vázlatos története 1920–1946. KÚT – Az ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa. 2004. 1. sz.
17. Strausz, 2008. 75-76. old.
18. A közép-európai térről lásd: Lőrinczné Bencze Edit (2007): A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Szerk.: Beszteri Béla–Vizi László Tamás. KJF, Székesfehérvár. 36–47. old.
19. A Magyar Köztársaság kormányának 5590/1948. Korm. sz. rendelete a kereskedelmi és iparkamarák megszüntetése, továbbá belkereskedelmi igazgatóságok felállítása tárgyában. Közli: Autonómiák Magyarországon 1848-2000. I-III. kötet. Szerk.: Gergely Jenő. L'Harmattan, Budapest, 2005. II. k. 1215–1219. old.
20. Lásd: A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 61/1967. (XII. 23.) számú rendelete a Magyar Kereskedelmi Kamaráról. *Magyar Közlöny*, XXIII. (1967. december. 23.) 100. sz. 1057–1060.
21. Sugár János (1997): A Magyar Kereskedelmi Kamara, a Magyar Gazdasági Kamara és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Kereskedelmi és Iparkamara története (1949-1997). In: Dobrossy István (szerk.) (1997): A Kereskedelmi és Iparkamara Miskolcon 1880-1997. a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kiadványa, Miskolc. 163–164. old.
22. Sugár, 1997. 164. old.
23. Lásd ehhez Sugár, 1997. 168–169. old.
24. Ágoston László–Kohut Tibor (szerk.) (1989): Fejezetek a Magyar Gazdasági Kamara történetéből. MTI, Budapest. 8. old. és Gyárfásné Fekete Judit (szerk.) (1984): Magyar Kereskedelmi Kamara. Kézikönyv. Budapest. 14. old.
25. Lásd ehhez Sugár, 1997. 169. old.
26. Enyedi György (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. 16–17. old.
27. Enyedi, 1996. 17. old
28. Farkas György (1997): Kamarák és vállalati érdekképviselők szerepe a magyar EU-integrációban. Európai Tükör műhelytanulmányok, Budapest. 10. old.
29. Farkas, 1997. 13.
30. Tölgyessy Péter (1988): Gazdasági érdekképviselők Magyarországon. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest. 20. old.
31. Sugár, 1997. 176.
32. Sugár, 1997. 178.
33. Farkas, 1997. 10.
34. Sugár, 1997. 185. A jogszabálytervezetek véleményezésével kapcsolatosan jegyzi meg korabeli elemző munkájában Tölgyessy Péter: „Több érdekképviselőnél folytatott empirikus kutatásaim meggyőzően igazolni látszanak, hogy a különböző törvények garantálta jogalkotásbeli érdekképviselői részvétel igazán hatékony rendszerint csak a jogszabálytervezetek együttes kimunkálásának folyamatában lehet. Ellenkező esetben a többé-kevésbé 'kész' tervezetekkel szemben a jogalkotás formális egyeztetési mechanizmusában kifejtett nyílt ellenvélemény már kevésbé számíthat előnyös kompromisszumra Az érdekképviselői központok egyetértését ilyenkor a

- gazdaságirányító szervek presszióval vagy utóbb nem teljesített engedményekkel rendszerint elnyerik. Máskor az érdekképviselési véleményt teljességgel figyelmen kívül hagyják. A különböző egyeztetési anomáliák miatt inadekvát jogszabály módosítását vagy hatályon kívül helyezését jelenleg többnyire csak a diszfunkcionális következmények tényleges bekövetkeztével, a gazdasági teljesítmények elmaradása után lehet kivívni.” Tölgyessy, 1989. 111. 80.lj.
35. Az igény egy átfogó kamarai intézményrendszer kialakítására már a 80-as évek végén megfogalmazódott a politikum szférájában is, főleg legitimációs tényezőként. Így javasolta Tölgyessy Péter, hogy „helyesnek látszana a Magyar Gazdasági Kamara státusának számottevő újrafogalmazása. Egy új jogszabály a Gazdasági Kamarát végre egyértelműen a társadalom gazdasági vállalkozásainak önkormányzataként és érdekképviselőként definiálhatná.” Tölgyessy, 1988. 82. Mivel erre nem került sor, a területi bizottságok önállósodási törekvése erősödött fel.
 36. Tölgyessy, 1988. 83.
 37. Révész Péter–Szakál Róbert (1994): Kézikönyv a gazdasági kamarákról. Novorg International Szervező és Kiadó Kft., Budapest. 121. old.
 38. Román Zoltán (1993): Érdekképviselések, kamarák, kisvállalatok. a szerző kiadása, Budapest. 20. old.
 39. Enyedi, 1996. 18–19.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágoston László–Kohut Tibor (szerk.) (1989): Fejezetek a Magyar Gazdasági Kamara történetéből. MTI, Budapest.
- Enyedi György (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Farkas György (1997): Kamarák és vállalati érdekképviselések szerepe a magyar EU-integrációban. Európai Tükör műhelytanulmányok, Budapest.
- Fritz Péter (1896): A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. BKIK, Budapest.
- Gergely Jenő (szerk.) (2005): Autonómiák Magyarországon 1848–2000. I–III. kötet. L’Harmattan, Budapest.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. – Az első évek 1919–1924. Attraktor, Gödöllő.
- Gulyás László (2013): Elképzések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények. 131:4. 344–363. old.
- Gyárfásné Fekete Judit (szerk.) (1984): Magyar Kereskedelmi Kamara. Kézikönyv. Budapest.
- Koudela Pál (2010): Mágócsy-Dietz Sándor: mindennapi történet egy egyetemi tanárról. L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- Koudela Pál (2014): Be- és kivándorló tanárok Kassán 1918 után. In: Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében a 19–20. században. KJF, Székesfehérvár. 92–106.
- Lőrinczné Bencze Edit (2007): A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In: Közép- és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Szerk.: Beszteri Béla–Vizi László Tamás. KJF, Székesfehérvár. 36–47. old.
- Révész Péter–Szakál Róbert (1994): Kézikönyv a gazdasági kamarákról. Novorg International Szervező és Kiadó Kft., Budapest.
- Román Zoltán (1993): Érdekképviselések, kamarák, kisvállalatok. a szerző kiadása, Budapest.
- Simándi Irén (2014): A gazdasági világválság hatása és válságkezelés Magyarországon 1931–1933. In: Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Szerk.: Hervainé Szabó Gyöngyvér–Folmeg Márta. KJF, Székesfehérvár.
- Strausz Péter (2004/a): A magyar kamarák érdekérvényesítő képessége a két világháború között 1920–1938 (különös tekintettel a kereskedelmi és iparkamarákra illetve a mezőgazdasági kamarákra). In: Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok. Főszerk.: Gergely Jenő. ELTE, Budapest.

- Strausz Péter (2004/b): A magyar mezőgazdasági kamarák vázlatos története 1920–1946. KÚT – Az ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa. 2004. 1. sz.
- Strausz Péter (2008): Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. Budapest, L'Harmattan.
- Strausz Péter (2009): A magyar gazdasági kamarák válasza a két világháború közötti válság- és váltás-periódusokra. In: Világméretű pénzügyi és hitelpolitikai válság és Magyarország. Szerk.: Majoros Pál–Zimlér Tamás, MTA VEAB, Veszprém, 2009. 387–406.
- Strausz Péter (2011): Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk.: Dobák Miklós. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 165–216.
- Sugár János (1997): A Magyar Kereskedelmi Kamara, a Magyar Gazdasági Kamara és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Kereskedelmi és Iparkamara története (1949–1997). In: Dobrossy István (szerk.) (1997): A Kereskedelmi és Iparkamara Miskolcon 1880–1997. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kiadványa, Miskolc.
- Szávay Gyula (1927): A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925. BKIK, Budapest.
- Tölgyessy Péter (1988): Gazdasági érdekképviseltek Magyarországon. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Vizi László Tamás (2010): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. Közép-Európai Közlemények. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67–79. old.
- Vizi László Tamás (2013): Egy elfeledett magyar diplomata: Drasche-Lázár Alfréd. In: A felfedező tudomány. Főszerk.: Beszteri Béla. MTA VEAB – SZIE, 2013. Online: http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmanyok/vizi_laszlo.pdf
- Vizi László Tamás (2014): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin. XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70–76. old.
- Vizi László Tamás: (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010). L'Harmattan – CePoliti, Budapest.
- Zachar Péter Krisztián (2006): Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. KÚT – Az ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa. 2006. 2–3. sz.
- Zachar Péter Krisztián (2016): Gazdaság, politika, érdekképviselő. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből. Heraldika Kiadó, Budapest.

HIDVÉGI BALÁZS*

GEOPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK A BALKÁNON

GEOPOLITICAL CHANGES IN THE BALKANS

ABSTRACT

The dissolution of Yugoslavia began as a civil war and it developed into a bloody and ruthless real war. Although the weak internal cohesion of the multi-ethnic state created after the First World War was somewhat strengthened by the firm hand of President Tito following its recreation in 1945, even his efforts failed to produce a common southern Slav national community. The very essence of the *raison d'être* of Yugoslavia disappeared with his death and the end of the Cold War, and the process of dissolution almost immediately began. The fact that it developed into a several year-long military conflict was the result of numerous reasons. Primarily it had a lot to do with the high number of ethnically mixed territories, and the radically different levels of development and different interests of the various member states within the Federation. The international and European community partly had no interest, partly had no means to hinder the escalation of the crisis. The dissolution of Yugoslavia illustrated in little the global political situation of the 1990s: a new geopolitical reality in which in the aftermath of the breakup of the Soviet Union, Russia was too weak to enforce its own political interests, the European Union continued to remain weak and divided in strategic questions, and this left the United States unhindered to act according to its own decisions and interest as the *de facto* only great power in the world.

1. Bevezetés

Mottó: „*[Jugoszlávia csődjé] megmutatta Európa másik arcát, azt, amelyről az európaiak szerették volna azt hinni, hogy végleg eltűnt.*”

George Friedman¹

Jugoszlávia felbomlása polgárháborúból vált véres és kegyetlen valódi háborúvá.² Az első világháború után létrehozott soknemzetiségű állam gyenge belső kohézióját³ az 1945 utáni újjáalakítást követően Tito elnök kemény kézzel megerősítette ugyan, azonban neki sem sikerült valódi délszláv nemzeti közösséget létrehoznia.⁴ Halála és a hidegháború vége megszüntette az állam *raison d'être*-jét, és a szétválási folyamat szinte azonnal megindult. Az, hogy ez évekig tartó katonai konfliktusba torkollott több okra vezethető vissza, amelyben kiemelt fontosságú volt a vegyes etnikumú területek nagy száma, az egyes tagállamok radikálisan eltérő fejlettségi szintje és érdekei. Az európai és a nemzetközi közösségnek részben nem állt érdekében, részben nem állt módjában megakadályozni a konfliktus eldurvulását. Jugoszlávia felbomlása kicsiben megmutatta a 90-es éveket meghatározó világpolitikai helyzetet is: egy geopolitikailag új szituációt, amelyben a megszűnt Szovjetunió után Oroszország gyenge volt politikai súlyának érvényre juttatására, az Európai Unió stratégiai kérdésekben továbbra is gyenge és megosztott maradt, és így az USA –gyakorlatilag egyetlen igazi nagyhatalomként – saját döntései és érdekei szerint léphetett fel.

* Hidvéghi Balázs PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, elnöki tanácsadó, Magyar Nemzeti Bank.

2. A „Versailles-i tákolmány”⁵

Jugoszlávia létrejötte szorosan összefüggött az I. világháborút követő hatalmi átrendezéssel, amely Közép-Európában felszámolta az Osztrák–Magyar Monarchiát és helyette sok gyenge, egymással ellenséges viszonyban lévő kisállamot hozott létre.⁶ A Balkánon élő szláv nemzetiségek egy államba szervezése egy közös királyság keretében valósult meg, azonban a belső feszültségek a kezdetektől megoldatlanok maradtak. Nemcsak a különböző vallási orientációk, a vegyesen lakott területek feletti ellenőrzés igénye mérgezték kezdettől fogva Jugoszláviát, hanem az új államalakulaton belüli egyensúlytalanságok is. Ez elsősorban a szerbség dominanciára való törekvéseit jelentette, amely végigkísérte az államalakulat teljes történetét egészen a felbomlásig, sőt magában a háború kitérésében is meghatározó szerepet játszott.⁷

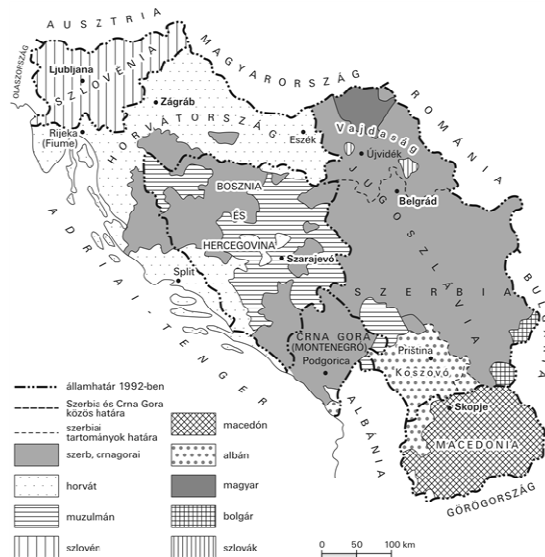
A második világháborút követően a kialakult bipoláris világrendben a Tito által megvalósított különutas politika egyfajta különleges státuszt biztosított Jugoszláviának. Jól példázza ezt a világpolitikai jelentőséggel is bíró, Belgrádban 1961-ben alapított „el-nem-kötelezettek” mozgalma, amely olyan fontos államokat tett Tito szövetségésévé, mint a Naszszert vezető Egyiptom vagy Nehru Indiája.

A Szovjetuniótól független külpolitika mindenképpen értékesítette a kommunista országot a Nyugat számára, Tito érdemeit és súlyát már életében is elismerték. Beszédesebb tény, hogy temetésén, 1980-ban, 127 ország 209 delegációja, négy király, 31 államelnök, 22 miniszterelnök és 47 külügyminiszter vett részt.⁸

Jugoszlávia gazdasága nyitottabb volt, mint a Varsói Szerződés tagállamaié, és mindez az 1960-as és 70-es években relatív jólétet és stabilitást hozott létre. A sebezhetőség azonban megmaradt: a 70-es évtized végére Jugoszláviát sem kerülte el a gyengülő gazdasági teljesítmény és a fokozódó eladósodás.⁹ Tito halálát követően szinte azonnal meggyengült a központi hatalom és ezzel párhuzamosan megerősödtek a széttartó és Jugoszláviát végső soron szétfeszítő ellentétek, előtérbe került a nemzeti önértékek nyílt érvényesítése.¹⁰

1. térkép. Etnikai többségek Jugoszláviában a felbomlás előtt (Kocsis Károly 1993)

Map 1: Ethnic majorities in Yugoslavia before the war



Forrás: Probáld Ferenc, et al. (2014): Európa regionális földrajza 2. Társadalomföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.

3. Az időzített bomba: Koszovó

A szerb nemzeti hagyomány szempontjából kiemelkedő jelentőségű Rigómező ugyan már évtizedek óta albán többségű terület volt, mégis – és nagy részben pont ezért – kiindulópontja majd közel két évtizeddel később záróakkordja lett Jugoszlávia szétesésének, egyben a délszláv térség uralására irányuló szerb politika végső kudarcának.¹¹ Jugoszláviában az 1974-es alkotmánymódosítás után a korábban önálló jogosítványokkal nem rendelkező terület erős helyi autonómiát kapott, hasonlóan a Vajdasághoz. Ebben azonban nem szerepelt a szövetségi országból való kiválás lehetősége (az csak a tagköztársaságokat illette meg). Koszovó gazdaságilag az ország legelmaradottabb és legszegényebb vidéke maradt, így állandó támogatásra szorult szövetségi szintről.¹² Ez valójában azt jelentette, hogy a gazdagabb szlovén és horvát tagköztársaságok finanszírozták a számukra igazi jelentőséggel nem bíró országrészt.¹³

1981 márciusában csaknem két hónapon át tartó albán tüntetések robbantak ki Koszovóban, tagköztársasági státust követelve a zömmel albánok által lakott szerbiai autonóm tartománynak. A tüntetések elfojtása után ugyan lassan és bizonytalanul megindult a normalizálódás, de az 1980-as évek közepén újra felizzottak az indulatok. Ennek ezúttal a tartományban élő szerbek és montenegróiak elégedetlensége volt a legfőbb oka. Ők ugyanis az albán többséggel szemben érezték magukat hátrányos helyzetben. „

Szlobodan Milosevics hatalomra kerülése (1986) kiemelt szempontként kezelte a tartományban élő szerbek jogainak védelmét, és az albán (és vajdasági) autonómia felszámolását. Koszovó fontos és szimbolikus eszköz is volt Milosevics kezében a nacionalista politika megalapozásához: 1989-ben a rigómezei csata 600. évfordulóján itt mondta el hírhedt beszédét, amelyet sok elemző az elkövetkező délszláv háború nyitóakkordjaként értékel.¹⁴

4. Szakadék a képesség és az elvárások között:¹⁵ az Európai Unió

1992 a Maastricht-i szerződés éve, hivatalosan innentől kezdve beszélhetünk Európai Unióról. A „unió” kifejezés az addigi „közösség” helyett egyértelmű utalás az alapszerződésben is szereplő és sokszor felemlített „even closer union” az egyre szorosabb unió fogalmára. Egyben a föderális európai víziót képviselők egyértelmű sikere volt a szerződés tető alá hozása. Ezt az időszakot az egyesült Európa eszmélje felé mélyen elkötelezett politikusok fémjelezték, mint például Jacques Delors, François Mitterrand vagy Helmut Kohl. Érdemes emlékeztetni rá, hogy a kilencvenes évek első fele nem csak az új szintre lépő európai integráció miatt volt meglehetősen megerthelt korszak a nyugat-európai vezetőknek, hanem több, ezzel párhuzamosan zajló, nagy horderejű fejlemény okán is. Hiszen néhány év alatt hatalmasat fordult a világ: a bipoláris világrend megszűnt, Kelet-Közép-Európa felszabadult a szovjet dominancia alól, Németország újraegyesült, felbomlott a Szovjetunió, egy sor új, független állam jött létre, az USA egy gyors és sikeres háborút vívott az Perzsa-öbölben. Közép-Európa államai pedig egyértelmű jelzést küldtek az Európai Közösség felé mielőbbi csatlakozási szándékuk kifejezésére.

Jugoszlávia felbomlása tehát egy meglehetősen sűrű időszakra esett, ahol az európai vezetők számára, bár fontos probléma volt, mégsem kapott akkora figyelmet a terebélyesedő konfliktus, mint kaphatott volna egy nyugalmasabb időben. Azonban nem csak és talán nem is elsősorban a figyelem intenzitásának hiánya akadályozta meg az „újdonsült” Európai Uniót, hogy határozottabb lépéseket tegyen a háború megakadályozására, hanem sokkal inkább valós politikai és katonai képességei és az irányába megfogalmazódó elvárások közti egyre mélyülő szakadék. Ez a jelenség talán minden korábbinál nyilvánvalóbbá vált abban a bénultságban, ahogy a délszláv válsággal kapcsolatban az EU megnyilvánult. Az

éppen radikálisan átalakuló világrendben az EU több meghatározó tagállama szinte mániákusan félt bármiféle határmódosítás precedensétől, és az utolsó pillanatig Jugoszlávia fenntartása mellett érvelt. Ebben egyébként hasonló vonalat követett az USA is. Ezzel sokáig indirekten Milosevicset erősítették a többi, inkább Nyugat-barát és Nyugat felé orientálódó tagköztársaság és politikai vezető helyett. Ez gyakorlatilag a fegyveres összecsapások ki-robbanásáig így volt, akkor azonban változott a helyzet. A közös álláspont kialakítását nem könnyítette meg, hogy elsősorban a konfliktus elején Nyugat-Európa meghatározó hatalmai esetében visszaköszöntek a korábbi világháborúk szövetségesi reflexei: Anglia és Franciaország inkább pro-szerb, Németország pro-horvát álláspontot foglalt el.

A függetlenedő Szlovénia és Horvátország¹⁶ elismerésében is központi szerepet játszott Németország határozott nyomása. Miután világossá vált, hogy nem lehet elkerülni a nyílt konfrontációt, az Európai Közösség kezdeményezésére jugoszláv békekonferenciát hívtak össze Hágában 1991 szeptemberében. Az események azonban már túlhaladtak a diplomácia keretein: Szlovénia és Horvátország már júniusban kinyilvánította függetlenségét, Macedóniában a konferencia napjaiban tartottak népszavazást, ahol 71% támogatta a tagköztársaság elszakadását Jugoszláviától. Hasonló folyamat zajlott Koszovóban is, a jugoszláv hadsereg pedig katonai lépésekkel vonta ellenőrzése alá a szerbek által lakott területeket.

Az Európai Unió szerepe az egész délszláv háború folyamán döntően az egymást követő és sorra kudarcba fulladó béketárgyalások, az újabb és újabb rendezési tervek kidolgozásában merült ki. Katonailag az EU nem rendelkezett ütőképes, közös haderővel, és ennek előfeltétele, a közös politikai akarat (és intézményrendszer) sem létezett. A krízis elején Mitterand francia elnök volt az, aki felismerte, hogy Európa előtt komoly politikai lehetőséget is jelent a kibontakozó katonai konfliktus: esélyt arra, hogy mintegy „előremenekülve” felgyorsítsák a politikai és katonai integrációt és egyben megerősítsék az EU világpolitikai súlyát. Ezt a stratégiai célt az egy évvel korábban lezajlott német újraegyesülés csak megerősítette a franciák számára, akik joggal érezték úgy, hogy a francia dominanciájú európai integráció időszaka véget ért a megerősödött Németország árnyékában.¹⁷ A francia javaslatot elvileg ugyan támogatta néhány tagállam, azonban mások, elsősorban Nagy-Britannia, határozottan elleneztek egy saját, európai katonai fellépést a NATO keretein kívül. „A katonai beavatkozás nem túl erős lábakon álló francia ötletét formálisan végül Nagy-Britannia vétőzta meg, az egyetlen olyan európai hatalom, amely valóban rendelkezett az ilyen akcióhoz szükséges katonai képességekkel. (...) London gyanakvóan elutasított minden, az Egyesült Államok nélküli önálló európai kezdeményezést.”¹⁸ Az európai katonai fellépés végül nem valósult meg, és erre békefenntartói szerepben egyébként is csak a konfliktus legelején állt volna nyitva egy rövid időszak.

5. Polgárháborúból háború, majd intervenció

A jugoszláv háború legkegyetlenebb hadszíntere kétségkívül Bosznia-Hercegovina volt. Itt nem csak az korábbi önálló államiság hiánya gyengítette a függetlenedést, de ez volt az az etnikailag leginkább kevert része az országnak, amelyre gyakorlatilag mind a horvátok, mind a szerbek, mint saját jussukra gondoltak. Horvátország krajinaí és szlavóniai, majd dalmát területeinek szerb elfoglalása után a harcok leginkább Boszniában folytak a következő 3-4 évben. A háború éveit folyamatosan nőtt a NATO szerepvállalása először politikai, majd egyre inkább katonai téren is. 1992 novemberében indult el az Operation Maritime Guard, a tengeri hajók ellenőrzése és megállítása a fegyverszállítások megakadályozására. Ezt követte 1993 tavaszán a repülési tilalmi zónák bevezetése, majd az UNPROFOR légi támogatása a terepen. Egy évvel később a NATO négy szerb vadászgépet lőtt ki a boszniai Banja Luka felett. Nem

sokkal ezután, 1994 áprilisában Gorazde szerb támadásakor az ENSZ kérésére a NATO gépek már közvetlenül a szerb állásokat bombázták.

Az elhúzódó véres háború borzalmi, amelyek a televíziós tudósítások jóvoltából a világ közvéleménye számára sem maradtak rejtve, egyre inkább a katonai intervenció felé hangolták a NATO-t és a tágabb nemzetközi közvéleményt. Egyfajta lélektani határ volt ebben a folyamatban az 1995 júliusában végrehajtott srebrenicai vérengzés, ahol bosnyák férfiak és fiúk ezreit gyilkolták halomra hidegvérrel a szerb támadók. 1995 augusztusában a NATO háromhetes intenzív bombázásba kezdett a szerbek ellen, és ezzel hamarosan megtörte az ellenállást. Szintén ekkor, három nap alatt foglalta vissza Horvátország a krajina területet a Vihar hadművelet keretében. A NATO bombázást követően került sor a jugoszláv háborút lezáró békekötésre 1995 novemberében, egy amerikai katonai támaszponton, Daytonban.

Dayton után 1995 decemberében indult el a NATO történetének valaha volt legnagyobb katonai akciója, az „Operation Joint Endeavour” elnevezésű közös katonai és közigazgatási intervenció Bosznia-Hercegovinában. Az akció megkapta a nemzetközi legitimitációt is: az ENSZ alapokmányának VII. fejezete beszél a béke kikényszerítéséről (peace enforcement), a NATO akció ez alapján valósult meg. A boszniai rendezés két mesterséges entitást hozott létre a bosnyák-horvát föderációt és a boszniai szerb köztársaságot, és ezeket egy államba kényszerítette. Mivel az ellenségeskedés nem tűnt el a katonai harc végeztével, gyakorlatilag egy nemzetközi protektorátust hoztak létre, amely csak külső kontroll alatt tud létezni. Bár a kezdetben 60.000 fős IFOR haderő folyamatosan csökkent a következő években, még 20 évvel a Dayton-i megállapodás után is egy „nemzetközi főképviselő” gyakorol vétőjogot és alkot rendeleket Bosznia-Hercegovinában.

6. Pax Americana

A délszláv háborút lezáró rendezés mögött egyértelműen az USA politikai akarata állt, még akkor is, ha a katonai intervencióra a NATO keretein belül került sor ENSZ határozatok alapján. Ez a nemzetközi „pecsét” és jóváhagyás politikailag volt elsősorban szükséges. Az USA a háború kitörését megelőzően az utolsó pillanatig Jugoszlávia fenntartása mellett volt. James Baker külügyminiszter még 1991 júniusában is ilyen értelemben nyilatkozott. Igaz, egyben hangsúlyozta a nemzeti önrendelkezés fontosságát is, ezzel pedig óhatatlanul a bosnyákok, majd a koszovói albánok szövetségesévé is vált. Azt, hogy Jugoszlávia fenntarthatatlanná vált, mint szövetségi állam, és nagy eséllyel háború keretében esik majd szét meglepő pontossággal prognosztizálta egy 1990 októberi hírszerzési előrejelzés, amely úgy fogalmazott, hogy az ország egy éven belül megszűnik szövetségi államként működni, majd szétesik és „makacs és keserű” erőszak keretében hullik darabjaira.¹⁹ Az amerikai politika mégsem választotta az azonnali beavatkozást, igaz ez az egyre bonyolódó katonai helyzetben nem is lett volna könnyen lehetséges. Az amerikaiak azonban abban sem voltak érdekeltek, hogy Nyugat-Európa nélkülük tegyen szert túlságosan is erős befolyásra a rendezésben.²⁰

Ugyanakkor az sem állt érdekükben, hogy precedens alakuljon ki a határok és etnikai arányok radikális megváltoztatására erőszakos úton. 1993–94-re azonban egyre valószínűbbnek tűnt egy szerb győzelem, illetve Bosznia-Hercegovina felosztása Szerbia és Horvátország között. Ráadásul az elhúzódó háború a közvéleményt is egyre jobban foglalkoztatta. Az 1992-ben hivatalba lépett Clinton elnök már jóval inkább hajlott a beavatkozásra nemzetközi konfliktusokban, mint elődje. Mindezen okok együttesen vezettek végül a katonai intervencióhoz. A Dayton-i megállapodás és a boszniai rendezés ismételtén aláhúzta, hogy biztonságpolitikában a NATO-n keresztül Amerika viszi a prímet, az egységesülő Európa pedig maximum asszisztálhat a Washington által megszabott politikához és döntésekhez.

7. Oroszország

A jugoszláv háború kitörésével gyakorlatilag egyidejűleg szűnt meg formálisan is a Szovjetunió. Ebben a helyzetben teljesen érthető volt, hogy a kialakuló jugoszláv válsággal kapcsolatban az új orosz vezetésnek nem volt sokkal többre kapacitása, mint a békés és tárgyalásos rendezés preferálása diplomáciai síkon. A hagyományosan szoros orosz-szerb viszony ellenére sem volt semmilyen realitása annak, hogy Oroszország ennél aktívabb szerepet vállaljon a konfliktus megoldásában. A kilencvenes évtized elején lényeges szempont volt még a két szövetségi állam felbomlási folyamatában megfigyelhető alapvető különbség is: míg a Jugoszláviában domináns Szerbia nyíltan törekedett arra, hogy először megakadályozza, majd késleltesse a felbomlást, majd amikor az elkerülhetetlenné vált, a katonai agresszió eszközéhez nyúlt, addig Oroszország pont ezzel ellentétes hozzáállást tanúsított, és a kialakuló új, független államokkal kifejezetten partneri és barátságos viszonyt épített ki. Mindez elsősorban a Borisz Jelcin által képviselt új, orosz politikát jellemezte. Ahogy Juhász József és mások megállapítják: „Ezzel el is érkeztünk a szovjet és a jugoszláv felbomlási folyamat közti különbségek egyik legfontosabb eleméhez, ahhoz tudniillik, hogy – a szerb magatartással ellentétben – a jalcini Oroszország nem akart a széteső szövetségi rendszer helyébe lépni.”²¹

Mindez meghatározta azt is, hogy Oroszország még évekig nem volt abban a helyzetben, hogy korábbi világpolitikai súlyához hasonló módon avatkozzon be a Balkánon zajló átrendeződésbe. Világosan látszik ez az azokból a számokból is, amelyek a Daytoni megállapodást követő katonai és békefenntartó missziókban való részvételét jellemzi. Ugyanakkor a megváltozott helyzetben helyét kereső Oroszország számára bizonyos adottságok nem változtak. Ahogy Jean-Christophe Romer megállapítja, Oroszország számára a NATO keleti terjeszkedése, már az első, közép-európai bővítés esetében is a bekerítettségől való hagyományos, orosz geopolitikai félelmet idézte fel.²² 1994-től kezdve egyre fontosabb szerepet játszott a NATO bővítés elleni fellépés, és fokozatosan a délszláv háború is bekerült az orosz külpolitika fókuszába. Ez elsősorban a béketervekben való diplomáciai részvételt jelentette, különösen is a Vance-Owen terv esetében, 1993-ban. Egyben azonban megfigyelhető egyfajta eltávolodás a Nyugattól: „Moszkva nem azért lett egyre kevésbé együttműködő, mert egyszerre csak ráébredt a szerbek iránti különös felelősségére. Ebben a történetben a nyugati hatalmaktól való eltávolodás legfontosabb impulzusai nem is a délszláv válság során érték Oroszországot. Az eltávolodás legsúlyosabb okai egészen mások voltak: a balti ügyekben, a NATO-bővítésben, az orosz gazdaság elmaradt szanalásában. Ezek a sérelmek és csalódások azonban egyre-másra egészültek ki a délszláv válság rendezése során elszenvedett egyéb „méltánytalanságokkal”, amelyek egyre bizalmatlannabbá tették Moszkvát.”²³ Az orosz részvétel a boszniai és koszovói missziókban végül 2013 június-július folyamán ért véget.

8. A kör bezárul: Koszovó

Jugoszlávia szétesése és a balkáni helyzet átalakulása végül Koszovó 1999-es de facto (majd 2008-as de jure) elszakadásával ért véget.²⁴ (Ehhez képest Montenegró 2006-os függetlenedése nem volt már olyan lényeges momentum.) Ezzel került véglegesen pont a balkáni nagyszerb víziók végére. A boszniai vereség után Milosevics politikája lényegében változatlan maradt. A megalázott, vesztes Szerbia minden nemzeti frusztrációját a forrongó Koszovó ellen fordította. Bár megoszlanak a vélemények arról, hogy a Nyugat vajon nem túlozta-e el a koszovói albánok elleni szerb fellépés súlyosságát, azonban a boszniai hábo-

rú embertelenségei után a NATO tagországok nem kívántak egy újabb elhúzódó háborús konfliktust végigasszisztálni. Az intervencióra ezúttal gyorsabban került sor. 1998-ban még visszatartották a légitámadásokat, következett a kudarcba fulladt Rambouillet-i tárgyalási forduló, még egy utolsó Holbrooke utazás Belgrádba, hogy meggyőzze a „régiszerb” Milosevicset, hogy térjen jobb belátásra, azonban ennek kudarca után elindult az „Operation Allied Force”, a NATO haderő 77-napos intenzív bombázása, amely Szerbia egész területére kiterjedt. A gyors beavatkozás mellett szólt az albán etnikai konfliktus regionális továbbterjedésének veszélye is Albánia és Macedónia irányába.

A két és fél hónapos bombázások eredményeképpen Szerbia megtört, kivonta katonáit a tartományból, június 12-én pedig bevonult a KFOR soknemzetiségű békefenntartó hadereje. A kezdetben 50 000 katonát számláló KFOR kötelékében voltak orosz katonai egységek is. Összesen 12 nem-NATO tag is részt vett az akcióban. Jelezve az időközben egyre feszültebbé váló Oroszország-NATO viszonyt, sor került egy kisebb incidensre is a bevonuló egységek között. A pristinai repülőtér esetében egy Boszniában állomásozó orosz egység idő előtti és nem tervezett megérkezése borzolta a kedélyeket, és a konfrontációt végül is a helyi brit parancsnok, Mike Jackson lélekjelenléte és az oroszokat bajtársiasan fogadó hozzáállása akadályozta meg. Az ügy következménye volt Wesley Clark felmentése a NATO vezérkari főnöki pozíciójából – ő volt az, aki tűzparancsot adott Jacksonnak, aki viszont megtagadta a parancs végrehajtását. A feszültség új szintjét jelezte az is, hogy csak közös magyar, bolgár és román légtérhasználati tiltás tudta megakadályozni újabb orosz csapatok berepültetését Koszovóba.

A koszovói intervenció hangsúlyozottan korlátozott maradt: csak a tartományt szabaddá tette fel a szerb uralom alól, nem törekedett Milosevics eltávolítására Szerbia éléről. A KFOR katonák Koszovó tartomány határait nem lépték át. A terület függetlenedése egyben az első és egyetlen olyan példa a balkáni átrendeződésben, ahol nem egy korábbi tagköztársaság, hanem annak egy része vált önálló állammá. Koszovó kérdése továbbra is erősen vitatott: sok ország, illetve EU tagállam nem ismeri el, és az ENSZ-nek sem tagja. Sokan önálló államként való életképességét is megkérdőjelezik.

9. Konklúzió

1989–1991 folyamán véget ért a hidegháború és a bipoláris világrend időszaka. Néhány hónap leforgása alatt alapjaiban változott meg a korábbi évtizedeken keresztül fennálló hatalmi helyzet. Jugoszlávia felbomlása szervesen illeszkedett ebbe a folyamatba, az ország létezésének előfeltételei, illetve az azt fenntartó érdekek megszűnésével nem volt lehetséges Jugoszlávia egyben tartása. Erre akkor sem volt esély, ha a reálpolitika és a diplomácia csatornáin sokáig ezt a „hivatalos verziót” erőltették, miközben a valós események már régen túlléptek ezen az állapoton. A délszláv állam egyes tagköztársaságaiban radikálisan eltérő nemzeti érdekek és politikai-kulturális orientációk fogalmazódtak meg 1990 után. A nyugatosabb és fejlettebb Szlovénia és Horvátország nem érezték indokoltnak, hogy egy országban maradjanak Szerbiával és a többi, kevésbé fejlett régióval mikor számukra reális alternatívát jelentett az európai integrációhoz való gyors csatlakozás. A Milosevics vezette Szerbia azonban minden igyekezetével egy szerb dominanciájú és a szerb etnikumot teljes egészében magában foglaló államalakulat kialakításáért küzdött. A többi etnikai csoport – bosnyákok, macedónok, koszovói albánok – szintén a függetlenedés útját választották. Mindezek alapján a fegyveres konfliktus kirobbanása elkerülhetetlenné vált és csak idő kérdése volt.

A délszláv háború és Jugoszlávia felbomlása jól illusztrálta a világpolitikai helyzetet és a megváltozott geopolitikai realitásokat is. Az Egyesült Államok egyedüli nagyhatalom-

ként mindkét intervenció menetrendjét és mikéntjét is nagy részben maga határozta meg. Természetesen ehhez változó intenzitással, de igénybe vette a nemzetközi fórumokat és mindkét beavatkozás esetében nemzetközi koalíciós erőket vonultatott fel. Az Európai Unió elsősorban a diplomáciai, béke-és tűzszüneti kezdeményezések területén volt aktív, egységes politikai akarat és közös haderő híján azonban döntően alárendelt szerepet játszott, és a NATO keretein belül inkább tagállami szinten nyilvánult meg. Oroszország a kilencvenes években minden szempontból a hanyatlás jeleit mutatta, a Szovjetunió és a Varsói Szerződés szétesése után saját helyzetének stabilizálása vitte el energiái nagy részét. Következésképpen a balkáni átalakulást sem tudta érdemben befolyásolni. Szerepe inkább a Nyugat egyes kezdeményezéseinek blokkolásában vagy lassításában ragadható meg. Mindkét katonai béketeremtő misszióban részt vett ugyan, azonban súlya nem volt jelentős. A délszláv háború időszakára esett a NATO keleti bővítésének első köre is – ezt pedig az orosz geopolitika egyértelműen negatív és fenyegető fejleményként értékelte. Míg az évtized elejét még jellemezte egyfajta optimista hangulat Moszkvában a Nyugattal való közeledést és partnerséget illetően, az évtized végére ezekre már csak mint illúziókra tekintettek.

JEGYZETEK

1. Friedman, George (2015): Gyulladásponatok – A kialakulóban lévő válság Európában. New Wave Media. Budapest. 173. old.
2. A második jugoszláv állam felbomlásáról alaplűnek tekintjűk Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest.
3. Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanűságok. Közép-Európai Közleműnyek 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
4. Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155–169. old.
5. Lenin elhíresűlt kifejezése Jugoszláviára.
6. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következműnyei. Pannónia Könyvek. Pécs.
7. A kérdéskört részletesen tárgyalja Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
8. https://hu.wikipedia.org/wiki/Josip_Broz_Tito#Tito_temet.C3.A9se. (2016. május 1.)
9. Juhász József – Márkusz László – Tálás Péter – Valki László (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Zrinyi Kiadó. Budapest. 9. old.
10. Lampe, R. (1996): Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge University Press. Cambridge.
11. Koszovó történetéről lásd Malcolm, N. (1999): Kosovo. A short history. New York University Press. New York.
12. Kitanics Máté (2011): Az albán történelem mérűöldkövei – a kezdetektől a bipoláris világ szét-hullásáig. Balkán Füzetek. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs.
13. Gulyás László (2008/a): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közleműnyek 2008/2. szám. No. 2. 56–63. old.
14. Dukič Svavoljub (2000): A Milosevics-klán. Atheneum. Budapest.
15. Hill, Christopher (1993): The capability-expectations gap or conceptualising Europe's international role. Journal of Common Market Studies 31 (3). 305–328. old.
16. Lőrinczné Bencze Edit (2015): Horvátország. A függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Apósztróf Kiadó. Budapest. Továbbá lásd még Goldsteint, Ivo (1999): Croatia. A History. Hurst and Company. London, illetve Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország története a 7. századtól. Mundus Novus. Budapest.
17. Juhász József–Márkusz László–Tálás Péter–Valki László (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Zrinyi Kiadó. Budapest. 64–66. old.

18. Uo. 67. old.
19. Yugoslavia will cease to function as a federal state within a year, and will probably dissolve within two. Economic reform will not stave off the breakup. [...] A full-scale interrepublic war is unlikely, but serious intercommunal conflict will accompany the breakup and will continue afterward. The violence will be intractable and bitter. There is little the United States and its European allies can do to preserve Yugoslav unity. 1990. október 18. National Intelligence Estimate (NIE) 15–90. Forrás: <https://history.state.gov/milestones/1989-1992/breakup-yugoslavia> (2016. május 1.)
20. Juhász Márkus–Tálas Péter–Valki László (2003) 66. old.
21. Uo. 54. old.
22. Romer, Jean-Christophe (1999): Géopolitique de la Russie. Economica. Paris. 96. old.
23. Juhász et al (2003) 135. old.
24. Gulyás László (2008/b): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old. Továbbá lásd még Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László (2000): Koszovó. Osiris Kiadó. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Friedman, George (2015): Gyulladásponatok – A kialakulóban lévő válság Európában. New Wave Media. Budapest.
- Dukič Svavoljub (2000): A Milosevics-klán. Atheneum. Budapest.
- Goldsteint, Ivo (1999): Croatia. A History. Hurst and Company. London.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2008/a): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No. 2. 56–63. old.
- Gulyás László (2008/b): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155–169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest.
- Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László (2000): Koszovó. Osiris Kiadó. Budapest.
- Juhász József–Márkus László–Tálas Péter–Valki László (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Zrinyi Kiadó. Budapest.
- Kitanics Máté (2011): Az albán történelem mérföldkövei – a kezdetektől a bipoláris világ széthullásáig. Balkán Füzetek. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs.
- Lampe, R. (1996): Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lőrinczné Bencze Edit (2015): Horvátország. A függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Apósztróf Kiadó. Budapest.
- Malcolm, N. (1999): Kosovo. A short history. New York University Press. New York.
- Norris, John (2005): Collision Course - NATO, Russia, and Kosovo. Praeger. London.
- Romer, Jean-Christophe (1999): Géopolitique de la Russie. Economica. Paris.
- Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország története a 7. századtól. Mundus Novus. Budapest.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Pannónia Könyvek. Pécs.

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

IX. RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK KONFERENCIÁRÓL

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2016. december 9-én rendezte meg Szegeden a Szegedi Akadémiai Bizottság Székházában ezen konferenciát. A konferencián részt vevők ezúttal két témát jártak körül. Egyrészt Őrvidék/Burgenland mint történeti régió sorsának alakulása volt a fő téma, másrészt a magyar regionális fejlődés sajátosságai kerültek terítékre. Ennek megfelelően a konferencia programja az alábbiak szerint alakult:

A PLENÁRIS ÜLÉS

10.30–10.40 Megnyitó: Prof. Dr. Gulyás László

Plenáris ülés 1. rész:

ŐRVIDÉK/BURGENLAND MINT TÖRTÉNETI RÉGIÓ SORSA

10.40–11.00	Prof. Dr. Szávai Ferenc (Kaposvári Egyetem): Az elvetélt régió: Republik Heinenland
11.00–11.20	Prof. Dr. Hajdú Zoltán (MTA KRTK RKI): Burgenland: a gyeptől a vasfüggöny leomlásáig

Plenáris ülés 2. rész:

A MAGYAR REGIONÁLIS FEJLŐDÉS JELLEMZŐI

11.20–11.40	Prof. Dr. Baranyi Béla (Debreceni Egyetem): A magyar regionális fejlődés sajátosságai a határkutatások szemszögéből
11.40–12.00	Dr. PhD Veres Lajos (Dunaújvárosi Egyetem): Centrum-periféria rendszerek Magyarország térségében
12.00–12.20	Dr. Szaló Péter (Belügyminisztérium): Harcban született – Kormányzati viták a régiók szükségességéről, lehatárolásáról és funkciójáról az 1992. évi Phare programtól az önálló Regionális Operatív Programokig
12.20–12.40	Dr. habil. Nagy Imre (Újvidéki Egyetem): A Vajdaság gazdaságfejlődése és regionális fejlődésének problémái
12.40–13.40	EBÉD és kötetlen szakember találkozó
13.40-től	SZEKCIÓÜLÉSEK

1. SZEKCIÓ: Őrvidék/Burgenland, mint történeti régió szekcióelnök: Dr. PhD Csüllög Gábor	
13.40–14.00	Prof. Dr. Gulyás László (Szegedi Tudományegyetem): A burgenlandi-kérdés születése a versailles-i békekonferencián
14.00–14.20	Dr. PhD. Csüllög Gábor (ELTE): Burgenland a Kárpát-medence történeti térszerkezetében
14.20–14.40	Dr. PhD Botlik József (Pázmány Péter Katolikus Egyetem): Az őrvidéki magyarság a Harmadik Birodalom peremén 1938–1945
14.40–15.00	Dr. CsC, PhD Nagy Miklós Mihály: A Kárpát-medence nyugati kapuja – Burgenland (Őrvidék) – a magyar hadtörténelemben
15.00–15.20	Dr. PhD Suba János (Hadtörténeti Intézet és Múzeum): Nyugat-Magyarország (Burgeland) térképezése 1920-ban
15.20–15.50. Az első öt előadás vitája	
15.50–16.10. Kávészünet	
16.10–16.30	Dr. PhD. Bali Lóránt–Hegedűsné Dr. PhD Baranyai Nóra–Szabó Péter (PE-Georgikon Kar): Magyar népesség, magyar identitás az Őrvidéken Ausztriában, egy kérdőíves felmérés tapasztalatai
16.30–16.50	Patay Tünde (Széchenyi István Egyetem): Burgenland a vándorlási folyamatok tükrében
16.50–17.10	Farkas Marcell–Bányai Bence–Dr. habil. M. Császár Zsuzsanna (Pécsi Tudományegyetem): Migránsok és menekültek Ausztriában, különös tekintettel a Burgenlandban élő törökországi bevándorlókra
17.10–17.30. A második három előadás vitája	

2. SZEKCIÓ: A magyar regionális fejlődés jellemzői szekcióelnök: Dr. PhD Győri Ferenc és Dr. habil. Császár Zsuzsa	
<i>Régiók fejlődése alszekció</i>	
13.40–14.00	Aubert Antal–Horváth Andrea–Jónás-Berki Mónika–Szeidl Klaudia (PTE): A Dél-Dunántúli régió turizmusa az 1990 és a 2016 közötti időszakban: leszakadás és differenciálódás
14.00–14.20	Dr. habil. Lácza Magdolna (Debreceni Egyetem): A határmentiség társadalmi aspektusai az Észak-Alföldi régióban
14.20–14.40	Dr. PhD Laki Ildikó (SZTE): Az ipar nyomában
14.40–15.00	Kristóf Andrea–Dr. habil Kókai Sándor (Nyíregyházi Egyetem): Miskolc és Temesvár összehasonlító szuburbanizációs vizsgálata
<i>Politikai földrajzi alszekció</i>	
15.00–15.20	Prof. Dr. Benkő Péter (IBS): A hazai politikai kultúra térbelisége 1990 és 2010 között
15.20–15.50. Az első öt előadás vitája	
15.50–16.00. Kávé szünet	
<i>Oktatás-felsőoktatás alszekció</i>	
16.00–16.20	Dr. PhD Győri Ferenc (Szegedi Tudományegyetem): A területi fejlettség szerepe fiatal sportolók tehetséggondozásában
16.20–16.40	Dr. PhD Schmidt Andrea (PTE): A VNDREAM projekt, avagy hogyan segíthetik a közös képzések a nemzetközi együttműködést a vidéki egyetemek között?
16.40–17.00	Dr. habil. M. Császár Zsuzsa–Wusching Á. Tamás (PTE): Nemzetközi hallgatók szerepe a hazai regionális fejlődésben
17.00–17.20	Fülöp Zoltán Ottó (ELTE): Egy korty tradíció
17.20–17.40. A második négy előadás vitája	